ΙΑΣΩΝ
БИБЛИОТЕКА
ЈАЗОН

Књига 14

ТИБОР ЖИВКОВИЋ

ПОРТРЕТИ СРПСКИХ ВЛАДАРА
(IX–XII ВЕК)

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА – БЕОГРАД
2006

Рецензенти
проф. др ЈОВАНКА КАЛИЋ, дописни члан САНУ

Одговорни уредник
НЕБОЈША ЈОВАНОВИЋ

Директор и главни уредник
проф. др РАДОШ ЉУШИЋ

ISBN 86-17-13754-1

Ивони и Михаилу

Садржај

Предговор

Ова књига је замишљена као скуп портрета владара Србије, Захумља, Босне и Дукље у раздобљу које се у историографији назива раним средњим веком. Сваком студенту историје познато је да о овим владарима и њиховом времену није довољно речено, пре свега због оскудице извора. Бавећи се последњих година углавном питањима српског раног средњег века, покушао сам да постојећу празнину макар делимично попуним осветљавањем владарских личности овог доба и основних праваца њиховог политичког деловања.

За избор личности које ће наћи место у овој књизи пресудна је била оцена историјске вредности извора у којима се помињу. Владари који се јављају у првим поглављима *Летописа Попа Дукљанина* остали су изван мог занимања, јер их ниједан други извор (латински, грчки), изузев извора који се ослањају на *Летопис*, не помиње. Али, и мимо овог разлога, о тим владарима не може се рећи више од самог помена њиховог имена.

Питања идентификације бројних топонима у Србији и Дукљи, као и различитих датирања појединих битних догађаја, остављена су углавном по страни, јер би то расправу одвело у другом правцу.

Током писања ове књиге задужили су ме сарадници и пријатељи са којима сам разговарао о питањима посвећеним појединим српским владарима: Јованка Калић, дописни члан САНУ, Десанка Ковачевић – Којић, редовни члан САНУ, др Срђан Рудић, мр Срђан Пириватрић, мр Станоје Бојанин. Иако сам понекад можда злоупотребио њихово време и наклоност, имали су стрпљења и разумевања. Свакако, могуће грешке у тумачењима догађаја и личности припадају само мени, док ћу заслуге за све добре стране ове књиге радо поделити са њима.

Бављење овом темом захтевало је стално враћање тешко приступачним расправама и књигама. Драгоцено време уштедели су ми библиотекари Библиотеке Историјског института: Славица Мереник, Милица Јованчићевић и Гордана Гарић.

Захваљујем и директору Завода за уџбенике и наставна средства проф. др Радошу Љушићу што је одлучио да ми укаже поверење и уврсти ову књигу у библиотеку Јазон.

Аутор
Београд, 11. 01. 2006.

Увод

Раздобље српског раног средњег века остало је до данас слабо истражено. Оскудни историјски подаци били су несумњиво главна препрека истраживачима. Захваљујући богатијој грађи, период владавине династије Немањића је далеко боље проучен, док је претходно раздобље, иако нерадо, потискивано на руб научног занимања. О српским владарима, како оним из Србије, тако и оним који су владали кнежевинама у Приморју или у непосредном залеђу – Травунији, Паганији, Дукљи или Захумљу – није превише расправљано. Тема владарских личности дотакнута је овлаш у склопу обимнијих и тематски разуђенијих историографских дела као што су: *Историја Срба* Константина Јиречека, *Историја Босне* Владимира Ћоровића или *Историја српског народа*.[1] У научним расправама Ст. Новаковића, В. Ћоровића, Н. Радојчића, Ст. Станојевића, Г. Острогорског, Ј. Ферлуге, С. Ћирковића, Б. Ферјанчића, Љ. Максимовића, Ј. Калић, да поменем само најзначајније, које се тичу појединих питања најраније српске историје, осветљен је српски рани средњи век и постављен темељ за даља истраживања.[2] Свакако, досадашња историографска проучавања најраније прошлости Срба омогућавају да се више пажње посвети личностима владара.

---

1 К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд, 1952 (= Јиречек, *Историја*); *Историја српског народа I*, уред. С. Ћирковић, Београд, 1994 (= *ИСН I*); В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, Београд, 1940.

2 Ст. Новаковић, *Српске области X и XII века*, ГСУД 48 (1880) 1 – 151 (= Новаковић, *Српске области*); Idem, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима*, Београд, 1893 (= Новаковић, *Основи*); Ст. Станојевић, *Колонизација Словена на Балканско полуострво, Византија и Срби*, II, Нови Сад, 1906; Idem, *О Јужним Словенима у VI, VII и VIII веку*, Глас СКА 80 (1909) 124 – 154; Н. Радојчић, *Друштвено уређење код Срба у раном средњем веку – према Барском родослову*, ГСНД 15/16 (1936) 1 – 28 (= Радојчић, *Уређење*); Г. Острогорски, *Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, ИЧ 1/2 (1948) 24 – 29 (= Острогорски, *Хроника*); Idem, *Српско посланство Василију II*, Византија и Словени, Београд 1970, 147 – 158; В. Ћоровић, *Када је Часлав дошао на власт?*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 14/1–2 (1934) 6 – 16; Ћоровић, *Scripta minora*, прир. Б. Маринковић, Ваљево 1998 (= Ћоровић, *Scripta*); С. Ћирковић, „*Насељени градови*" *Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998) 9 – 32; Б. Ферјанчић, *Структура 30 главе списа De administrando imperio*, ЗРВИ 18 (1978) 61 – 80; Idem, *Далмација у спису De administrando imperio – врела и путеви сазнања*, ЗРВИ 30 (1991) 9 – 21; Idem, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (ос-*

Обично се сматра да рани средњи век траје од времена сеобе народа (IV/V век) па до истека првог миленијума. На преласку у други миленијум широм западне Европе отпочињу нагле промене као што су: настајање већих градова, повећана производња хране и занатских предмета, пораст становништва и преображај државне управе. У питању је био процес који је текао неравномерно, како у хронолошкој, тако и у географској равни.[3]

Када је реч о српском племену и кнежевинама које су Срби створили после насељавања некадашње римске Далмације и Илирика, овај процес највероватније почиње нешто касније. Најпре се, већ половином XI века, испољио у залеђу далматинске обале и у Дукљи, док је у унутрашњости Србије отпочео, по свему судећи, неколико деценија касније.

Византијски, латински и домаћи писци раног средњег века, нису показивали превелико занимање за Србе и земљу коју су они настањивали. С друге стране, писци који су помињали српске владаре раног средњег века припадају потпуно различитим друштвеним срединама и слојевима. Самим тим, тежина и ваљаност вести је у највећој мери зависила од идеолошког оквира у коме се аутор кретао и од његових политичких тежњи.

Тако се догодило да о српским владарима раног средњег века најраније вести бележи један византијски цар и један секретар млетачког дужда, свакако добро упознати са предметом своје радње; али и један виши свештеник Барске епископије, склон да податке прерађује у складу са идеолошким планом свог дела; или више образованих Византинаца блиских цару и двору, намерних да, пре свега, уздигну идеал и значај византијског цара. Касније, током XVI/XVII века, појединим српским владарима из најранијег доба бавиће се дубровач-

врт на нова тумачења) ЗРВИ 35 (1996) 117 – 154; Idem, *Василије I и обнова византијске власти у IX веку*, ЗРВИ 36 (1997) 9 – 30; J. Ферлуга, *Византија и постанак најранијих јужнословенских држава*, ЗРВИ 11 (1968) 55 – 66 (= Ферлуга, *Византија*); Idem, *Листа адреса за стране владаре из књиге О церемонијама*, ЗРВИ 12 (1970) 157 – 178; Idem, *Византијско царство и јужнословенске државе од средине X века*, ЗРВИ 13 (1971) 75 – 107; Љ. Максимовић, *О времену доласка Нерећљана на далматинска острва*, ЗФФ 8/1 (1964) 145 – 152; Idem, *О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију*, ЗФФ 14/1 (1979) 69 – 76 (= Максимовић, *О времену похода*); Idem, *Структура 32 главе списа De administrando imperio*, ЗРВИ 21 (1982) 25 – 32; Idem, *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35 (1996) 155 – 174; Idem, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 31 – 43 (= Максимовић, *Организација*); J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 21 – 38 (= Калић, *Урош II*); Idem, *Кнегиња Марија*, Зограф 17 (1986) 21 – 35 (= Калић, *Кнегиња Марија*); Idem, *Жупан Белош*, ЗРВИ 36 (1997) 63 – 81 (= Калић, *Жупан Белош*).

3 Уопштено, L. Benevolo, *Grad u istoriji Evrope*, Beograd 2004, 45 et passim.

ки писци, унајмљени од богатих дубровачких породица, а њихова дела заниваће се на легендама и предањима из тог окружења, допуњеним по неким архивским податком, веома ретким за ово раздобље.

Поменути писци били су: византијски цар Константин Порфирогенит и секретар млетачког дужда Ђакон Јован; затим, Поп Дукљанин, потом византијска принцеза Ана Комнина и византијски чиновници Јован Скилица, Скиличин настављач и Јован Кинам, односно Никита Хонијат; и најзад, Дубровчани Мавро Орбин и Јаков Лукаревић. Ови писци неједнаког образовања и занимања за предмет којим се баве и различитог друштвеног положаја оставили су податке који, на свој начин, чине подлогу за стварање портрета јужнословенских владара раног средњег века. У описима политичких збивања, које дају писци различитих идеолошких уверења и тежњи, појављују се српски владари у блеђем или јачем отиску.

Константин Порфирогенит је у делу *De administrando imperio* посветио неколико поглавља Србији и српским кнежевинама у приморју, односно залеђу далматинске обале.[4] Подаци до којих је дошао несумњиво упућују на српски усмени извор, који га је, изгледа, подробно обавестио о династичким и политичким приликама у Србији IX и X века. Желећи да своме сину и наследнику Роману II (959 – 963) остави користан и сажет политички приручник о народима са којима је Византија одржавала односе, било да је реч о независним или њој потчињеним државама, Порфирогенит је желео да истакне како су ти народи, у нашем случају Срби, одувек били под влашћу византијског цара и да су њихови владари потврду добијали у Цариграду. Константин Порфирогенит се доследно држао овог идеолошког обрасца и то чини срж његовог дела. Отуда је највероватније изоставио сва обавештења која су излазила из задатих идеолошких оквира, а могуће је да их је на известан начин и прерадио. Поступак скраћивања открива се већ летимичним прегледом поглавља посвећених Србима и њиховим кнежевинама, где се на почетку готово сваког пасуса јавља карактеристична свеза „треба знати да“, „према томе“, „стога“, одакле проистиче закључак који је у историографији одавно изведен – да је Константин Порфирогенит скраћивао текст или изостављао податке којима је располагао.

У поглављима која говоре о српским владарима осетно је одсуство емотивног односа аутора. Иако српске кнежеве Порфирогенит посматра као савезнике Царства, његово дело не одише претераном љубављу према њима, нити се труди да их украси неким посебним вр-

4 *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, I – II*, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington DC 1967 (= *DAI*).

линама или манама. Ово запажање би савременог историчара могло навести на помисао да је цар писац доста верно пренео оно што је знао о тим владарима. Стога се може рећи да су српски владари IX и X века у делу Константина Порфирогенита описани прилично верно, иако веома бледо.

Константин Порфирогенит је морао да прећути одређене кључне догађаје који су се тицали бугарско-византијских односа, те су портрети српских владара недовршени или окрњени када је реч о њиховој политичкој делатности и месту које су заузимали у склопу бугарско-византијских односа. Ипак, на основу укупног Порфирогенитовог казивања могу се, *ex silentio*, са приличном извесношћу наслутити неки правци политичког промишљања српских владара.

Ђакон Јован, секретар млетачког дужда, трезвен је и добар хроничар свога времена.[5] Говорећи о ранијим раздобљима, ослања се углавном на постојеће кратке хронике и записе црквеног и световног постања који су се чували у Венецији. Једини српски владар коме овај писац поклања пажњу јесте захумски кнез Михаило Вишевић. *Венецијанска хроника* представља извор потпуно независан од Константина Порфирогенита и, заправо, изврсно допуњује царево писање о Михаилу Вишевићу. Без података ђакона Јована, само на основу вести које пружа Константин Порфирогенит, портрет кнеза Михаила остао би недовршен.

Једини латински извор домаћег порекла, *Летопис Попа Дукљанина*, још увек је у науци *terra incognita*.[6] Упркос бројним расправама *pro et contra*, ово дело још увек није доживело коначан суд историографије.[7] Међутим, данас се са великом сигурношћу може тврдити

[5] *La Cronaca veneziana del Diacono Giovanni*, Cronache Veneziane antichissime, ed. G. Monticolo, Roma 1890 (= *Ioh. Diac.*).

[6] *Ljetopis Popa Dukljanina*, ed. V. Mošin, Zagreb 1950 (=*Ljetopis*).

[7] Углавном негативну оцену вредности историјских података из *Летописа Попа Дукљанина* дали су: I. Kukuljević, *Kronika hrvatska iz XII vieka*, Arhiv za povjesnicu jugoslovensku 1 (1851) 3; F. Racki, *Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest Srednjega vieka*, Književnik 1 (1864) 221; V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga I*, Zagreb 1867, 113 – 117; С. Мијушковић, *Љетопис попа Дукљанина*, Титоград 1967, 36 – 37, 116; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 27 (= Ћирковић, *Историја*); Idem, *ИСН I*, 191, нап. 25 и 194, нап. 32. Далеко наклоњенији *Летопису Попа Дукљанина* били су: Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, посебна издања СКА 67, Београд – Загреб 1928, 165, 179 (= Шишић, *Летопис*), као и Радојчић, *Уређење*, 4. Најзад, ту је и скупина историчара која је податке из *Летописа* који се односе на време XI и XII века сматрала поузданим, а посебно оне географске: А. Ф. Гилъфердингъ, *История Сербовъ и Болгаръ*, Собрание сочинений И, С. Петербургъ 1868, 166 – 167; Новаковић, *Српске области*, 2; Idem, *Први основи*, 182 – 183. J. Lesny, *Historia Królestwa Slowian czyli Latopis Popa Duklanina*, Warszawa 1988, 53.

да су поједини делови *Летописа*, посебно догађаји описани на самом крају овог дела, а који обухватају период од 1040. до 1150. године, од изузетне вредности и значаја. У *Летопису* су сакупљене најразноврсније легенде словенског и романског света јужне Далмације, као и оне из Босне и Рашке. За старије раздобље је готово неупотребљив као историјски извор, али је за науку занимљив као показатељ раширености владарских генеалогија и легенди у српском народу или, уопште, међу тадашњим живљем на простору између Саве и Јадранског мора. Иако је радња често смештена у политички непрепознатљиве или хронолошки немогуће оквире, ипак се јасно осећа динамика догађаја и непрекидно политичко гибање између владара малих кнежевина.

Кроз слој легенде пробијају се трагови стварних брачних веза, које су вероватно биле изузетно разгранате; сведочанства о склапању политичких савеза и променљивости односа српских владара са великим суседним силама – Угарском, Византијом, Бугарском. Иако је Поп Дукљанин непоуздан у погледу тачности приказа историјских догађаја и идентитета владарских личности, а склон је и да поступке једног владара припише другоме, уочава се тежња да легенде уреди на начин који би показао старину дукљанске династије и одбранио њена суверена права и премоћ над осталим српским кнежевинама.[8]

Пружајући основне вести о дукљанским владарима, Поп Дукљанин се не труди да сакрије осећања према личностима и догађајима, те тако ствара изразито емотивно обојене портрете и описе. Јасно се издваја мржња према краљу Бодину или његовом сину Ђорђу, топлим речима се славе врлине Владимира, Стефана Војислава или Михаила Војисављевића, а величају се и њихове војне победе. У поглављима која описују борбу дукљанских владара за независност приметно је одсуство личног става према Византинцима, али равнодушности нестаје када говори о помоћи коју су Византинци пружали члановима дукљанске династије током грађанског рата. Природан је и очекиван овакав обрт, јер у време писања *Летописа* Дукљом владају краљеви или кнежеви који имају подршку Цариграда.

С друге стране, суседне српске кнежевине писац једноставно посматра као наследне земље дукљанског владара. Према владарима ових земаља Поп Дукљанин је по правилу уздржан, иако склон да их понекад ослика похвалним речима. Тако о Часлављевим победама

[8] Т. Живковић, *О првим поглављима Летописа Попа Дукљанина*, ИЧ 44 (1998) 21, нап. 52 и 33, нап. 105 (= Живковић, *О првим поглављима*).

над Угрима пише са одушевљењем, али истовремено напомиње да је тај владар протерао свог оца са власти. Дукљанин показује склоност да од две или више легенди направи једну, а од две различите особе истог имена начини једног владара и тако савременог историчара присили да одбаци читав историјски садржај.

Византијски дворски писци Јован Скилица, Скиличин Настављач, Ана Комнина, Јован Кинам и Никита Хонијат пишу на приближно једнак начин.[9] Њихов друштвени положај је, такође, истоветан. Угледни и образовани, читав свој живот провели су у близини цара или на двору. Као људи од каријере, сматрали су својом дужношћу да величају славу Царства, односно самог цара.[10] Догађаји у Србији или Дукљи за њих су само узгредне појаве, које повремено прибележе – тек ако процене да су вредне помена и уколико је сам цар укључен у њихово решавање. Према српским владарима које помињу не гаје мржњу, већ презир. Али тај презир показују и према свим другим народима Запада – Норманима, Угрима и Печенезима. За њих су сви они само варвари, као што су за античке Грке то била суседна племена или државе. Изузетак чини Кекавмен, високи официр Царства, који се труди да о догађајима пише на што веродостојнији начин, будући да је његово дело представљало својеврстан приручник за војно или политичко деловање у датим околностима, сачињен на основу догађаја који су се заиста одиграли.[11]

Стога је поређење података о српским владарима које дају византијски писци са домаћим извором (*Летопис Попа Дукљанина*) начин да се добије приближно тачна слика. Добар пример је случај дукљанског краља Михаила, за кога Поп Дукљанин каже да је склопио мир са царем и оженио се царевом сестричином, док савременик Михаилов, византијски писац Јован Скилица, помиње само да је Михаило добио чин протоспатара и био уписан у робове Ромеја. Срамота је за византијског писца да помене женидбу варварског владара царевом сестричином, али ће радо записати да је тај владар био потчињен ромејском цару, док је за домаћег писца владарева женидба

9 *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, ed. H. - G. Beck - A. Kambylis - R. Keydell, Berolini 1973 (= *Scyl.*); *Ioannes Scylitzes Continuates*, ed. Th. Tzolakis, Thessaloniki 1968 (= *Scyl. Cont.*) *Anne Comnène Alexiade*, I – III, ed. *B. Leib*, Paris 1937 – 1945 (= *Ann. Comn.*); *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonnae 1836, (= *Cinn.*); *Nicetae Choniatae Historia*, ed. H. – G. Beck – A. Kambylis – R. Keydell, Berlin 1975 (= *Chon.*).

10 Оцена византијских историчара XI – XII века, укратко, Х. Г. Бек, *Византијски миленијум*, Београд 1998, 382 – 385.

11 *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris*, ed. B. Wassiliewsky – V. Jernstedt, Petropoli 1896, 27.20 – 21 (= *Cecaum.*).

царском принцезом догађај о коме говори са поносом, али уз прећуткивање зависног положаја младожење према Византији.

Византијски историчари и хроничари доносе обиље материјала за грађење портрета византијских царева. Био је то читав књижевни род негован кроз тзв. царске хронике. Таквих дела која би се бавила српским владарима из раздобља раног средњег века – нема. Брижљиво поређење излагања различитих писаца пружиће, ипак, довољно елемената за стварање портрета владарских личности.

Дубровачки писци, пре свих Мавро Орбин и Јаков Лукаревић, посебна су група извора.[12] Далеко познији од Попа Дукљанина, они са још већег временског одстојања тумаче легенде, које су од Дукљаниновог до њиховог доба вероватно у много чему допуњене и изобличене. За раздобље раног средњег века готово су неупотребљиви као извор, али понекад се код њих могу наћи добри подаци, иначе непознати у другим изворима. Такав је случај са Бодиновом опсадом Дубровника или догађајима који су претходили владавини босанског бана Борића, а оставиће податке и о самој његовој владавини. Визура из које пишу потпуно је супротна византијским писцима. Док византијски писци свет по правилу посматрају из Цариграда и по унапред израђеном обрасцу политичке и идеолошке хијерархије хришћанског света, према којем је цар исходиште свих догађаја и саме историје – дотле дубровачки писци свет посматрају из Дубровника, а сама историја, према њиховом осећању, тече у оквиру односа Дубровника и најближих суседа. Отуда су код њих сразмерно честе вести о српским, босанским, захумским, неретљанским, травунијским или дукљанским владарима.

Сваки од извора о српским владарима раног средњег века очигледно заслужује посебну расправу или чак студију. Поред поменутих писаца, требало би скренути пажњу на старе дубровачке хронике, које садрже доста вести налик легендама о најранијој прошлости Дубровника и његовог српског залеђа.[13] Ови извори су у науци остали необрађени, са изузетком неколико старијих расправа или књига у којима се у најгрубљим цртама доноси суд о њима.[14] Дословце свака вест, сваки препис повеље или препричани садржај политичког

12 *Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni Historia di don Mavro Orbini Ravseo abbate melitense*, Pesaro 1601 (= *Orbin*); *Copioso ristretto de gli Annali di Rausa libri quattro di Giacomo di Pietro Luccari*, Venetia 1605 (= *Luccari*).

13 *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1883 (= *Anonymi, Ragnina*)

14 В. Макушевъ, *Изслхдования объ историческихъ памятникахъ и бытописателяхъ Дубровника*, Санктпетербургъ 1867; N. Nodilo, *Prvi ljetopisci i davna historiografija dubrovačka*, Rad JAZU 65 (1883) 92 – 128; M. Medini, *Starine Dubrovačke*, Dubrovnik 1935, 245 – 250.

уговора даље обиље материјала за озбиљно истраживање. Ова скупина извора тек треба да нађе своје место у историографији.

Изван писаних извора, за грађење историјског портрета једног владара корисне би биле и ликовне представе. Постоји само један слабо очуван портрет који највероватније представља дукљанског краља Михаила Војисављевића, а налази се у цркви Св. Михаила у Стону.[15] Дубровачки писци помињу да је у цркви Св. Апостола у Дубровнику постојала читава композиција са представом веома важног историјског догађаја – предаје „Бодинове куле“ Дубровчанима[16] и, можда, саме опсаде Дубровника 1092 – 1096. године, односно рата са краљем Бодином. Могуће је да се на композицији налазио Бодинов портрет, а можда и портрет Бодинове жена Јаквинте. Најстарији слој фресака у цркви св. Петра код Раса, који је данас готово непрепознатљив, [17] могао је садржати и портрет ктитора који је у XI веку обновио цркву. Портрети владара Дукље могли су постојати у њиховим гробним црквама – Св. Сергија и Вакха или Св. Михаила. Нажалост, ниједан није сачуван.

Истраживачу који се бави српским владарима раног средњег века оскудица изворне грађе оставља веома ограничен простор. Једино што преостаје јесу политички догађаји, забележени код византијских, латинских или домаћих писаца, из којих би требало наслутити понешто о личности владара, његовој породици, начину размишљања или другим особинама. Слика до које ће се на овај начин доћи биће често непотпуна, повремено веома замагљена, али је основна реконструкција личности и дела појединих владара у великој мери могућа. Свакако, мање се може рећи о владарима IX или X века, а далеко више о онима из наредна два столећа.

Не треба губити из вида да тумачење историјских збивања увек подразумева увек субјективни став писца и да апсолутне истине у историографији никада није било нити ће је бити. То правило важи и у случају портрета српских владара раног средњег века. Стога ова књига представља виђење једног савременог историчара, који покушава да од фрагмената прошлости уобличи што потпунију слику личности које су живеле пре нешто више или мање од једног миленија и о којима је сачувано јако мало података. Закључак, добијен поређењем описа које дају писци различитог идеолошког усмерења и неравномерног временског одстојања од предмета своје пажње, не мора бити сасвим тачан, он је пре обрис суштине догађаја који су се на том простору и у том времену одиграли.

[15] Упор. И. Стевовић, *О првобитном изгледу и времену градње цркве Св. Михајла у Стону,* ЗРВИ 35 (1996) 175 – 193 (= Стевовић, *О прбовитном изгледу*).

[16] *Luccari*, 26 – 27.

[17] Најстарији сачувани живопис у Св. Петру код Новог Пазара, у нижим зонама у двема тромпама, јесу сцене: *Крштење Христово* и *Издајство Јудино*, као и делови *Распећа* на западном зиду поткуполног простора; у вишој зони, у тамбуру, је приказано пет сцена из Христовог живота: *Благовести*, *Сусрет Марије и Јелисавете*, *Рођење Христово*, *Поклоњење мудраца* и *Сретење*; упор. В. Ј. Ђурић – Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку I*, Београд 1997, 35.

ВЛАСТИМИР

Према византијском цару и писцу Константину Порфирогениту, архонт Властимир (Βλαστίμηρος) је био потомак оног српског владара за чије су владавине Срби, у доба цара Ираклија (610 – 641), дошли на Балканско полуострво.[18] Константин Порфирогенит није знао да наведе све владаре који су претходили архонту Властимиру, већ само тројицу непосредних претходника – Вишеслава, Радослава и Просигоја (Βοϊσέσθλαβος, Ροδόσθλαβος, Προσηγόης).[19] Сви ови архонти били су најближи сродници. Вишеслав је био отац Радослављев, деда Просигојев и прадеда Властимиров. Тако је у краткој генеалогији српских владара византијски писац саопштио један битан податак, који говори о устаљеном обичају наслеђивања власти у оквиру једне владарске породице.

Говорећи о првом наследнику неименованог српског архонта који је Србе довео у пределе Далмације, Константин Порфирогенит изричито каже да га је наследио син, управо као што је и овога наследио његов син (κατ διαδοχ ν ἦρξεν υἱὸς αὐτοῦ, καὶ πάλιν ὁ ἔγγων...).[20] Иако у тексту стоји само *син*, без придева *најстарији*, закључак да је реч о најстаријем сину може се извести на основу Порфирогенитовог доцнијег писања које се тиче српских владара из IX века, где се као наследник архонта Мутимира изричито помиње *најстарији син* Првослав (διαδέχεται αὐτὸν πρῶτος υἱός, Πριβέσθλαβος).[21] Порфи-

[18] *DAI I*, 32.33 –35. О времену досељавања Срба и политичким околностима под којима су се населили на Балканско полуострво видети, М. Ћоровић-Љубинковић, *Односи Словена централних области Балкана и Византије од VII до XII века*, Материјали 9 (1972) 81 – 100; Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600 – 1025)*, Београд 2002, 286 – 292 (= Живковић, *Јужни Словени*).

[19] *DAI I*, 32.34 – 35; *Византијски извори за историју народа Југославије II*, прир. Б. Ферјанчић, Београд 1959, 50 (=*ВИНЈ II*).

[20] *DAI I*, 32.30 – 33; *ВИНЈ II*, 50.

[21] *DAI I*, 32.67 – 67; *ВИНЈ II*, 53.

рогенит преноси српску владарску традицију, у којој је уобичајено да очеву власт преузима најстарији син, те се чини веома извесним да је овакво схватање права наслеђивања до цара дошло из српског извора. Другим речима, у Србији је средином X века, када Порфирогенит прикупља податке, постојало не само устаљено мишљење да престо припада најстаријем потомку владара, већ се власт управо на тај начин наслеђивала.[22]

Поп Дукљанин, два столећа после Константина Порфирогенита, на истоветан начин схвата принцип наслеђивања власти код Срба, иако су личности о којима пише историјски непотврђене или легендарне – Свевлад, Селимир, Владин, Ратимир (*Svevladus, Selimirus, Vladinus, Ratimirum*).[23] Попут Константина Порфирогенита, и Поп Дукљанин изричито каже да је власт наслеђивао (најстарији) син – *cui successit filius eius Selimirus in regno..., accepit regnum filius eius Vladinus ... mortuus est Vladinus et regnavit pro eo Ratimirus, filius eius.*[24]

Може се, изгледа, закључити да је Властимир заиста био потомак оног српског архонта који је Србе довео на простор античке Далмације.[25] Тако дуго трајање једне династије несумњиво говори о великој чврстини не само владаревог положаја већ и саме државне творевине, успостављене још у првој половини VII века.

Почетак Властимирове владавине није могуће тачно утврдити – податак из извора пружа само појединости о релативној хронологији. Наиме, у Властимирово време дошло је до трогодишњег рата са Бугарима, којима је тада владао хан Пресијам (836 – 852).[26] На основу даљег излагања Константина Порфирогенита следи да су Властимира наследили његови синови још за живота Пресијамовог, тако да би крај његове владавине падао најкасније у 851. годину.[27] Како су га наследили одрасли синови, требало би претпоставити да Властимир није кратко живео и да је прилично дуго владао. Могло

[22] Б. М. Радојковић, *Разматрања о деоном владању и деоним кнежевинама*, ИЧ 8 (1959) 1 – 15 (= Радојковић, *Разматрања*), сматрао да је деоно владање било само изузетан начин владања, а да је редован начин владања био самовлада једног великог жупана. С друге стране, Радојковић не верује да је Властимир био потомак првог српског владара, али вероватно јесте из исте породице. Такође, Ферлуга, *Византија*, 60, сматра да наслеђивање власти није ишло са оца на сина, али јесте унутар владарског рода.

[23] *Ljetopis*, 43 – 44 .

[24] *Ljetopis*, 44 – 46.

[25] Свакако, ово значи да је Властимир припадао владарском роду који је управљао Србима још од времена Ираклија, а не да је он непосредни потомак првог српског архонта.

[26] *DAI I*, 32.38 – 42; *ВИНЈ II*, 50 – 51.

[27] *DAI I*, 32.42 – 44; *ВИНЈ II*, 51.

би се закључити да је његова владавина трајала од око 830. до око 851. године.[28] Тако би Властимир био савременик византијских царева Теофила (829 – 842) и Михаила III (842 – 867), бугарских ханова Омуртага (814 – 831), Маламира (831 – 836) и Пресијама (836 – 852), те хрватских кнежева Мислава (пре 839 – пре 846/848) и Трпимира (после 846/848 – после 852, најкасније до 864).

Политика суседних владара који су били савременици архонта Властимира битна је да би се открили узроци који су довели до српско-бугарског рата, односно утврдиле везе између балканских држава. Податак о српско-бугарском рату који је забележио Константин Порфирогенит сам по себи није довољно јасан да би се ово питање разрешило. Неизвесно је да ли је сукоб био последица бугарско-српских односа, односно ширења Бугарске према југозападу, или је био узрокован сложенијим односима између Бугарске и Византије, у које је Србија Властимировог доба била уплетена као један од савезника Царства.

Када је Пресијам постао бугарски хан, на снази је још увек био мировни уговор између Византије и Бугарске, склопљен 815/816. године, који је био обавезујући и за овог владара.[29] Међутим, уговор је био склопљен на тридесет година и 845/846. године ближило се време када је истицао.[30] На престолу царства Ромеја налазио се тада петогодишњи Михаило III, а Царством је управљала његова мајка Теодора уз помоћ свога брата, цезара Варде.[31] Верујући да је Византија без правог вођства, бугарски хан је отпочео напад на византијске поседе у Тракији, пославши војску у област Неста (дан. река Места) и Стримона (дан. река Струмица) против словенског племена Смољана, који су као византијски поданици чували овај део границе према Бугарској.[32]

На основу анализе више историјских извора може се претпоставити да је до бугарско-византијског сукоба дошло око 846. годи-

[28] Упор. *DAI II*, 140, 34/6 – 11; Ћоровић, *Scripta*, 39; *ИСН I*, 147 – 148; Живковић, *Јужни Словени*, 361.

[29] За датирање овог мировног споразума између хана Омуртага и Византије, видети, J. B. Bury, *The Bulgarian Treaty of 814 and the Great Fence of Thrace*, English Historical Review 25 (1910) 284; S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, 72; *История на България II*, София 1981, 147.

[30] Одредбе овог мировног уговора добрим делом су сачуване на једном бугарском натпису: V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963, N° 41 (= Beševliev, *Inschriften*).

[31] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 219 (= Острогорски, *Историја*).

[32] Сачуван је бугарски натпис који гласи: „*Мноштво Бугара је од божјег архонта Пресијама послато; кавхан ичвоулу, ичиригу воила и воила, на Смољане*"; упор. Beševliev, *Inschriften*, N° 14.

не. Рат вођен у пограничној области Тракије није Пресијаму донео никакве успехе, те би се могло закључити да је тада решио да окуша ратну срећу на западу, односно у Србији. Остаје отворено питање да ли је српски архонт Властимир био и пре Пресијамовог продора у Србију уплетен у бугарско-византијски рат, па је овај поход био заправо бугарски војни одговор на учешће Србије у бугарско-византијском рату на страни Византије. Према дословном тумачењу Константина Порфирогенита, Пресијам је рат повео у намери да покори Србију, али овај царев закључак лако би могао бити уобичајена фраза, а да суштина узрока рата остане и њему самом непозната.

Почетком IX века Византија је спроводила веома живу спољну политику према Далмацији, а самим тим и према непосредном залеђу, где су се налазиле кнежевине Срба и Хрвата. Последица ове политике било је уздизање Далмације из ранга архонтије у тему са седиштем у Задру, што се најкасније догодило за време цара Лава V (813 – 820), нешто после 817. године.[33] Тако су могле да се развију и ближе везе између српских архоната и цариградске владе. Такође, није немогуће да су Византинци, под притиском бугарског хана Крума у раздобљу 809 – 814. године, покушавали да обезбеде савезника у унутрашњости Балканског полуострва. Њихов избор најпре су могли бити Срби, као западни суседи Бугара. Почетком IX века Византија је учврстила своју власт на јужним обалама Јадрана стварањем теме Драч, одакле је било најлакше ступити у додир са Србима.[34] Тако је Византија у време владавине цара Теофила (829 – 842), Властимировог савременика, имала прилично снажне позиције у Драчу и Задру и из ове две теме могла да утиче на залеђе и српске кнежевине – Захумље, Травунију, Дукљу и саму Србију.

Константин Порфирогенит не објашњава појединости услед којих је дошло до бугарско-српског рата, већ само наводи да су до времена Властимирове владавине Бугари, као блиски суседи, живели у миру са Србима. *За владе истог Властимира зарати против Срба Пресијам архонт Бугарске желећи да их потчини, али ратујући три године не само да ништа не постиже, већ изгуби и већину своје вој-*

[33] Обично се сматра да је тема Далмација настала тек током владавине Василија I, око 870. године, што је први претпоставио, Ј. Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957, 70 (= Ферлуга, *Управа*); за старија мишљења видети, *ВИНЈ II*, 14, нап. 22. Новија истраживања показују да је тема Далмација вероватно настала у време после 817. и пре 842. године; видети, Т. Живковић, *Тактикон Успенског и тема Далмација*, ИЧ 48 (2001) 9 – 43.

[34] За време стварања теме Драч, видети, J. Ferluga, *Sur la date de la création du thème de Dyrrachium*, Actès du XIIe congrès d'etudes byzantines, Ochride 10 – 16 septembre 1961, I – II, Belgrade 1964, I, 83 – 92.

ске.[35] Када бисмо располагали податком ко је био царев информатор, вероватно би се разлози овог рата могли јасније сагледати. С друге стране, анализа текста дозвољава закључак да Константин Порфирогенит није знао ништа о византијској спољној политици према унутрашњости Балканског полуострва првих деценија IX века. Задовољио се закључком да је Пресијам повео рат у жељи да потчини Србе.

У светлости познатих спољнополитичких догађаја, пре свега оних који су чинили окосницу византијско-бугарских односа, није немогуће да је Србија архонта Властимира постала византијски савезник при крају његове владавине, око 846. године, када је Пресијам, после истека тридесетогодишњег мира, отпочео непријатељства према византијским поседима у Тракији. Трогодишње ратовање са Србима требало би у том случају датирати у последње године Пресијамове владавине. Тако би рат био вођен приближно од 848. до 851. године, а уследио би као бугарски одговор на српско приближавање Византији и могуће учешће у византијско-бугарском рату 846. године на страни Византије.[36] Можда је управо војно уплитање Срба одвратило Пресијама од даљих напада на Тракију. Константин Порфирогенит је бираним речима покушао да покаже како су и Бугари и Срби одувек били под влашћу цара Ромеја,[37] што у случају Бугара није одговарало истини, па је из тог разлога могао да прећути разлоге избијања непријатељства и српско савезништво са Византијом. На самом крају поглавља о Србима, цар писац још једном подвлачи да српски архонти никада нису потпадали под власт архонта Бугара.[38]

Говорећи о приликама у архонтији Травунији, Константин Порфирогенит је оставио још један податак који се тиче српског архонта Властимира, а може бити занимљив траг у покушају да се одговори на питање у каквом су међусобном хијерархијском односу били владари српских кнежевина. Наиме, управо у време Властимирове владавине, посредством владарског брака дошло је до уздизања Травуније из ранга жупаније у архонтију. Властимир је своју кћер дао за жену Крајини, сину жупана Травуније Белоја. Од тог времена Травунија је, наводно, постала самостална, јер је Властимир, желећи да

[35] *DAI I*, 32.38 – 42; *ВИНЈ II*, 50 – 51.

[36] За датирање првог српско-бугарског рата, видети, *ВИНЈ II*, 51, нап. 159, са тамо наведеном старијом литературом. Најчешће је овај рат датиран у време између 832. и 840. године; супротно, Максимовић, *О времену похода*, 69 – 75, који предлаже време око 880. године или чак нешто касније. Видети и, Живковић, *Јужни Словени*, 388, нап. 1319.

[37] *DAI I*, 32.35 – 38; *ВИНЈ II*, 50.

[38] *DAI I*, 32.146 – 148; *ВИНЈ II*, 58.

уздигне свога зета, доделио Крајини титулу архонта.[39] Ипак, недоумицу о политичком статусу Травуније разрешава сам Порфирогенит закључком да је архонт Травуније увек био под влашћу архонта Србије.[40]

Царев исказ завређује посебну пажњу, будући да је Травунија, образована као посебна геополитичка област највероватније већ током првих деценија после српског насељавања Балканског полуострва, била под влашћу породице која није била у сродству са архонтом Србије. Брак склопљен између Властимирове кћерке и Крајине јасно намеће овај закључак. Додатна потврда може се наћи у краткој вести о пореклу архонта Захумља Михаила Вишевића, у поглављу у којем Константин Порфирогенит излаже своја сазнања о овој кнежевини, на основу које проистиче да нема блиских сродничких веза између архонта Србије и архонта Захумља.[41] Нема никакве сметње да се исти образац примени и на остале познате кнежевине – Паганију и Дукљу.

Тврдњу Константина Порфирогенита да је архонт Травуније одувек био под врховном влашћу архонта Србије требало би тумачити у склопу политичких прилика средином X века, када је византијски цар писао своје дело. Србија је у то време играла важну улогу у односима између Византије и Угарске, штитећи од угарских похода и саму Византију, па је готово извесно да је тадашњи јаки српски архонт заиста надзирао и архонта Травуније.[42] Требало би стално држати на уму и то да је и информатор који извештава цара о Србима и српском племену највероватније потицао из Србије, па је, заправо, преносио сопствено уверење о српској прошлости. У сваком случају, средином X века Травунија је била потчињена Србији, али столеће раније, у време Властимира, очигледно су ствари стајале другачије. Властимирова намера да се ороди са владарском кућом Травуније показује, по свој прилици, да су његов углед међу околним српским архонтима и жупанима, па самим тим и одговарајући политички значај и војна надмоћ Србије, били у успону.

Владарски бракови су у средњем веку чинили моћно дипломатско оруђе и историја средњовековне Европе обилује оваквим примерима. У језгровитој Порфирогенитовој вести о браку Властимирове кћери са сином жупана Травуније требало би препознати траг политичког деловања српског архонта. Овакво тумачење могуће је

39 *DAI I*, 32.7 – 10; *ВИНЈ II*, 62.
40 *DAI I*, 34.11 – 12; *ВИНЈ II*, 62.
41 *DAI I*, 33.16 – 19; *ВИНЈ II*, 60.
42 О улози Србије према Угрима средином X века, видети, Живковић, *Јужни Словени*, 421 – 422.

и на основу податка да је Властимир свога зета уздигао у ранг архонта. Питање је колико је Властимир то заиста желео, а колико је на тај корак био присиљен јачањем свога суседа у Травунији. Наиме, Константин Порфирогенит додаје да је област Конавала (Канала) била под влашћу Травуније.[43] На основу дела *О церемонијама*, такође насталог под надзором Константина Порфирогенита, познато је да се међу јужнословенским владарима који су били примаоци царских наређења налазио и архонт Конавала.[44] Отуда се поуздано зна да су Конавли пре времена Константина Порфирогенита били независни. С друге стране, у 29. поглављу *DAI* изричито се каже да су у помоћ византијској војсци у Италији, ради опсаде арабљанског Барија, били послати и Конављани.[45] Током владавине византијског цара Михаила Аморијца (820 – 829), а то је управо време пре почетка Властимирове владавине у Србији,[46] Конављани су поменути као једно од племена које је одбацило власт Царства. Исти податак налази се и у 29. поглављу *DAI*.[47]

Изгледа да су пре времена Константина Порфирогенита Конавли имали статус архонтије и да потчињавање Травунији пада у време после 868. године, па је у Властимирово време Травунија још увек била у свом првобитном опсегу, без Конавала. Потреба за политичким браком са владаром Травуније стога није била узрокована ширењем утицаја жупана Травуније на околне области, најпре на Конавле, већ неким другим догађајима о којима извори ништа не говоре, а који су, највероватније, били последица јачања положаја српског архонта. Пораст Властимировог угледа вероватно је уследио након приближавања Византији, средином четрдесетих година IX века. Отуда би брак Властимирове кћерке и Крајине требало датирати у последње године Властимирове владавине, тачније око 847/848. године.

Константин Порфирогенит се потрудио да цареве који су претходили Василију I представи као неспособне владаре и кривце за пропаст власти Ромеја у Далмацији. Стварајући идеалан портрет свога деде, Порфирогенит је и сасвим безначајне догађаје могао да ослика најтамнијим тоновима и представи их као трагичне. Посебно се обрачунава са царем Михаилом II Аморијцем (820 – 829), говорећи да су управо у његово време Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани,

43 *DAI I*, 34.15 – 16; *ВИНЈ II*, 62.
44 *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De ceremoniis aulae byzantine libri duo*, ed. I. Reiske, Bonnae 1829, 691.8 – 11 (=*De cerim.*).
45 *DAI I*, 29.108 – 110; *ВИНЈ II*, 18.
46 *Theophanes Continuatus*, ed. I. Bekker, Bonnae 1838, 288.20 – 23.
47 *DAI I*, 29.60 – 65; *ВИНЈ II*, 14.

Конављани, Дукљани и Неретљани (пагани) отпали од Византије.[48] Међутим, Константин Порфирогенит не сматра да је потребно рећи шта се догађало у Далмацији између владавине Михаила II и Василија I. Он ћутке прелази преко тих догађаја, настављајући излагање о овим племенима тек од тренутка када су упутила посланике Василију I, који их је вратио под византијску власт.[49]

Тачност Порфирогенитовог исказа на известан начин поткрепљује чињеница да је до сукоба византијског стратега Далмације са хрватским кнезом Трпимиром дошло око 846/848. године, када су Византинци били потучени.[50] Истовремено, овај податак указује на то да је Византија водила веома активну политику према далматинском залеђу. Уосталом, Хрвати су тада били вазали франачког цара, па је и однос према њима могао бити знатно другачији него према јужним српским кнежевинама у Далмацији и њеном залеђу.

Напред изложени догађаји унеколико заокружују слику политичких прилика у Далмацији за време Властимирове владавине Србијом. Као једна од архонтија далматинског залеђа, Травунија је била у тесним везама са Србијом пре Властимирове владавине, када је њоме управљао жупан из рода који није био повезан за српском владарском кућом. Изгледа да је жупан Травуније тежио да се ослободи утицаја Србије, па је Властимир пронашао решење у склапању политичког брака између своје кћери и сина жупана Травуније. Практична самосталност Травуније потврђена је и проглашавањем њеног владара за архонта. Идеолошки оквир у којем се ово уздизање одиграло изузетно је важан, јер показује да је српски архонт био хришћански владар и да је веома добро разумео образац средњовековне владарске идеологије, која је већ у раном средњем веку доживела свој пуни развој. Овај образац био је делотворан у устројству свих вазалних држава Европе тога времена, а његово исходиште налазило се у развијеној владарској идеологији.

Могућност да српски владар додељује звање владару суседне кнежевине несумњиво потврђује да је у Србији Властимировог времена хришћанство било већ утемељено. Такође, могло би се закључити да је до склапања овог политичког брака дошло пре него што је Властимир ступио у трогодишњи рат са Бугарима. Овај образац владарске идеологије Властимир је могао примити само из Византије, што указује да је пре самог рата већ имао прилично развијене односе са Византинцима.

Најкасније средином четрдесетих година IX века Властимир је, дакле, имао политичке везе са Византијом и вероватно у Цариграду важио као византијски савезник. Његово укључивање у византијско-бугарске односе требало би тражити већ у то време, а врхунац настаје када је избио рат са Бугарима. Трогодишњи рат са Бугарима, који је Порфирогенит описао као последицу бугарске жеље за потчињавањем Србије, требало би разумети као бугарски одговор на јачање политичког положаја српског архонта, који је почео да шири свој утицај, стекавши уз помоћ Византије право да потврђује владаре суседних српских кнежевина. Иако је ова потврда била више начелно прихватање стварних политичких односа, јер је већ владајућем жупану Властимир само доделио нову, вишу титулу, ово ипак показује да је он имао право да то чини, што га несумњиво ставља на чело свих српских архоната, односно даје му водећи положај међу српским кнежевинама.

Будући да је Бугарска држава почетком IX века израсла у прворазредну европску силу, било би занимљиво протумачити и пораз који је Пресијам доживео током трогодишњег ратовања против Срба. Противник на кога су се Бугари намерили није било неорганизовано племе, већ државна творевина способна да веома успешно одбрани своје границе. Овако успешан отпор подразумева веома високу војну и управну организацију, кадру да изнесе такав војни напор. Ваљало би се запитати да ли је већ у Србији Властимировог времена постојао систем утврђења и војне структуре развијеног типа са јасно одређеним војним улогама жупана.

Заиста, већ 822. године франачки летописац Ајнхард помиње да се Људевит Посавски после пропасти устанка повукао пред Францима у Сисак, а одатле запутио ка Србима, где је уточиште нашао код једног од српских војвода (жупана).[51] Овај усамљени податак није довољан за извођење ширих закључака о томе да је сваки жупан располагао и утврђеним местом које је служило као војно или управно средиште једне области, али указује на то да је, по свој прилици, постојала веома добро устаљена и разрађена управна структура у областима у којима су Срби живели. Управо податак из Ајнхардових *Анала* да се Људевит склонио код једног од *њихових* жупана, као и Порфирогенитов исказ о жупану Травуније кога је Властимир женидбеним везама уздигао у ранг архонта, указује на то да су у Срби-

[48] *DAI I*, 29.60 – 61; *ВИНЈ II*, 14.
[49] *DAI I*, 29.70 – 79; *ВИНЈ II*, 16.
[50] L. Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira* (poseban otisak Bihaća hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti) Zagreb 1932, 10. Ферлуга, *Уūрава*, 67, сматра да је у питању стратег неке друге византијске теме, вероватно Кефалоније или Драча, што усваја и V. Košćak, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925 – 928*, Historiski zbornik 33 – 34 (1981) 306 – 307.

[51] *Einhardi Annales*, MGH SS I, ed. G. Pertz, Hannoverae 1826, 209.16 – 17 (= *Einh.*), *...et uno ex ducibus eorum...*

ји Властимировог времена постојали жупани. На основу ових вести могло би се наслутити да је архонт Србије надзирао западне области своје државе преко жупана намесника који су имали потпуну власт на том подручју, али је њихова земља чинила саставни део Србије. Отуда и Босна тог времена вероватно представља само једну област у склопу Србије, којом је управљао жупан са нешто мањом самосталношћу од онога у Травунији.[52]

Оскудни подаци о Властимировој владавини довољни су за извођење хипотеза које могу бити веома привлачне и убедљиве, али највероватније никада неће бити у потпуности доказане. Једна од тих хипотеза тицала би се и самог устројства српског племена, које је по насељавању затекло неколико етничких група на простору данашње Босне и Херцеговине, Црне Горе и Србије. Уколико су Срби били добро организовано војничко племе, које је успело да савлада Аваре и спречи њихове даље упаде јужно од Саве и Дунава, онда је врло извесно да су, попут осталих народа који су током сеобе народа остварили своју превласт на новоосвојеним земљама, били способни да господаре и простором који су настанили. То је могло да се постигне успостављањем гарнизона на чијем се челу налазе војни заповедници – жупани, који су вршили војну и управну власт у име врховног господара. Временом је титула жупана постала наследна и они су утврдили своја права на повереној им земљи. Тиме би се могла објаснити веома рана појава српских кнежевина – Травуније, Захумља, Дукље и Паганије, које су у другој половини IX века већ посматране као засебне државице. Последња област која ће се крајем X века издвојити из првобитне Србије била је Босна. Ипак, ову хипотезу тек треба доказати, те засада остаје само као назнака могућег правца даљих истраживања.

Са далеко већом извесношћу може се закључити да је Властимир био хришћански владар и да је ослонац тражио у Византији. На пољу политичког деловања тежио је политичкој превласти над српским кнежевима, што се јасно види на основу положаја Травуније. Византијску подршку за однос према српским кнежевинама, коју је несумњиво имао, морао је да обезбеђује учешћем у византијско-бугарском рату. Може се закључити да од Властимировог времена Србија почиње да игра улогу веома важног византијског савезника против Бугара у средишту Балканског полуострва. Тако је у време Властимирове владавине утемељена спољна политика која ће Србију током наредног столећа довести до све обимнијег војног учешћа у византијско-бугарским ратовима, као и све снажнијег везивања за Византију.

---

[52] *DAI I*, 32.151; *ВИНЈ II*, 58.

МУТИМИР

Архонт Властимир, отац Мутимира, Стројимира и Гојника, окончао је своју владавину док је Бугарском још увек владао хан Пресијам (836 – 852). Највероватније је умро годину дана пре бугарског хана са којим, по свој прилици, није стигао да склопи мир. Константин Порфирогенит наводи да су власт у Србији наследила његова три сина: Мутимир, Стројимир и Гојник.[53]

Током њихове владавине, како бележи Константин Порфирогенит, *појави се архонт Бугара Михаило Борис, желећи да освети пораз свога оца Пресијама и отпочне рат.*[54] Изгледа да је сукоб трајао кратко и да је окончан после једног већег сукоба. Наиме, Срби су поразили Бугаре, заробили 12 великих бољара и најстаријег сина хана Бориса, Владимира. Константин Порфирогенит каже да је Борис Михаило, иако преко воље, због синовљевих мука био приморан да склопи мир са Србима. Међутим, Владимир се плашио да га Срби на путу не нападну из заседе, па је за своје обезбеђење затражио синове архонта Мутимира – Брана и Стефана, који су угледне бугарске заробљенике спровели до тадашње границе, до Расе.[55]

Датирање другог бугарско-српског рата представља још увек отворено питање у историографији. У суштини, постоје два основна

---

[53] *DAI I*, 32.42 – 45; *ВИНЈ II*, 51.

[54] *DAI I*, 32.44 – 47; *ВИНЈ II*, 51.

[55] *DAI I*, 32.50 – 53; *ВИНЈ II*, 52. У домаћој историографији схваћено је да се Борис Михаило плашио за своју безбедност и да је затражио пратњу Мутимирове деце за себе; упор. М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 50 (= Благојевић, *Кнежевине*). Разлог за овакво тумачење даје сам Константин Порфирогенит, који не каже јасно ко се плашио за своју безбедност – Борис или Владимир. Редослед описаних догађаја ипак је прилично јасан; на вест о поразу и заробљавању свога сина Владимира, Борис је ступио у преговоре са Србима, а када је мир договорен, Владимира су, на његов или на захтев његовог оца, до границе испратила деца архонта Мутимира.

решења – прве године и последње године Борисове владавине, односно 854 – 864. или после 880. године. Будући да од хронологије овог рата зависи мноштво других закључака о најранијој српској историји, хронологији и владарима, неопходно је ово питање довести до краја и коначно га решити.[56]

Сам Константин Порфирогенит напомиње да је Борис Михаило повео рат како би осветио пораз свога оца Пресијама.[57] Уколико се овај исказ тумачи дословно, онда би рат требало датирати у 853/854. годину, непосредно по Борисовом доласку на власт. У противном, тешко би било разумети Борисову жељу да освети очев пораз, која се јавила након три деценије – око 880. године или чак касније. У прилог оваквом тумачењу иде и даље излагање цара писца, који каже да су се браћа *мало касније* посвађала и да је Мутимир после сукоба протерао браћу у Бугарску и почео да влада сам.[58]

Уколико као веома извесну прихватимо претпоставку да је Србија Властимировог времена била политички повезана са Византијом, а да је после рата са Борисом Михаилом и склапања мира успоставила политичке везе са Бугарском, не постоји препрека да се закључи да је рат вођен пре него што су се браћа посвађала. Само под таквим условима Мутимир је могао да пошаље браћу у Бугарску. Тако се може објаснити нелогичност у тексту Константина Порфирогенита, који нешто доцније бележи да је Мутимир добио синове тек пошто је завладао сам. Наиме, у првом делу излагања, које тече хронолошки повезано, Порфирогенит даје добре податке, док у другом делу, правећи увод у приповедање о смутним временима после Мутимирове смрти, сажима претходни текст и не води рачуна о редоследу збивања. Управо овај недоследни приказ догађаја дао је простора историчарима да поверују да се други бугарско-српски рат водио после 880. године.

Необично је важно протумачити сам крај рата са Бугарима, јер је Порфирогенитов опис схватан у домаћој историографији на основу парафразе, а не дословног значења употребљених речи. Према општем мишљењу, Срби и Бугари су код Расе разменили поклоне.[59] Борис Михаило је Србима дао *велике дарове* (δωρεὰς μεγάλας), а Ср-

[56] *ВИНЈ II*, 52, нап. 163, узима да је до рата дошло између 852. и 867. године; видети преглед старијих мишљења, Максимовић, *О времену похода*, 69 – 76, уз закључак да је до рата дошло после 880. године. На 887. годину помишљао је још и А. Rambaud, *L'empire Grec aux dixième siècle. Constantin Porphyrogénète*, Paris 1870, 46.

[57] *DAI I*, 32.45 – 46, „θέλων διεκδικῆσαι τὴν ἧτταν Πρεσιάμ“.

[58] *DAI I*, 32.57 – 60, „μετὰ μικρὸν“.

[59] *ИСН I*, 148, сматра да су ове поклоне Бугари *„касније тумачили као српски данак.“*

би су узвратили уздарје (ἀντέδωκαν), поклонивши у знак пријатељства – два роба, два сокола, два пса и осамдесет крзнених хаљетака, *што Бугари сматрају данком* (πάκτον).

Поклони које су Срби предали бугарском хану Борису не би се могли назвати *великим даровима* какве су, изгледа, сами добили, јер су они више него скромни – два роба, два сокола, два пса и 80 крзнених хаљетака. Вредност ових поклона није била у њиховој цени, већ у њиховом симболичном значењу.[60] Требало би подсетити да је у време Константина IV (641 – 668) арабљански калиф Муавија, склопивши мир 678. године на тридесет година, прихватио обавезу годишњег давања 3000 златника, 800 заробљеника (робова) и 50 коња.[61] Овако низак данак сигурно није био оптерећење за благајну калифа, али је имао симболично значење, односно, показивао је надмоћ једног, а подређеност другог владара. Сам термин πάκτον Константин Порфирогенит користи у *DAI* на више места и сваки пут има значење данка.[62] Доследност значења употребљеног израза не отвара могућност да се у случају размене поклона Срба и Бугара он тумачи на неки други начин, осим у значењу данка.

Поставља се питање које су симболично значење имали ови поклони. Добри ловачки пси и соколови били су у средњем веку веома цењени. Са изузетком два роба, све што је сачињавало данак односи се на лов, па би се могло рећи да је у српском друштву раног средњег века лов представљао вештину коју је, као забаву, упражњавао владарски слој.[63] Овде није реч о привредној грани, јер онда не би били потребни увежбани пси ни соколови, већ о добро развијеној забави племства – жупана. Какво год значење имали ови поклони, Бугари су их сматрали данком и они говоре о односу између бугарског и српског владара. Према томе, Мутимир је готово на

[60] Могуће значење коња и сокола као симбола старешинства сачувано је у српској народној песми *Диоба Јакшића*, у стиховима: *Дмитар иште коња старешинство, врана коња и сива сокола*; на ову симболику упозорио је и А. Лома: *пошто су поделили очевину и сваки добио свој део, спор између браће настаје око тога коме ће припасти очев коњ и соко као симболи старешинства*, упор. Е. Бенвенист, *Речник индоевропских установа*, Допунске напомене уз прву књигу, 313, нап. 28 (А. Лома), Сремски Карловци, Нови Сад, 2002.

[61] *Theophanis Chronographia I – II*, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883, I, 355.23 – 25 (= *Theoph.*).

[62] Млечани се обавезују на плаћање данка краљу Пипину; *DAI I*, 28.39 – 40. Далматински градови плаћају Словенима у залеђу годишњи данак у време Василија I; *DAI I*, 30.132 – 133. Хрвати никада нису плаћали данак Бугарима, већ су само размењивали поклоне у знак пријатељства (φιλοφρονήσεως); *DAI I*, 31.65 – 66. Милинзи и Језерити плаћали су Византији данак; *DAI I*, 50. 48, итд.

[63] Скренуо бих пажњу на одредбе *Салијског закона* које предвиђају казну за крађу или убиство соколова и ловачких паса у висини од 15 солида; упор. *Салиски закон*, прев. И. Пухан – Н. Микуландра, Београд 1951, 12.

самом почетку своје владавине признао бугарског владара као свога сизерена.

После склапања мира са Бугарима, у Србији је извесно време завладао мир. Међутим, после кратког времена три брата су се посвађала и Мутимир, *желећи да влада сам, победивши браћу, посла их у Бугарску, задржавши уз себе само дете свога брата Гојника, именом Петра.*[64]

Догађаји који су потресали српску владарску кућу средином IX века говоре понешто и о начину владања, правилу наслеђивања престола и унутрашњим приликама у земљи. Иако би се у први мах могло помислити да су Мутимир, Стројимир и Гојник били равноправни сувладари, тај привид нестаје када се осмотре речи којима Константин Порфирогенит описује почетак владавине Мутимирових синова и наследника. Он изричито каже да је Мутимира наследио Првослав, најстарији син (πρῶτος υἱός).[65] Међутим, када говори о претходној генерацији, о Властимировим наследницима, каже да су земљу наследила и поделила тројица синова (μερισάμενοι τὴν χῶραν).[66]

Константин Порфирогенит није имао намеру да пише о унутрашњем уређењу код Срба и правилима наслеђивања престола. Његов задатак је био да покаже како су Срби одувек били потчињени цару Ромеја и, остајући у оквирима те концепције, он се не задржава на унутрашњим приликама у Србији. Иако се из неких напомена да̂ наслутити да је и о томе обавештен, у разради се не обазире превише на дешавања унутар Србије. Стога су искази који се тичу наслеђивања престола у Србији вероватно недовољно доследни. Као што је у случају Властимирових наследника био опширнији, наводећи изричито да су наследници поделили земљу, тако је у случају Мутимирових наследника могао да сажме излагање. Ипак, у оба случаја избија на површину правило да престо припада најстаријем сину који влада заједно са браћом, али је, нарочито у односу према спољним политичким догађајима, носилац власти. Није случајно што су, приликом предаје Борисовог сина Владимира код Расе, Бугари тражили децу архонта Мутимира као залог безбедног проласка. Наиме, Бугарима је било потпуно јасно да је Мутимир главни владар Србије, а да су његова браћа тек учесници у власти, најпре на плану унутрашње политике земље.[67]

[64] *DAI I*, 32.57 – 61; *ВИНЈ II*, 52.
[65] *DAI I*, 32.67 – 68.
[66] *DAI I*, 32.44.
[67] Слично, Радојковић, *Разматрања*, 17.

Мутимир и браћа су земљу *разделила*, како то дословце каже Константин Порфирогенит. Можда је овај обичај тада први пут уведен у Србију, иако је далеко извесније да су они само поступали према раније постојећем правилу. Сваки од браће добио је одређену земљу на управу, а Мутимир је сматран врховним господарем. Ако је ова претпоставка тачна, онда је овакав обичај код Срба постојао знатно пре XII века, када га затичемо као уобичајени начин поделе власти. У мирним временима он је, свакако, био одржив и није представљао сметњу државном животу, али оваква подела власти, у доба када су околне земље водиле борбу за премоћ и утицај, отварала је могућност поделе у самој земљи, јер су сувладари, тражећи ослонац у некој од суседних земаља, могли да истакну своје право на врховну власт.

Имајући у виду напред изнете закључке, требало би потражити и одговор на питање шта је довело до сукоба са браћом. То је, свакако, могла бити Мутимирова тежња да влада сам, како то жели да представи Константин Порфирогенит. Али, такав поступак није јасан уколико је он већ био врховни господар земље. Три столећа касније, када је Стефан Немања преузео великожупански престо, учинио је то као један од сувладара. Истоветан је случај са Десом, најмлађим сином великог жупана Уроша I, који се са нижег положаја сувладара привремено успео до положаја великог жупана. У српској историји није забележено да је врховни владар, коју год титулу да је носио (велики жупан, кнез), нарушио систем сувладарства, лишивши своју браћу учешћа у власти.

Природно је да Константин Порфирогенит не пружа обавештења о правим разлозима сукоба између Мутимира и његове браће. У читавом излагању о српској историји он избегава да објасни српско-бугарско-византијске односе изван оквира датог на почетку излагања – Срби и Бугари су одувек били потчињени цару Ромеја. Што се тиче Бугара, Порфирогенит није био у праву и то му је било познато, будући да се служио Теофановом *Хроником* у којој је могао наћи потпуно супротно тврђење – да царство Ромеја плаћа данак Бугарима.[68] Можда из тог разлога Порфирогенит не објашњава сукоб јер би онда морао открити да су Мутимирова браћа имала подршку Византије.[69]

Говорећи о завршетку сукоба у Србији, Константин Порфирогенит каже да је Мутимир протерао Стројимира и Гојника у Бу-

[68] *Theoph.* I, 359.16, да се *на срамоту Ромеја* Константин IV обавезао на плаћање данка Бугарима.
[69] Слично, Благојевић, *Кнежевине*, 51.

гарску, а задржао само Гојниковог сина Петра. У овом кратком закључку о исходу унутрашњег сукоба у Србији садржано је сасвим довољно елемената који указују на то да су обе суседне силе – Бугарска и Византија – биле умешане.

Мутимир није насумице изабрао место прогонства своје браће. Претходно је уговорио мир са Борисом и претпоставио га византијском цару. Србија је у том тренутку иступила са свог раније утврђеног места византијског савезника и вазала. Византинци су, свакако, покушали да преокрену ову ситуацију у своју корист, а то су најпре могли да постигну помажући Мутимирову браћу – Стројимира и Гојника. Наредних година, 854/856, Византија је покушавала да преко Мутимирове браће поврати свој утицај у Србији. Исход је био неповољан по Византију. Мутимир је поразио браћу и послао их у Бугарску, свом сизерену на чување. Истовремено, како би спречио могући покушај своје браће да преотму престо, задржао је као таоца Гојниковог сина Петра. Да је Петар био задржан мимо своје воље, сведоче речи Константина Порфирогенита: Петар је доцније, када је одрастао, *побегао у Хрватску*.[70] Али то се десило када су се политичке прилике промениле, када Мутимиру више није претила никаква опасност од Бугарске, и када се он сам, по својој прилици, вратио провизантијској политици. Узрок промене Мутимировог држања према Византији било је неутралисање Бугарске као војног и политичког чиниоца. Крајем владавине цара Михаила III, 864. године, Борис Михаило је пред снагом византијског оружја подлегао притисцима и бугарску цркву подредио цариградској патријаршији.[71] После 866. године, када је Византија сасвим утицала на унутрашње прилике у Бугарској, Борис Михаило све до краја своје владавине (889. године) неће представљати никакву опасност ни по Византију, ни по Србију.

Сви поменути догађаји, од Властимирове смрти до 864. године, указују на то да је до Другог бугарско-српског рата и изгона Мутимирове браће у Бугарску морало доћи пре ове године. Редослед излагања Конастантина Порфирогенита, као и начин на који је представио повод за рат бугарског хана Бориса против Мутимира и његове браће, указивали би на то да је до рата дошло на самом почетку Борисове владавине, а изгон браће десио се годину или две касније. Стога би ова збивања требало датирати у време 853 – 856. године.

[70] *DAI I*, 32.60 – 62; *ВИНЈ II*, 52.
[71] Видети, уопштено, Острогорски, *Историја*, 227 – 228.

Доласком цара Василија I на цариградски престо, а услед појачаног војног присуства Византије у Далмацији, дошло је до преокрета у држању јужнословенских кнежевина. Најкасније тада је Мутимир прихватио врховну власт Византије. Један усамљен податак, приближно из 870. године, сачуван у *Житију св. Германа*, сведочи о везама цариградског двора са Мутимиром. Наиме, када је Герман довршавао градњу манастира посвећеног Богородици (манастир Кушница у источној Македонији), десило се да није имао довољно новца да исплати раднике. Из невоље су га избавили *Неофит и Никола, цареви људи који су се враћали из посланства Србима*.[72]

Није познато којим поводом су Неофит и Никола боравили код Срба. *Житије* помиње њихов пролазак кроз источну Македонију и Тракију, што несумњиво потврђује да су боравили у континенталној Србији, а не у некој од српских приморских кнежевина – Травунији, Захумљу или Дукљи. Ово истовремено ствара слику несметане комуникације копненим путем од Цариграда према Србији, који је делом пролазио и преко Бугарске. Византијски извори који говоре о IX веку припадају углавном скупини такозваних царских хроника и доносе портрете царева и најбитније политичке догађаје у којима су они имали средишњу улогу. Подаци о посланствима се у царским хроникама ретко могу наћи, па је тако и ћутање ових извора о измени посланстава са народима који су живели на границама Царства сасвим очекивано.

Константин Порфирогенит бележи да је Василије I непосредно по ступању на власт, односно после интервенције византијске флоте под Дубровником и сузбијања Арабљана 867/868. године у Јадрану, уредио прилике међу словенским племенима далматинског залеђа. Цар је, наводно, постављао за владаре архонте које Словени сами изаберу и на неки начин рукоположе.[73] Жеља Константина Порфирогенита да дела свога деде прикаже у што лепшем светлу вероватно је пресудно утицала на сажимање података о постављању архоната Словена у далматинском залеђу, па је суштина догађаја помало замагљена. На основу других података, које такође пружа Константин Порфирогенит – пре свега о данку који далматински градови плаћају Србима и Хрватима –[74] постаје јасно да је Василије I могао само да прихвати и озваничи постојеће стање – тачније да потврди власт оних архоната које је затекао. Отуда би се могло рећи да је византијски василевс најкасније 870. године потврдио Мутимира као легитим-

[72] *Theophylacti Bulgarie archiepiscopo Historia martyrii*, ed. Migne, PG 126 (1864) col. 201; I. Dujčev, *Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXè siècle*, ЗРВИ 7 (1961) 59.
[73] *DAI I*, 29.76 – 78; *ВИНЈ II*, 16.
[74] *DAI I*, 30.132 – 142; *ВИНЈ II*, 36.

ног владара Србије. Можда су Неофит и Никола из тог разлога и боравили у Србији.

Изгледа да се податак о посланству Неофита и Николе може довести у везу и са неким другим дешавањима у Србији Мутимировог времена, јер ће папа Јован VIII (872 – 882) неколико година касније упутити писмо *Montemero duci Sclauinicae*, позивајући га да се врати под панонску јурисдикцију, коју су признавали и његови преци (*Admonemus te, ut progenitorum tuorum secutus morem, quantum potes, ad pannoniensium reuerti studeas dioecesim*), јер је тамо посвећен епископ.[75]

У историографији је изражено мишљење да се папа није обраћао српском кнезу Мутимиру већ неком другом кнезу Паноније истога имена.[76] Та теза лишена је сваког темеља ако се има у виду да се папа могао овако обратити једино самосталном владару, а не господару неке покрајине у оквиру Франачке или Хрватске. С друге стране, сва важнија црквена седишта у Мутимировом окружењу – Котор, Дубровник, Сплит и Задар – била су 873. године под Цариградском патријаршијом и изван црквене власти Рима. Црквено седиште најближе српским границама Мутимировог времена, а под надзором римског папе, било је управо у панонској дијецези у Сирмијуму, ***въ Панонии на столъ свꙗтаго Андроника.***[77] Управо у то време епископ у Сирмијуму био је Методије, како је записано у његовом *Житију*.[78]

Сукоб Рима и Цариграда око црквене надлежности у некадашњем Илирику изгледа да није мимоишао ни Србију. Иако је писмо папе Јована VIII Мутимиру једино сведочанство да се због Србије такође водио спор између две цркве, у делу Константина Порфирогенита постоје показатељи да је до тога заиста могло доћи. Наиме, сам Константин Порфирогенит помиње да су Срби примили крштење још у време цара Ираклија, од свештеника који су били послати из Рима,[79] па тако папино позивање на црквено опредељење Мутимирових предака има смисла. Потреба папе Јована VIII да Мутимира опомене како да се понаша у црквеним стварима указује на то да је српски владар већ 873. године у потпуности или делимично потпао под византијски утицај и да је византијску политику следио и у црквеним питањима. Отуда се може закључити да је Мутимир нај-

[75] *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, ed. F. Rački, Zagrabiae 1877. H 183.

[76] Подробније о овим мишљењима, са старијом литературом, видети, Живковић, *Јужни Словени*, 313, нап. 1005.

[77] *Vita s. Methodii*, ed. Šafarik, Prague 1851, c. 8, 6.

[78] Ибид.

[79] *DAI I*, 32.26 – 29; *ВИНЈ II*, 49.

касније 870. године прихватио византијског василевса и да је био потчињен бугарском хану само током првог дела владавине (854 – 864).

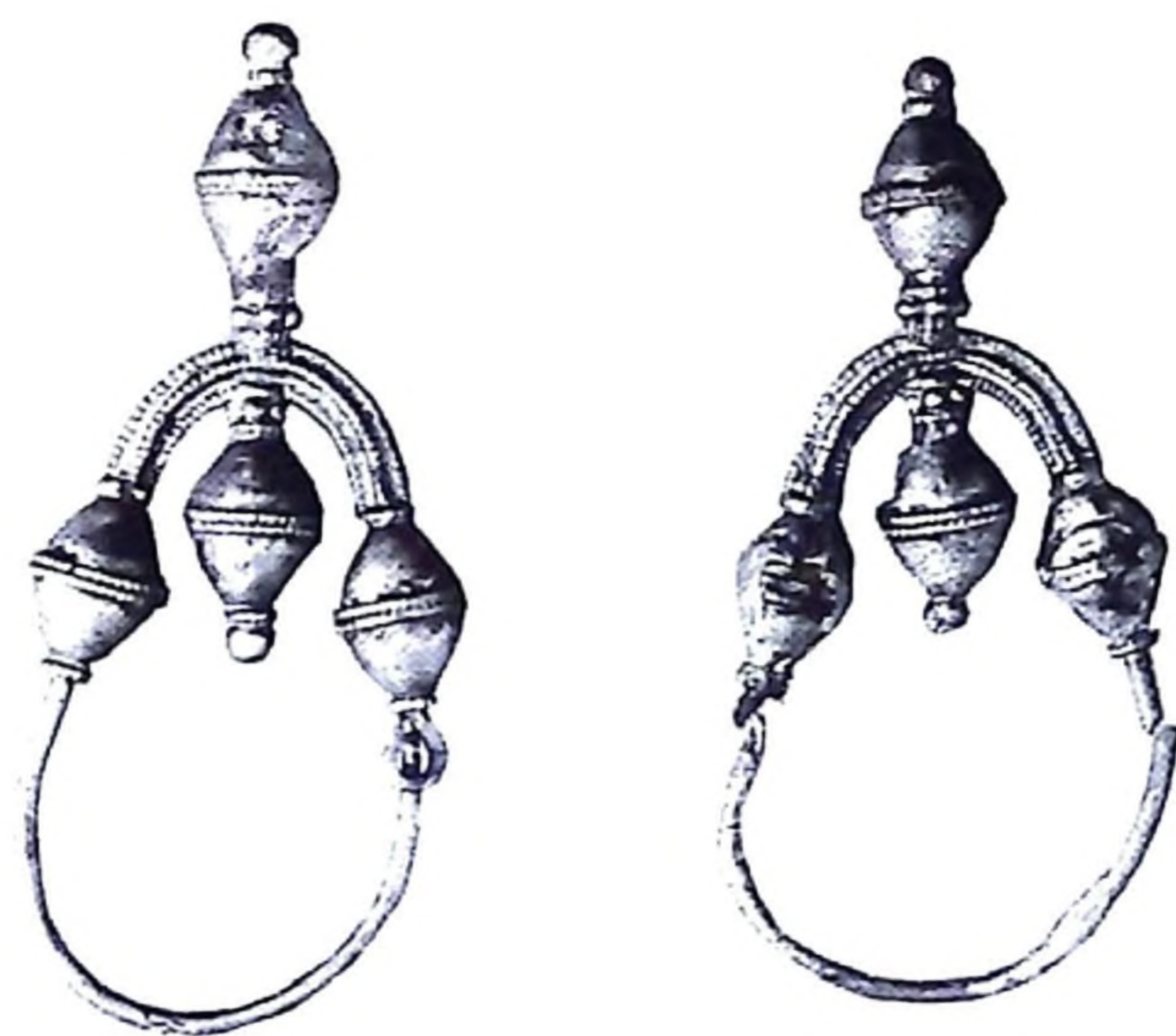
Управо од Мутимира, који је после дужег времена био први српски владар потврђен од византијског цара, у Србији почиње да се обликује средњовековна идеја о пореклу власти, заснована у Византији столећима раније, у оквиру хришћанске идеологије. Врло је извесно да је пре Мутимировог времена наслеђивање престола у Србији још увек било подложно смењивању начела примогенитуре и секундогенитуре, а да од његовог времена почиње да се устаљује примогенитура. Тако је, свакако, било и половином X века, као што је Порфирогенитов информатор пренео цару на основу савремених догађања. Политичка дешавања која ће уследити после Мутимирове смрти само су додатно ојачала хришћанску владарску идеологију, која ће током узастопних узурпација српског престола играти пресудну улогу у политичком деловању српских архоната. Овај процес није усамљен, он траје истовремено у Бугарској Симеоновог времена.

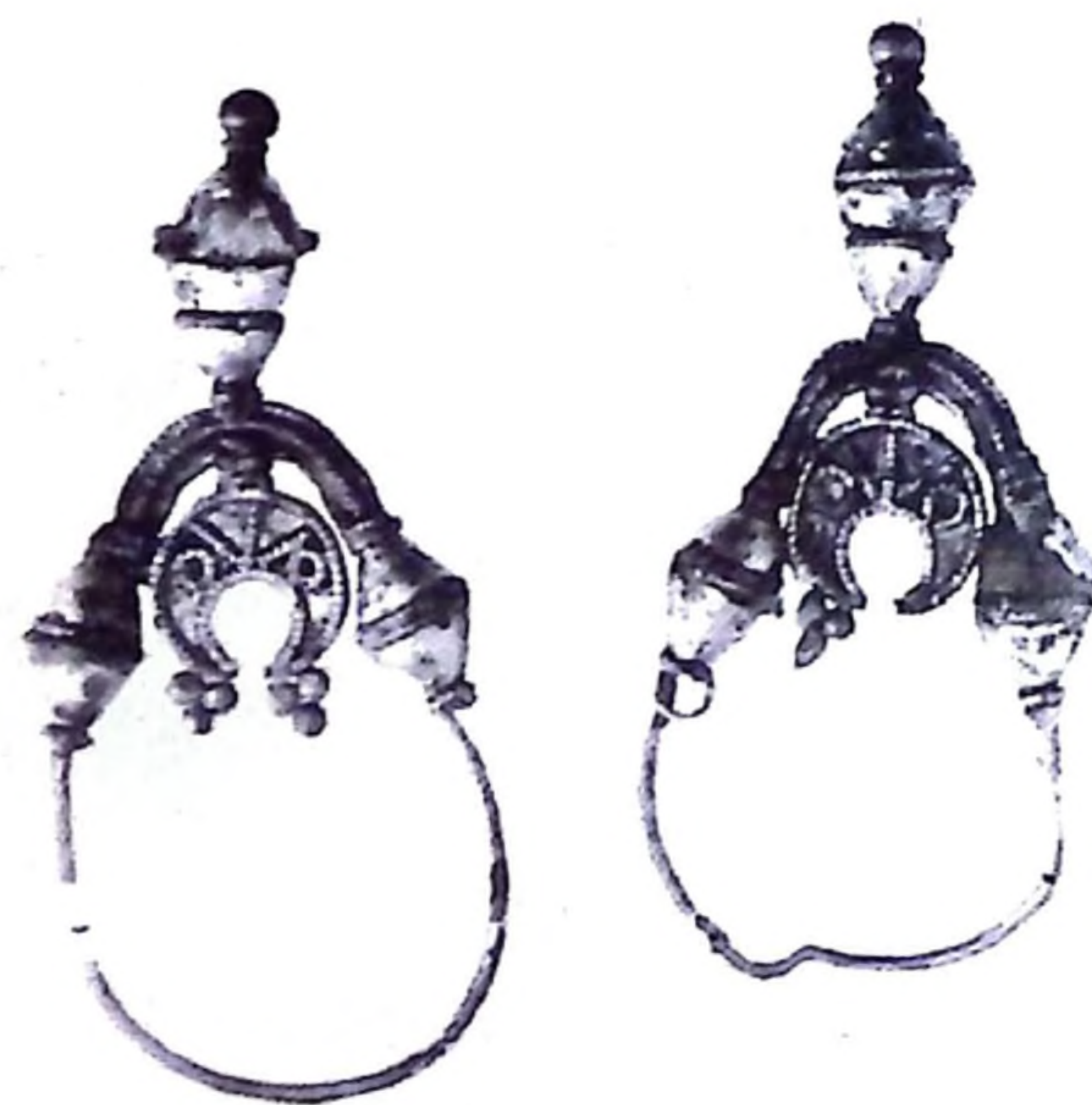
Јеванђелист Јован, Вуканово јеванђеље (1196–1202).

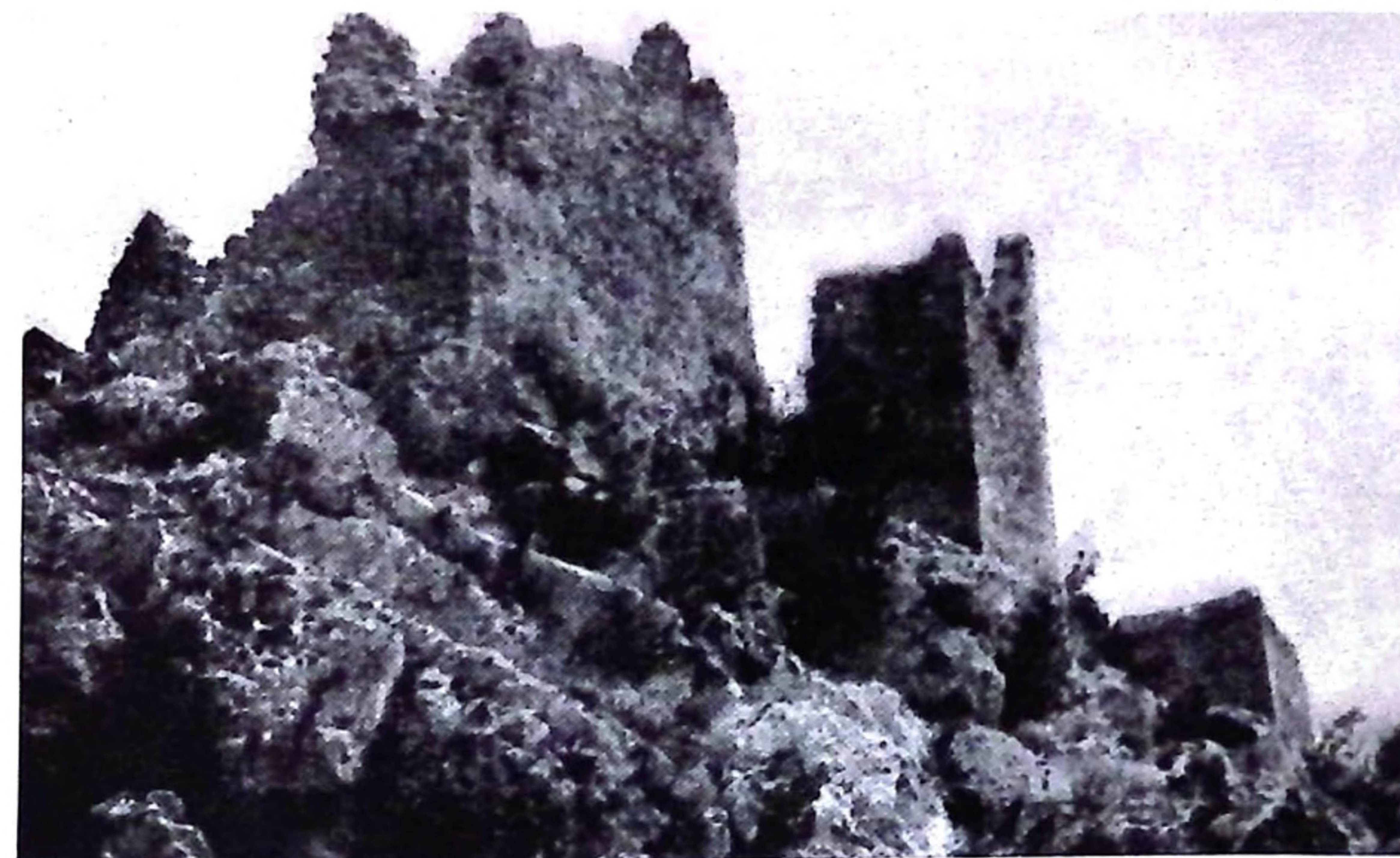
Сребрни прстен, Матичане код Приштине, некропола X–XI века.

Сребрне наушнице, Матичане код Приштине, некропола X–XI века.

Сребрне наушнице, Матичане код Приштине, некропола X–XI века.

Рушевине града Звечана.

Ктиторски портрет краља Михаила (1046–1081), фреска у цркви Светог Михаила у Стону.

Норманска верзија победе над Енглеском 1066. године, таписерија краљице Матилде, Баје.

Темнићки натпис, село Горњи Катун код Варварина, XI век.

ПЕТАР ГОЈНИКОВИЋ

Петар, вероватно син најмлађег Мутимировог брата Гојника, први пут се у историјским изворима помиње у вези са унутрашњим сукобима у Србији 855/856. године, када је Мутимир прогнао своју браћу Стројимира и Гојника у Бугарску, а задржао Петра. Доцније, када је одрастао, Петар је побегао у Хрватску, одакле се вратио 892. године и преузео власт у Србији[80], збацивши Мутимирове синове и наследнике – Првослава, Брана и Стефана.

Врло је извесно да је Мутимир задржао Петра у својој близини као таоца, не би ли предупредио сваки покушај Петровог оца и стрица да из Бугарске покушају да преотму власт. Чињеница да Мутимир на двору није задржао Клонимира, сина свога брата Стројимира, наговештава могућност да Клонимир тада још није био рођен. У погледу одређивања Петровог узраста веома је важан податак Константина Порфирогенита који Петра, у тренутку када је Мутимир протерао његовог оца и стрица у Бугарску, назива дететом (παιδίον), а не сином брата Гојника. Веома прецизна терминологија коју византијски писац користи у случају Мутимирових синова Брана и Стефана, који су као пратња Владимиру поменути када говори о крају другог српско-бугарског рата, такође је упадљива – он обојицу назива децом Мутимировом (Μουντιμήρου παιδία).[81] Изгледа да Константин Порфирогенит, говорећи о догађајима из 854/855. године, не назива Петра случајно дететом, јер ће га, описујући време узурпације власти, назвати *сином Гојниковим* (ὁ υἱὸς τοῦ Γοϊνίκου).[82] Стога се може са сигурношћу закључити да је Петар Гојниковић 855/856. године још увек био дете, вероватно млађи од Мутимирових синова

[80] *DAI I*, 32.60 – 71; *ВИНЈ II*, 52 – 53.
[81] *DAI I*, 32.52.
[82] *DAI I*, 32.69 – 70.

Првослава, Брана и Стефана, будући да је Гојник био најмлађи од тројице браће.[83] Како су 853/854. године, на завршетку другог српско-бугарског рата, Бран и Стефан још увек били деца, вероватно не старија од 14 година, може се претпоставити да је Петар био неколико година млађи од њих и да у то време није могао имати више од 10 година. Тако би годину Петровог рођења требало тражити између 843. и 846, уз могућност да је рођен и неколико година касније, свакако не после 850. године.

После Мутимирове смрти 891. године, престо је наследио најстарији син Првослав. Као и у случају Властимировог наследника Мутимира, и овде се, по други пут, јавља податак да је у Србији власт наслеђивао најстарији син. На основу овог податка може се са далеко већом сигурношћу рећи да је у Србији владао обичај или правило наслеђивања престола примогенитуром. То указује на постојање државе и одређених институција, јер је примогенитура у свим раносредњовековним државама настајала после сениората, односно раздобља које је обележило формирање државе, нпр. код Франака, Вандала, Визигота или Острогота. Подаци о сукобима са Бугарском, тада једном од најмоћнијих европских држава, и о успешном опирању освајању допуњују овај закључак, јер такав отпор није био могућ без добре војне организације, система утврђења и заповедне хијерархије. За све ове елементе неопходна је државна организација.

Архонт Петар је српски раносредњовековни владар о коме је остало забележено највише података. Константин Порфирогенит помиње Петра пре него што је постао владар Србије, напомињући да га је Мутимир, када је протерао Стројимира и Гојника у Бугарску, задржао *под својим старатељством*. Порфирогенит узгред напомиње да је Петар одбегао у Хрватску, *о чему ће доцније бити речи*.[84] Изгледа да је Мутимиров поступак према синовцу, управо као и начин на који је поступио са браћом, имао веома одређене политичке циљеве. Наиме, склапањем мира са бугарским ханом Борисом, Мутимир је променио спољнополитичко усмерење Србије. Стројимир и Гојник су само таоци који су Бугарима послати као јемство да ће Мутимир сачувати нови политички однос према Бугарској. Истовремено, задржавањем синовца, Мутимир се обезбедио да његова браћа не покрену питање промене власти у Србији. Механизам талаца, тако раширен у раном средњем веку, очигледно је постојао и у оновременој Србији. Податак да је Петар касније побегао у Хрватску могао би значити да је био чуван у западним деловима Србије, довољно далеко од српско-бугарске границе. Најзад, оваква спољнополитичка ситуација могла се одржати најкасније до истека 866. године и доласка Василија I на цариградски трон.

[83] Константин Порфирогенит браћу наводи по редоследу који је добио од информатора – Мутимир, Стројимир и Гојник. И имена Мутимирових наследника забележиће по редоследу: Првослав, Бран, Стефан. За Првослава изричито каже да је најстарији син Мутимиров. Стога се може рећи да редослед имена заправо показује да су браћа наведена од најстаријег према најмлађем; упор. *DAI I*, 32.43 – 44; 32.66 – 67.

[84] *DAI I*, 32.62; *ВИНЈ II*, 52.

Првослављева браћа Бран и Стефан учествовала су у власти вероватно на исти начин на који су то чинила и Мутимирова браћа Стројимир и Гојник. У спољнополитичком деловању Првослав је био носилац државних послова, док су браћа могла имати одређену улогу у унутрашњој управи Србије. Првослав је у спољној политици, по свој прилици следећи политику свога оца, чувао мир са великим суседним силама – Бугарском и Византијом. Распоред снага и односи успостављени за време Василија I још увек су 891/892. године поштовани на Балканском полуострву.

Петар је 892. године, дошавши из Хрватске, протерао Првослава, Брана и Стефана и преузео власт у Србији. Према Константину Порфирогениту, протерани чланови владарске породице склонили су се у Хрватску. У историографији је ово место у тексту *DAI* запажено као нелогично, јер је несхватљиво зашто би свргнути владар и његова браћа уточиште потражили у истој земљи из које је приспео узурпатор.[85]

У опису догађаја другог српско-бугарског рата Порфирогенит је, говорећи о заробљеном сину бугарског владара, погрешно записао Властимир уместо Владимир.[86] Можда је слична грешка направљена и у погледу земље у коју су се склонили Мутимирови синови, па би овде требало претпоставити да су се Првослав и браћа склонили у Бугарку. Нешто више од две деценије касније, тачније, у јесен 917. године, власт у Србији преузеће уз помоћ Бугара Бранов син Павле, што је додатни подстицај расуђивању да је Бран уточиште потражио у Бугарској и иде у прилог тези да Порфирогенитов текст, у делу који говори о земљи у коју су се склонили Првослав, Бран и Стефан, треба исправити и уместо *Хрватска* ставити *Бугарска*.[87]

Свакако, остаје могућност да је Првослава и браћу управо Петар привремено склонио у Хрватску, што је опет у супротности са Порфирогенитовом тврдњом да су они сами побегли. Уколико је

[85] *ВИНЈ II*, 53, нап. 172.

[86] Најстарији рукописи *DAI*, cod. Parisinus gr. 2009, cod. Vaticanus-Palatinus gr. 126, имају уместо Владимир – Властимир (Βλαστίμηρον, Βλαστιμήρων).

[87] Нисам склон мењању садржаја извора, приписујући их писарским или преписивачким грешкама, али сам дужан да и ову могућност поменем.

то тачно, поставља се веома тешко питање: како се више од две деценије касније Павле Брановић обрео у Бугарској. Уосталом, Константин Порфирогенит, говорећи о Брановом покушају да се врати на власт у Србију, не наводи изричито да је Бран дошао из Хрватске, већ само каже да је после три године *дошао* да се бори против Петра и био поражен. Пораженог претендента Петар је ослепео.[88]

Поставља се питање да ли је иза Петровог подухвата стајала одређена политика или је то била само освета синовца и задовољење правде? Још теже је пронаћи одговор на питање са којом војском, односно, уз чију помоћ је Петар протерао законитог владара Србије. Да ли је, можда, имао подршку хрватског владара? У то време је у Хрватској био на власти Бранимир, чија се владавина управо тада, око 892. године, завршава.[89] Да ли се сме помишљати на то да је Петар на неки начин, можда женидбом, задобио извесну политичку моћ на двору хрватског владара? Анализа догађаја који су уследили може само делимично понудити одговоре на овде постављена питања.

Ипак, постоји једна битна разлика – у време када је Петар преузео власт у Србији, на хрватском престолу седео је Бранимир, а три године касније, када је Бран покушао да преузме власт у Србији, на престолу хрватских кнежева био је Мутимир. Бранимир је почетком 879. године збацио и погубио Здеслава, византијског штићеника, који је само годину дана раније, дошавши из Цариграда, преузео власт у Хрватској и тако постао владар независан од Царства.[90] Нема разлога за сумњу да хрватски кнез Мутимир није наставио сличну спољнополитичку делатност. Тако се чини да је Петров долазак у Србију био лични чин, без подршке неке од великих сила – Византије или Бугарске, а да је помоћ хрватског владара била последица његових политичких или породичних веза.

Ако се има у виду чињеница да је, у време Петровог преузимања власти, у Хрватској столовао Бранимир, а да је 895. године, у време Брановог покушаја да се врати на власт, хрватски кнез био Мутимир, онда се може доћи до коначног одговора на питање да ли су Првослав, Бран и Стефан уточиште заиста пронашли у Хрватској. Може се претпоставити да они нису својевољно отишли у Хрватску, већ да их је Петар послао на чување свом савезнику и, можда, сроднику, хрватском архонту Бранимиру. Међутим, те исте године

[88] *DAI I*, 32.72 – 74; *ВИНЈ II*, 53.

[89] Бранимир се у изворима последњи пут јавља 888. године, а његов наследник Мутимир први пут 892. године; упор. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995, 269.

[90] *Ioh. Diac.* 125.9 – 11.

Бранимир је умро и власт је преузео Мутимир, који је могао пустити таоце, па су се они већ пре 895. године нашли у Бугарској. Тако би се чињеница да се Бранов син Павле помиње доцније као бугарски штићеник и претендент на српски престо могла лако објаснити.

Бугарска и Византија су у време владавине Лава VI пролазиле постепено из фазе мира у стање латентног сукоба, које ће 894. године довести до двогодишњег рата. Власт у Бугарској преузео је 893. године Симеон, који ће тежити да постане цар Ромеја и који ће у другом делу своје владавине овом подухвату подредити читаву спољнополитичку делатност.[91] Несталне прилике у Србији само су одјек ових политичких превирања у окружењу.

Управо у јеку првог византијско-бугарског рата (894 – 896) Стројимиров син Клонимир покушава да преузме власт у Србији.[92] Ова хронолошка подударност вероватно није случајна и наговештава могућност да је Петар желео да потврду своје власти добије у Цариграду и тиме себе обезбеди као легитимног владара Србије. Симеон, који је током војевања са Византијом усмерио своја освајања према југозападу, допревши у област Драча где је освојио више од 30 утврђења,[93] вероватно је слањем Клонимира у Србију желео да се обезбеди од могућег Петровог уплитања у рат на страни Византије. Доцнији помен драчког стратега као преговарача са Петром, чији је састанак Порфирогенит погрешно датирао у 917. годину,[94] усмерава управо ка претпоставци да је до Клонимирове узурпације дошло како би се неутралисало Петрово деловање на правцу бугарског продора према Драчу.

Избор претендената такође није био случајан. Наиме, Порфирогенит бележи да је Мутимиров брат Стројимир имао сина Клонимира, коме је Борис за жену дао Бугарку.[95] Будући да је младожења био припадник владарске породице и невеста је морала потицати из неке угледне бугарске породице. Са овом Бугарком Клонимир је добио сина Часлава, будућег српског архонта. Клонимир је несумњиво уживао наклоност бугарског двора, а у време Симеонове владавине његов дуги боравак у Бугарској претворен је у политички добитак.

[91] О Симсоновој политици и идеологији, видети, Острогорски, *Историја*, 248 – 249; 253 – 258.

[92] *DAI I*, 32.74 – 77; *ВИНЈ II*, 53.

[93] Податак о броју освојених утврђења познат је на основу једног писма тадашњег византијског дипломате Лава Хиросфакта; упор. G. Kolias, *Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice*, Athens 1939, N° 23, 113.8 – 10.

[94] *DAI I*, 32.81 – 86; *ВИНЈ II*, 53 – 54. Састанак Лава Рабдуха и Петра одиграо се у Паганији 895/896. године, а не 917. године, како проистиче из Порфирогенитовог тумачења редоследа догађаја; упор. Живковић, *Јужни Словени*, 409 – 412.

[95] *DAI I*, 32.62 – 65; *ВИНЈ II*, 52 – 53.

Клонимиров продор у Србију био је неочекиван и у почетку веома успешан. Наиме, Клонимир је одмах заузео Дестиник, *са циљем да преузме власт*.[96] Обично се сматрало да је реч о пограничном граду према Бугарској, па се у литератури и положај овог града тражио на источним међама Србије према Бугарској.[97] Међутим, Порфирогенитов исказ да је Клонимир заузео Дестиник са *циљем да преузме власт* показује да није у питању било која утврда, већ она која је важила као престоно место оновремене Србије. На самом крају свога излагања о Србима, Порфирогенит пружа списак градова, као што то чини и у поглављима о Хрватима, Захумљанима, Травуњанима, Паганима и Дукљанима. Редослед градова је такав да се на првом месту увек помиње главни град. Такав је случај са Хрватском – Нин, са Захумљем – Стон, са Травунијом – Требиње, са Паганијом – Мокро.[98] У том случају је и Дестиник, који је први на листи српских градова – главни град.[99]

Упркос почетном успеху, Клонимир више ништа није постигао. Петар га је убрзо напао, вероватно у самом Дестинику, поразио и убио. Од тог тренутка Петар је непомућено владао даљих двадесет година, *почевши од владе Лава, блаженог и светог цара, коме се подвргавао и покорно служио*.[100] Овај податак заправо значи да је Цариград 896/897. године коначно признао Петра за легитимног владара Србије. Знајући у каквом се спољнополитичком окружењу налазила Србија, Петар се потрудио да обезбеди и подршку Бугара. Тако је у исто време, 896/897. године, склопио мир са Симеоном, са којим се и окумио.[101]

Добиши потврду легитимитета у Цариграду, Петар је обезбедио положај најмоћнијег и најважнијег међу српским архонтима, односно кнежевима. У времену затегнутих византијско-бугарских односа после 913. године, када је Симеон отпочео свој коначни обрачун са Византијом, Петар је очигледно умео да сачува неутралност све до 917. године, када су напетости између Бугарске и Византије досегле врхунац и када је и Србија коначно била увучена у драматичан расплет.

У историографији је Порфирогенитов израз „σύντεκνον αὐτὸν ἐποίησεν", односно да је Петру Симеон постао кум, остао неразја-

[96] *DAI I*, 32.77; *ВИНЈ II*, 53.
[97] *ВИНЈ II*, 58, нап. 196.
[98] *DAI I*, 31.69; 33.21; 34.20; 36.14; *ВИНЈ II*, 44, 61, 63, 65.
[99] Упор. Ферлуга, *Византија*, 63.
[100] *DAI I*, 32.77 – 79; *ВИНЈ II*, 53.
[101] Још је Фeрјанчић, *ВИНЈ II*, 53, нап. 176, сматрао је да кумство Петра и Симеона било могуће између 897. и 913. године; слично, *ИСН I*, 157.

шњен. Податак је занимљив из више разлога и проницањем у његово тачно значење могао би се додатно осветлити однос између двојице владара. Према српском преводу Б. Ферјанчића произилази да је Симеон постао кум Петру,[102] док је према Џенкинсоновом енглеском преводу Симеон постао крштени кум Петровом детету.[103] Истоветан израз σύντεκνος Константин Порфирогенит користи у једном другом поглављу *DAI*, када говори о убици краља Беренгара, Фламберту, σύντεκνος αὐτοῦ.[104] Р. Џенкинс је ово превео веома компликовано – *whose child he had held at the font* – али му је овај превод дао ослонац да на сличан начин, као кумство, преведе реч која означава однос између Петра и Симеона. Непуно столеће касније, византијски генерал Кекавмен бележи да је византијски стратег Дубровника понудио Стефану Војиславу да буде крштени кум његовом детету, али он не користи израз σύντεκνος већ каже да се стратег понудио да крсти дете - δέξασθαι τοῦτον ἀπὸ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος.[105]

Иако је значење речи σύντεκνος недовољно јасно, само Порфирогенитово излагање недвосмислено говори да је Симеон постао σύντεκνος Петру. Уколико би се ово разумело као кумство при крштењу детета, онда би то значило да је Петар у то време добио потомка кога је крстио Симеон. Ово, наравно, може да буде тачно, али у даљем излагању о Петровој владавини и архонтима који су се смењивали на српском престолу, Константин Порфирогенит не помиње Петрову децу. Свакако, остаје могућност да је Симеоново кумче умрло у раној младости.

С друге стране Симеонов млађи син, рођен око 900. године, звао се Петар. Био је то будући бугарски цар Петар (927 – 969). Да ли је овај посебан однос између српског и бугарског владара, описан кратком речи σύντεκνος, утицао на то да Симеон своме детету да исто име које је имао и српски архонт? Основно значење речи σύντεκνος у српском језику означава „брата или сестру по млеку", односно у енглеском „foster-brother, foster-sister". Стога би било прикладније разумети да овај израз значи да су Петар и Симеон на неки начин постали браћа, „побратими", а сам чин не би требало тражити искључиво у хришћанској терминологији или значењу. Најближи грчки израз који је Константин Порфирогенит могао употребити био би управо σύντεκνος, док стварни, вероватно словенски израз, који су Симеон и Петар могли да користе, остаје непознат. Уосталом овај чин „бра-

[102] *ВИНЈ II*, 53.
[103] *DAI I*, 157.
[104] *DAI I*, 26.55.
[105] *Cecaum*. 27.20 – 21.

тимљења“ потекао је на иницијативу српског владара, па би и обичај требало тражити у српској, односно словенској етнологији.

После учвршћивања на власти у Србији и склапања мира са Бугарима, Петар је наставио да наредних 20 година влада без размирица и у потчињености византијском цару Лаву VI Мудром (886 – 912). После смрти Лава VI и краткотрајне владавине његовог брата Александра, 913. године је наступила криза у византијско-бугарским односима која је довела до новог прегруписавања снага на Балканском полуострву. Петар је на почетку сукоба остао неутралан, али је после неколико година пао као жртва завере својих суседа, пре свега захумског кнеза Михаила Вишевића.

Константин Порфирогенит узрок Петровог пада види у његовој намери да 917. године подржи Византију против Симеона. Са тим циљем драчки стратег Лав Рабдух састао се са Петром у Паганији, убеђујући га да заједно са Угрима интервенише против Бугара. Назнаке за покушај стварања ширег савеза против Бугара, у који су Византинци покушавали да увуку бугарске суседе, могу се наћи у писму патријарха Николе Мистика из 922. године, упућеног Симеону,[106] али ниједан историјски извор не бележи да је до таквог савеза заиста дошло. Према Порфирогениту, архонт Захумља Михаило дознао је за план да Срби и Угри заједно ударе на Симеона и обавестио бугарског владара о Петровим намерама. Цар писац каже да је Михаило ово учинио из љубоморе. Иако *љубомора* није пригодан израз у опису политичког деловања једног владара, он је у суштини прилично тачан, јер открива жељу захумског кнеза да у хијерархији српских архоната Травуније, Србије, Дукље и Паганије заузме место архонта Петра. Исходиште Петрове моћи била је Византија, стога је захумски кнез одабрао најјачег непријатеља Византије – Бугарску.[107]

Констатнин Порфирогенит је само делимично пренео стварне догађаје који су претходили Петровом паду. Лав Рабдух је био драчки стратег у време првог Симеоновог рата са Византијом и тада је највероватније преговарао са Петром да заједно са Угрима продре у Бугарску. Петар је, врло извесно, тада прихватио византијски позив за војну сарадњу, што му је, по свој прилици, донело и признање владарског легитимитета из Цариграда. Само тако се могу разумети Порфирогенитове речи да је он тада склопио мир са Симеоном, будући да је 896. године окончан први византијско-бугарски рат,[108] а претходно се не помиње да је Петар ступио у рат против Симеона.

[106] *Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters*, ed. R. J. H. Jenkins – L. G. Westerink, Washington 1973, N° 23.69 – 70.

[107] О политици захумског кнеза Михаила Вишевића видети ниже у поглављу о овом владару.

Стога се може закључити да 917. године оваквих преговора сигурно није било. Од овог исказа Константина Порфирогенита требало би као истинит узети само онај део који говори о Михаилу Вишевићу и његовој улози потказивача који је, дознавши да Византинци траже помоћ од архонта Петра, искористио некадашње догађаје и Симеона убедио у Петрову намеру да прекрши мир и зарати са Бугарском. Уосталом и сам Порфирогенит каже да је драчки стратег дошао Петру да се *посаветује о једној ствари и предмету*, а да је Михаило Вишевић пренео Симеону да се заправо ради о стварању савеза између Срба и Угара ради заједничке војне акције против Бугара.[109]

Непосредно после битке код Анхијала, 20. августа 917. године, која је завршена катастрофалним византијским поразом, Симеон се окренуо Србији и послао војску под заповедништвом Сигрице Теодора и Мармаја. Порфирогенит каже да је Симеон био обузет срџбом када је издао ово наређење. Заједно са бугарским командантима послат је Павле, син слепог Брана, као будући владар Србије.[110] Иако је Порфирогенитово излагање у овом делу, као уосталом и у читавом поглављу о Србима, крајње сажето у односу на укупан број података које је цар писац пред собом имао, његов опис догађаја наводи на још неке закључке у вези са Петровим падом.

Симеонова *обузетост срџбом* казује да је Петров чин схваћен као издаја. Има ли се у виду да су двојица владара била у посебном односу, који Порфирогенит означава речју σύντεκνος, и да је две деценије чуван постојан мир између Срба и Бугара, оваква реакција бугарског цара сасвим је разумљива. С друге стране, бугарски заповедници су ступили у преговоре са Петром и убедили га да му се никакво зло неће десити ако се преда. Петар их је послушао, а они су га заробили и одвели у Бугарску, где је касније умро у затвору.[111] Поступак српског архонта могао би се тумачити као чин невиног човека. Он је, по свој прилици, био жртва интриге чији је творац био његов западни сусед, захумски кнез Михаило Вишевић.[112]

Занимљиво је да Константин Порфирогенит каже да су Бугари до Петра стигли издајством, односно лукавством, у зависности ка-

[108] Исцрпније о овим догађајима, Живковић, *Јужни Словени*, 407 – 412.

[109] *DAI I*, 32.81 – 90; *ВИНЈ II*, 53 – 54.

[110] *DAI I*, 32.91 – 95; *ВИНЈ II*, 54.

[111] *DAI I*, 32.95 – 99; *ВИНЈ II*, 54 – 55.

[112] Није немогуће да је Петрова власт над Паганијом била један од разлога непријатељског држања Михаила Вишевића; упор. *ИСН I*, 158.

ко се Δόλῳ οὖν ἐπελθόντες[113] преводи. Затим су склопили συντεκνία μετ᾽ αὐτοῦ и утврдили заклетве, уз обећања да се Петру ништа лоше неће десити.[114] Када се српски архонт појавио пред Бугарима, био је заробљен и одведен у Бугарску. Израз συντεκνία, који је употребљен да би се описало успостављање односа бугарских заповедника Сигрице Теодора и Мармаја са Петром, више него јасно сведочи да његово значење никако не може да буде „кумство“, већ нешто друго што је означавало посебан однос између људи. Управо се из тог разлога може претпоставити да је овај термин имао значење односа који се код Срба назива „побратимство“, и да је у том значењу употребљен и за означавање односа између Симеона и Петра.

Уклањањем Петра са српског престола, на власт је доведен бугарски штићеник Павле, син слепог Брана и унук архонта Мутимира. Тако је Србија у јеку најоштријег бугарско-византијског сукоба била изгубљена за Царство, али ће управо у време овог сукоба у њој доћи до бурних догађаја током којих ће се обе велике силе борити да је придобију за своју страну, дајући претендентима војну и материјалну подршку. Тако се Србија 917. године нашла на раскршћу, растрзана између Бугарске и Византије.

Србија је у време архонта Петра била несумњиво најзначајнија држава међу српским архонтијама. Константин Порфирогенит каже да се стратег Драча 917. године састао са Петром у Паганији, *која је т̄ада била ӣод влашћу архонт̄а Србије*, што значи да 949. године, када је ове речи записивао, Паганија више није била у истом политичком положају. Проширење непосредне власти српског архонта на Паганију није могуће датирати. Највероватније је и Травунија била потчињена Петру, док је Босна и раније чинила саставни део Србије. Изван домета његове власти било је само Захумље као независна архонтија, док је Дукља тада вероватно била под непосредним јаким утицајем Византије.

Занимљив је пут Гојниковог сина Петра од раног детињства, када је као талац задржан на стричевом двору, до доба младићства и бекства у Хрватску. Тамо је он очигледно било лепо примљен. Немогуће је рећи на који је начин Петар ступио у ближи однос са хрватским кнезом, највероватније Бранимиром, али је присну везу било могуће остварити најпре склапањем брака са неком хрватском принцезом. Овим блиским односом са хрватским владаром било би

[113] *Издајст̄вом* у *DAI I*, 157; *лукавст̄вом* у *ВИНЈ II*, 54. Требало би следити превод у *ВИНЈ II*, јер грчки израз δόλος у свом основном значењу обележава оно што се постиже лукавством или преваром; упор. *Greek – English Lexicon*, compiled by H. G. Lidell – R. Scott, revised by H. S. Jones, I = II, Oxford 1948, I, 443.

[114] *DAI I*, 32.96; *ВИНЈ II*, 54.

могуће објаснити и војну силу којом је Петар повратио власт у Србији. Врло је извесно да је његов повратак на власт био самосталан чин изведен без знања Византије или Бугарске. Управо из тог разлога је у наредним годинама и изазвао снажне потресе, оличене у покушајима Бугарске и Византије да преко својих кандидата за српски престо остваре пресудан утицај у Србији. Снагом оружја и личним трудом, Петар је успео да се одржи на власти, а затим је, као византијски савезник у бугарско-византијском рату 894 – 896. године, изборио себи место између ове две силе. С једне стране, добио је признање власти из Цариграда, док је са Симеоном склопио кумство и трајан мир. У спољној политици је тежио неутралности у односу према великим силама, усмеравајући напоре ка постизању надзора над околним српским кнежевинама. У томе је био изузетно успешан и са изузетком Захумља, вероватно и Дукље, наметнуо се као главни српски архонт.

Петар је био изузетно одлучан владар. Ово јасно избија на површину када се осмотри његов однос према пораженим узурпаторима. Клонимира је убио, а Павла ослепео. Пут према врховној власти у Србији крчио је са ретком страшћу и посвећеношћу. Истиче се као снажна личност која је својим деловањем нарушила устаљене односе у Србији, као и односе са великим силама – Бугарском и Византијом. Али, када се једном утврдио на власти, нестало је силовитости и плахости – оне су замењене вештином дипломатског деловања и одмереним политичким потезима који су Србију држали изван византијско-бугарског сукоба.

Сам крај Петрове владавине, тихи одлазак у бугарско заробљеништво, где ће у тамници провести своје последње дане, стоји у супротности са горе описаним особинама архонта Србије. Отуда се јавља мисао да је до ове промене у његовом држању најпре дошло услед старости, односно, да је архонт Петар 917. године већ био човек оптерећен тешким бременом година.

ПАВЛЕ И ЗАХАРИЈА

Долазак Павла, сина слепог Брана и унука архонта Мутимира, на власт крајем 917. године, представља израз воље бугарског цара Симеона, који је Павловог претходника, архонта Петра, свргнуо са власти и заточио у Бугарској.[115]

Годину Павловог рођења могуће је одредити у веома грубим оквирима. Његов отац Бран био је још увек дете 854/855. године, када је заједно са млађим братом Стефаном допратио Борисовог сина Владимира до српско-бугарске границе код Расе. У време када га је, 891. године, Петар протерао заједно са Првославом и Стефаном, Бран је већ био у зрелом добу, односно, могао је имати око 45 година.

Теоретски, Бранов син Павле могао је бити рођен већ седамдесетих година IX века и једини податак који би могао указати на то да је рођен касније јесте тај да га Константин Порфирогенит назива ἀρχοντόπουλος, говорећи о времену када су га Бугари поставили на власт у Србији, што би могло значити да је Павле тада био младић.[116] Константин Порфирогенит назива тако и Захарију, Првослављевог сина.[117]

Међутим, иако је у критичком издању *DAI* преводилац оба пута употребио израз *the young prince*, сматрам да је српски превод Б. Ферјанчића речју *кнежевић* далеко прецизнији. Изразом ἀρχοντόπουλος Константин Порфирогенит је хтео да нагласи породично порекло Павла и Захарије, односно њихову припадност владарском роду српских архоната, а не да истакне њихову младост. Стога не постоји ниједан поуздани податак који би могао макар и приближно одреди-

---

[115] О овим догађајима видети напред.
[116] *DAI I*, 32.94; *ВИНЈ II*, 55.
[117] *DAI I*, 32.101; *ВИНЈ II*, 55.

ти Павлову старосну доб у време када је преузео власт у Србији. По свој прилици, могао је имати између 40 и 50 година, па би приближну годину његовог рођења требало тражити између 870. и 880. године.

На примеру Павловог спољнополитичког деловања јасно се могу уочити чиниоци који су одређивали политику српских архоната у другој деценији X века. У почетку је Павле био веран Симеону и са те стране Бугарској више није претила никаква опасност. Чинило се да је уклањањем архонта Петра Србија постала тек једна у низу српских кнежевина и да више није била у стању да надзире околне српске архонте, пре свега архонта Захумља, најопаснијег међу њима. Ипак, у Цариграду су се промениле околности. Пало је слабо регентство патријарха Николе Мистика и Зоје, мајке Константина Порфирогенита, и нестао је непомирљив тон између Царства и Бугарске, који је наступио после катастрофе код Анхијала. Почев од 919. године, адмирал царске флоте Роман Лакапин постепено је заокруживао свој пут према врховној власти. Поставши најпре члан регентства, ојачавши потом свој положај удајом кћерке Јелене за малолетног цара Константина Порфирогенита и стицањем титуле василеопатора, довршио је коначно свој успон крунисањем за цара децембра 920. године. [118]

Роман Лакапин је прихватио Симеонов изазов. На самом почетку своје владавине он исправно уочава да је Србија, као западни сусед Бугарске, једна од држава на чију подршку Византија мора да рачуна, уколико жели да Симеонов западни фронт буде стално отворен. Тако је почетком 921. године Роман Лакапин из Цариграда упутио Првослављевог сина Захарију у Србију. Последњи податак који о Првославу доноси Константин Порфирогенит говори да се он 892. године склонио пред Петром у Хрватску. У даљем излагању Порфирогенит не помиње судбину овог члана српске владарске породице, да би сасвим ненадно изричито навео да је његов син Захарија на поход у Србију кренуо из Цариграда. Пут којим је Првослав доспео до Цариграда вероватно је водио из Хрватске према византијској теми Далмацији, одакле је у једном тренутку прешао у Цариград. Да ли је и сам Захарија рођен у Цариграду није могуће утврдити, али да је био васпитаван у хришћанском и византијском духу, може се рећи са великом извесношћу.[119]

Порфирогенит лаконски каже да је цар послао Захарију да преузме власт у Србији, што оставља места мноштву претпоставки. На-

[118] О Роману Лакапину видети: Острогорски, *Историја*, 256.

[119] Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1996, 138, изричито сматра да је Захарија образован у Цариграду.

име, Захарија је морао повести знатне војне снаге које су, опет, морале неким путем доћи до Србије. Границе Симеонове државе су дуж југозападне осе у потпуности раздвајале Србију од Византије, изузев у уском појасу око Драча, где се Византија граничила са Дукљом недалеко од Скадра. У то време је, од свих српских архонтија, Дукља вероватно била под најјачим византијским утицајем, па је само преко ове територије Захарија могао да продре до Србије. Пут би га тако водио од Цариграда преко Христопоља, данашње Кавале, па преко Солуна и Верије старим путем *Via Egnatia* до Драча. Одатле је, марширајући према северу, могао да уђе у пријатељску Дукљу у близини Скадра и отуда ступи у Србију, односно на простор данашње североисточне Црне Горе. Био је то једини правац којим је војска из Цариграда могла допрети до Србије, а да ниједног тренутка не уђе на територију Бугарске.

Међутим, овај копнени пут је сувише дуг, па би се могло помишљати да се Захарија из Цариграда упутио лађом до Драча, одакле је, уз подршку византијске тематске војске, могао преко Дукље да уђе у југозападну Србију.

Захаријин покушај да преузме власт у Србији је пропао. Претендент је био поражен, заробљен и предат Бугарима.[120] Павле је тако у потпуности испунио Симеонова очекивања. Међутим, 923. године, дакле три године доцније, долази до изненадног преокрета – Павле започиње непријатељства према Бугарима.[121] Овај преокрет није био случајан и несумњиво је последица византијске политике на ширем подручју српских кнежевина. У то време Михаило Вишевић био је вероватно најпоузданији бугарски савезник на Балканском полуострву и истовремено такмац српском архонту. Павле је могао да сузбије Михаила Вишевића само уз помоћ Византије, са којом се захумски владар иначе граничио у Далмацији. У сваком случају, признање врховне власти у хришћанском свету раног средњег века могло је доћи само из два духовна средишта – Рима или Цариграда. Потврда из Преслава, Симеонове престонице, није имала никакву тежину. У склопу сложених међусобних односа српских кнежевина требало би посматрати и спољнополитичко деловање српског архон-

[120] *DAI I*, 32.100 – 104; *ВИНЈ II*, 55.

[121] Острогорски, *Хроника*, 27, узима да је Павле владао три године; исто, *DAI II*, 136, 32/99-111, од 918. до прве половине 922. године; F.Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 409, од 917. до 920. године; *ИСН I* (С. Ћирковић) 158; Ферјанчић, *ВИНЈ II*, 55, нап. 185, ставља Павлов пад најраније у 921. годину. Међутим, још је Јиречек, *Историја I*, 144, сматрао да је Павле владао шест, а не три године. Исцрпније о питању дужине Павлове владавине, Живковић, *Јужни Словени*, 416 – 417, уз коначан закључак да је Павле владао шест година (917 – 923).

та. Унутрашња трвења и притисци усмеравали су га према Цариграду. Вероватно из тих разлога, а не само због Михаила Вишевића, Павле се окренуо против Бугара.

Симеон је непослушног српског владара покушао да смени на већ опробан начин – слањем претендента на српски престо из Бугарске. Исти онај Захарија, кога је три године раније послао Роман Лакапин да смени Павла, употребљен је сада, 923. године, да као бугарски штићеник преузме власт у Србији. Не бележећи појединости, Константин Порфирогенит каже да је Захарија протерао Павла и преузео власт у Србији.[122] Сада је поново Симеон био господар ситуације на западним границама Бугарске и могао је несметано да настави офанзиву према Тракији и Цариграду.

Међутим, Захарија није дуго остао веран Симеону. Наводно се одмах присетивши *доброчинстава ромејског цара,* није желео да се потчињава Бугарима, већ цару Ромеја.[123] Иако овако тендециозан исказ Константина Порфирогенита не мора да буде последица неког реалног стања или жеље српског владара, требало би држати на уму да је Захарија највероватније одгајан у Цариграду и да је, самим тим, боље него било који српски архонт пре њега могао познавати обичаје и правне норме свога времена, посебно оне које су се тицале исходишта владареве моћи или легитимитета. Поново је превагнуло идеолошко питање, које је у суштини решавало далеко крупније питање односа са околним српским кнежевинама. Признање Цариграда доносило је и примат међу кнежевинама, а то је оно што Симеон није могао да пружи српском владару.

Бугарске војсковође Сигрица Теодор и Мармај, већ прокушани у ратним пословима са Србима, поново су били упућени у Србију са задатком да уклоне српског архонта. Овога пута је њихова мисија окончана безуспешно. Изгледа да су Бугари претрпели знатан пораз, будући да је српски архонт у Цариград послао одрубљене главе заповедника и трофеје (тј. заплењено оружје и ратну опрему).[124]

Затим Порфирогенит пружа занимљив податак да је Захарија више пута слао посланства у Цариград, као што су то чинили и архонти пре њега. У историјским изворима остао је забележен само један податак о српском посланству Василију I, као и податак у *Житију св. Германа* да су Византинци око 870. године упутили једно посланство Србима.[125] Порфирогенитов исказ само потврђује да се

[122] *DAI I*, 32.104 – 108; *ВИНЈ II*, 55.
[123] *DAI I*, 32.108 – 111; *ВИНЈ II*, 55.
[124] *DAI I*, 32.111 – 114; *ВИНЈ II*, 55.
[125] Види напред нап. 72.

у великим хроникама ромејских царева у жижи пишчевог занимања налазе пре свега царске личности, па отуда нема вести о свакодневним политичким активностима двора или пријемима разних посланстава. То је само доказ да су у питању биле уобичајене ствари, које нису биле вредне помена у царским хроникама.[126] Изменом посланстава са Византијом решавано је вероватно и материјално питање српског архонта, јер је из Византије пристизала и новчана помоћ.

Поход Сигрице Теодора и Мармаја требало би ставити у 924. годину, пре септембра/новембра месеца, када је ступило на снагу примирје између Бугарске и Византије.[127] Може се рећи да је Захарија наставио да влада несметано све до друге половине 926. године, када је Симеон, обновивши непријатељства са Византијом, одлучио да искористи још једног члана српске владарске породице који је рођен и живео у Бугарској, а по мајци и био Бугарин. Био је то кнез Часлав, син Клонимиров и унук Мутимировог брата Стројимира.

Захарија овог пута није чекао долазак Бугара, већ се и пре доласка бугарске војске склонио у Хрватску, одакле је вероватно лако могао да дође до византијских поседа у Далмацији и тамо пронађе сигурно уточиште. Могуће је да се одатле вратио у Цариград. Бугарски заповедници су упутили позив српским жупанима да се окупе и приме Часлава као новог владара. Намамивши их заклетвама, одвели су их до првог села и заробили. Затим је уследило велико пустошење читаве земље. Наводно су Бугари прикупили читав народ *од малог до великог* и одвели у Бугарску – и *земља остаде пуста* – како закључује Константин Порфирогенит.[128] Тако је коначно, при самом крају своје владавине, Симеон решио проблем Србије. Архонт Часлав није преузео власт у Србији. Напротив, искоришћен у акцији заробљавања српских жупана, он је поново враћен у Бугарску, где је боравио на Симеоновом двору у Преславу.[129]

Последњи Симеонов поход на Србију, како је забележен код Константина Порфирогенита, показује да је у питању била права казнена експедиција, која је имала циљ да земљу потпуно уништи и да затре сваки траг државне организације у њој. Заробљавањем жупана, који су очигледно чинили окосницу војне организације у Србији,

[126] У књизи *О церемонијама* поменуто је посланство Словена из околине Солуна у време Михаила III (842 – 867), који су свакако били политички мање важни него Словени који су имали сопствене државе, као што су то били Срби или Хрвати. Сведочанство је сачувано само да би се илустровао начин примања варвара, односно поступак цара; упор. *De cerim. I*, 634.11 – 635.6; *ВИНЈ II*, 76.
[127] Упор. Живковић, *Јужни Словени*, 418. нап. 1420.
[128] *DAI I*, 32.117 – 125; *ВИНЈ II*, 56.
[129] *DAI I*, 126 – 130; *ВИНЈ II*, 56 – 57.

овај задатак је испуњен. Заробљавањем и одвођењем великог броја становника заустављена је свака могућност брзог опоравка Србије. Ипак, многи су уточиште нашли у околним земљама, нарочито у Хрватској.[130] Уосталом, српске кнежевине – Захумље, Травунија, Паганија и Дукља, остале су поштеђене. Привремени слом Србије одвео је Симеонове војсковође, крајем 926. или с пролећа 927. године, све до граница Хрватске – можда само у намери да прогоне Захарију и остатке његове војске – али су тамо Бугари претрпели тако убедљив пораз да се од ове војске нико није вратио.[131] Доцније, 928. године, посредством папског легата Мадалберта, склопљен је мир између Бугарске и Хрватске.[132]

Иако оскудне, вести о времену владавине српских архоната Павла и Захарија постепено стварају слику о идеолошким оквирима у којима су се промене на власти одвијале. И један и други владар дошли су на власт уз помоћ Бугара, али су обојица у једном тренутку одлучила да се окрену Цариграду и цару Роману Лакапину. Њихови поступци говоре у прилог томе да је у Србији њиховог времена већ постојало добро утемељено сазнање да власт у хришћанском свету долази из Цариграда и да се потврда њихове власти у Србији могла једино тамо добити. Тиме је значај архонта Србије добијао на тежини у сукобима или латентним трвењима са архонтима суседних српских кнежевина. То је онај идеолошки оквир који Симеон није могао да успостави, јер је Цариград, а не Плиска или Преслав, био средиште моћи хришћанских владара.

С друге стране, легитимитет Захаријине и Павлове власти у самој Србији изгледа није довођен у питање. Отуда је јасно да начело примогенитуре или секундогенитуре није одвише оптерећивало жупански слој у Србији – легитимитет власти врховног архонта био је утемељен у припадности владарској породици. Отуда се намеће додатни закључак да се почетком X века до власти у Србији долазило било примогенитуром било секундогенитуром, иако је примогенитура била уобичајенији начин.

[130] *DAI I*, 32.125; *ВИНЈ II*, 56.
[131] *DAI I*, 32.126 – 128; *ВИНЈ II*, 56.
[132] *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967, N° 26 (= *CD I*).

ЧАСЛАВ

Када је српски архонт Мутимир развластио своју браћу Стројимира и Гојника око 855/856. године, послао их је у Бугарску као таоце. Њихов положај у Бугарској вероватно се није разликовао од положаја других талаца на оновременим европским дворовима. Као припадници српске владарске породице, они су имали висок друштвени положај. Стројимир је у Бугарску приспео заједно са својом породицом, о којој не знамо ништа више осим да је имао једног сина – Клонимира. Клонимир је, највероватније, био најстарији Стројимиров син, коме бугарски хан *даде Бугарку за жену*.[133] У језгровитом исказу Константина Порфирогенита није дат ниједан ближи хронолошки податак. Може се тек наслутити да је Клонимир, можда, рођен у Србији, али је тешко рећи колико година је могао имати у време када је као талац са оцем послат у Бугарску. Сам ток излагања цара писца наводи на помисао да је до брака Клонимира и Бугарке дошло готово одмах по његовом доласку у Бугарску. Ипак, на основу ранијег излагања Константина Порфирогенита о дешавањима у Србији, познато је да су 853/854. године потомци најстаријег брата Мутимира још увек били деца, па је Клонимир, рођен вероватно око 850. године, у тренутку прогонства, 855/856. године, такође био дете. Стога брак са Бугарком није могао бити склопљен пре касних шездесетих године IX века, а самим тим се и година Часлављевог рођења може тражити најраније почетком седамдесетих година истог века. Шире посматрано, доња хронолошка граница Часлављевог рођења могла би бити између 875. и 880. године. Предложени хронолошки распон постаје још извеснији уколико је и сам Клонимир био рођен у Бугарској између 856 – 860. године.

[133] *DAI I*, 32.64; *ВИНЈ II*, 53.

Брак Клонимира и непознате Бугарке склопљен је на иницијативу бугарског хана, несумњиво из политичких потреба везивања припадника српске владарске породице за бугарски двор. Самим тим, и Клонимирова жена је морала бити од неког угледнијег рода. Часлав је, по свој прилици, рођен у тадашњој бугарској престоници Плисци, јер је био обичај да се страни таоци владарског рода држе под присмотром у близини двора. Када је Симеон 893. године постао владар Бугара, престоницу је пренео у Преслав, па је и Часлав највероватније променио пребивалиште.[134]

Трагичан крај његовог оца Клонимира, који је покушао да потисне Петра и преузме власт у Србији, тако га је затекао у Преславу. Србијом ће наредних година владати Петар Гојниковић, који је одржавао добре односе и са Бугарима и са Византинцима, тако да Часлав није имао прилике да преузме власт, али су Бугари увек могли да га употребе као могућег претендента на српски престо.

Исход борби између Византије и Бугарске за утицај у Србији, вођен преко српских архоната подржаваних од једне или друге стране, завршен је 926. године бекством архонта Захарија у Хрватску и бугарским освајањем Србије. У последњој фази рата Бугари су повели свог кандидата за српски престо и затражили од српских жупана да признају Часлава за владара. Кратак Порфирогенитов опис ових преговора указује на то да је Часлав у Србији сматран законитим наследником престола, па су се жупани окупили да дочекају новог владара. Ту су их Бугари на превару све похватали, послали их у Бугарску, а затим, супротно договору, и Часлава вратили у Бугарску.[135] Тако је Србија током наредних седам година остала под влашћу Бугара.

Часлављев долазак на власт приказан је недовољно јасно у делу Константина Порфирогенита. Имајући у виду да је цар писац избегавао да појасни византијско-бугарске односе, могло би се рећи да је управо то главни разлог што он само кратко каже да је после седам година Часлав побегао из Бугарске и стигао у Србију.[136]

Часлављева акција би имала антибугарско обележје, јер је власт преузео без сагласности бугарског владара, док му је Роман Лакапин слао издашну помоћ и окупљао српске избеглице, помажући им да се врате у Србију.[137] Штавише, из Цариграда је Чаславу стигла и потврда власти (καὶ ἄρχων ἐν αὐτῇ βεβαιωθείς).[138]

[134] *DAI I*, 32.129 – 130; *ВИНЈ II*, 57.
[135] *DAI I*, 32.119 – 126; *ВИНЈ II*, 56.
[136] *DAI I*, 32.128 – 130; *ВИНЈ II*, 57.
[137] *DAI I*, 32.138 – 145; *ВИНЈ II*, 57.
[138] *DAI I*, 32.145. Супротно, *ВИНЈ II*, 57, где је схваћено да се Часлав у Србији „учврстио".

Долазак Часлављев на власт приказан је у *DAI* као самосталан чин, *fait accomplit*, који је даље довео до византијске подршке. Ипак, за владавине бугарског цара Петра (927 – 969) византијско-бугарски односи су били добри, ако не и срдачни, тако да би било необично да једна страна поново отвара могућност ратног сукоба, подржавајући одбеглог српског архонта.[139] Позадина Часлављевог преузимања власти вероватно је била другачија, али је суштина у томе да су обе стране, и Бугари и Византинци, морале око тога да се договоре.[140]

Часлав је из Преслава стигао у Србију са четворицом пратилаца. Земљу је затекао опустелу. Нашавши у њој само педесеторо људи *самаца без жена и деце који су живели од лова*,[141] уз њихову помоћ је завладао земљом и обратио се за помоћ цару Роману, обећавајући покорност Византији.[142] На вест о Часлављевом успеху многи Срби су избегли из Бугарске и приспели у Цариград, где их је византијски цар прихватио, материјално помогао и послао Чаславу у Србију.[143]

Иако Константин Порфирогенит саопштава да су Срби, баш као и сам Часлав, *побегли* (φυγόντες), постоји више него оправдана сумња да је ово донекле искривљен приказ догађаја. Стална потреба Константина Порфирогенита јесте да избегне појашњавање византијско-бугарских односа, односно да представи Бугаре као одувек потчињене цару Ромеја. Из тог разлога нејасно је приказан почетак Часлављеве владавине. У сваком случају, из излагања се види да је Византија у ове догађаје била веома уплетена са или без знања бугарског владара. Како је бугарска реакција сасвим изостала, односно, прећутно је прихваћено Часлављево бекство и његов политички положај архонта Србије, може се закључити да Бугарска, чак и ако није била упућена у византијске планове, није могла да их спречи. С друге стране, сама хронологија догађаја дата је поуздано, иако је у литератури тумачена на различите начине.[144]

[139] Бугарски цар Петар је већ 927. године склопио мир са Византијом, оженио се најстаријом кћерком сина цара Романа Христофора и добио признање царске титуле ограничене на бугарске земље; упор. Острогорски, *Историја*, 258.
[140] Оболенски, *Комонвелт*, 143, сматра да је Часлав утекао из Бугарске уз помоћ Византије; *ИСН I*, 160, да је Часлав искористио смутно време у Бугарској после Симеонове смрти.
[141] *DAI I*, 32.130 – 132; *ВИНЈ II*, 57.
[142] *DAI I*, 32.132 – 135; *ВИНЈ II*, 57.
[143] *DAI I*, 32.138 – 141; *ВИНЈ II*, 57.
[144] Острогорски, *Хроника*, 29, узима да Порфирогенит седам година рачуна после доласка Захарија на власт, а његово устоличење ставља у 921. годину, будући да сматра да је Павле владао три, а не шест година. За различито датирање почетка Часлављеве владавине, видети, Живковић, *Јужни Словени*, 421, нап. 1428, са тамо наведеном литературом.

Набрајајући збивања у вези са српским архонатима Павлом и Захаријем, Константин Порфирогенит ниједан догађај није датирао, већ се користио реалтивном хронологијом, израженом најчешће дужином владавине појединих архоната. За Павла каже да је владао укупно шест година, док о Захарију не даје ни тај податак.[145] Ипак, како се бугарски поход на Хрватску помиње после пропасти Србије, а познато је да су папски посланици посредовали у склапању мира између Бугарске и Хрватске 928. године, [146] може се закључити да је до краја Захаријеве владавине дошло средином 926. године. Порфирогенитове речи да је Часлав *после седам година* побегао из Бугарске упућују на то да се као претходни догађај узима крај Захаријеве владавине, односно бугарски поход на Хрватску. Из тог разлога почетак Часлављеве владавине требало би ставити у 933/934. годину.

Византијско-бугарски односи били су 933/934. године изузетно пријатељски. Бугарски цар Петар, као зет цара Романа Лакапина, доследно је поштовао мировни уговор склопљен 927. године, после Симеонове смрти. Часлав није могао насилно преузети власт у Србији, јер би тим чином пореметио бугарско-византијске односе. Било је познато да помоћ прима из Цариграда, па би ово неизоставно довело до бугарске реакције и поремећаја односа на релацији Преслав – Цариград. Долазак бројних Срба из Бугарске у Цариград такође не би остао без одјека у бугарско-византијским односима. Из ових разлога намеће се закључак да је Часлављево преузимање власти у Србији настало као последица заједничког политичког деловања Бугарске и Византије. Опустошена Србија требало је да буде обновљена и ојачана. Приказ деловања цара Романа, који је послао вероватно значајну материјалну помоћ српском архонту, указује на испуњење веома јасног политичког плана скованог у Цариграду. Потреба да се Србија поново уздигне и ојача настала је, највероватније, као последица нових околности северно од Саве и Дунава, одакле су Бугарима и Византинцима подједнако претили ратоборни Угри, који управо у ово време покрећу велике војне походе према југу.[147]

Два века познији Поп Дукљанин забележио је име српског владара Часлава и навео неке политичке догађаје из времена његове

[145] *DAI I*, 32.99 – 105; *ВИНЈ II*, 55.

[146] *Codex I*, N° 26; V. Foretić, *Korčulanski kodeks 12. stoljeća*, Starine 46 (1956) 30.

[147] До 933. године Угри су извршили не мање од 33 велика похода према Западу и тек од овог времена окрећу се према југу; упор. G. Fasoli, *Le incursioni Ungare in Europa nel secolo X*, Florence 1945, passim. Видети и изворе из овог времена, *Reginonis Chronicon*, MGH SS I, ed. G. Pertz, Hannoverae 1826, 537 – 629; *Liutprandi Antapodosis*, MGH SS III, ed. G. Pertz, Hannoverae 1839, 299.15 – 32.

владавине. Занимљиво је да се приповест о Чаславу повезује са легендом о Белу Павлимиру и заправо представља увод у њу. Наиме, краљ Радослав је, наводно, имао сина Часлава са којим је успешно ратовао против Беле Хрватске. Узохоливши се, Часлав је одлучио да после успешног рата свргне свога оца, што је и учинио. [148]

Наравно, Поп Дукљанин је у делу *Летописа* који се односи на раније раздобље веома непоуздан писац. Његову хронологију је готово немогуће утврдити, управо као и идентитет владара чија се имена у *Летопису* јављају. Стиче се утисак да је о раздобљу раног средњег века писао искључиво на основу народног предања, које је прилагођавао политичкој намени свога списа – да владаре Дукље прикаже као једине легитимне јужнословенске господаре.[149] Из обиља легенди и предања покушао је да створи јаснију слику и о владарима Србије IX и X века, тако да су хронолошке грешке вероватно крупне, али су имена личности по свој прилици тачна, иако њихови породични односи и генеалогије такође нису без грешака.[150] Простор који је дат одређеним владарима у *Летопису* такође је морао бити сразмеран трагу који су оставили у народном сећању. Чаславу је у *Летопису Попа Дукљанина* посвећено више пажње него иједном другом раносредњовековном српском владару, па је отуда могуће закључити да је у питању био изузетно значајан владар.

Поп Дукљанин бележи да је у време Часлављеве владавине угарски великаш Киш опустошио и опљачкао Босну. Часлав му се супротставио у Дринској жупанији поред реке (*iuxta fluvium*). Битка се одиграла, према Дукљанину, код места Цивелино,[151] а сам Киш је погинуо на месту које се до Дукљаниновог времена звало Кисково. Часлав је наредио да Тихомил, који је погубио Киша, као награду за посебне заслуге добије на управу Дринску жупанију и кћер рашког бана за жену. У међувремену, жена Кишова је затражила помоћ угарског краља, који јој је дао војску да освети мужевљеву смрт. Угри су про-

[148] *Ljetopis*, 61 – 66.

[149] О овоме видети, Живковић, *О првим поглављима*, 20 – 21, 33.

[150] Генеалошке везе Дукљниновых владара у највећем делу *Летописа*, посебно оном који се односи на раздобље пре XI века, далеко су од тачних. Пре свега, владарска имена која се понављају могла су да наведу Попа Дукљанина на закључак да је реч о једној личности, док их је заправо могло бити више са тим именом. Такође, владари који се у *Летопису* јављају, а који би требало да су из раног средњег века, управљали су не само Дукљом, већ и Травунијом, Захумљем и Србијом, док је Дукљанин све њих представио као припаднике дукљанске династије. Ово указује на то да је у Дукљи XII века, када је Поп Дукљанин писао свој *Летопис*, постојало обиље легенди и предања из најранијег раздобља српског присуства на Балканском полуострву.

[151] Место Цвилин постоји на горњој Дрини код Фоче; упор. *Ljetopis*, 65, нап. 123.

валили у Срем и тамо ухватили Часлава. Везаних руку и ногу српски владар је бачен у Саву.[152]

У историографији се најчешће сматра да је Часлав кога помиње Константин Порфирогенит истоветан са Дукљаниновим Чаславом.[153] Свакако, потребно је задржати извесну сумњу, али анализа Дукљаниновог писања указује на то да су се описани догађаји могли одиграти приближно половином X века. Прво што се издваја јесте податак о рашком бану, дакле не о жупану једне мање области, него о владару веће области. Додуше, Дукљанин је овде могао покушати да остане доследан сопственим речима, јер је нешто раније објаснио како је подељена наводно јединствена дукљанска краљевина.[154] Његова тежња је била да све познате политичке догађаје у српским кнежевинама прикаже у контексту дукљанске државе, па се при тумачењу његовог дела о тој намери мора водити рачуна. Други проблем је сама природа Дукљанинових извора. Стиче се утисак да он сажима и препричава легенду, која је била позната у српским земљама, или да је чак више њих преплео у једну причу.

Ипак, окосницу Дукљаниновог излагања о Чаславу чини сукоб са Угрима и он јесте најзанимљивији за истраживање. Наиме, Угри су 933. године извршили велики упад у Византију. Десет година касније ово је поновљено.[155] Између 933/934. и 943. године угарски походи јужно од Саве и Дунава су престали. Требало би стога ставити догађаје у узајамну везу. Ратовање Часлава са Угрима, описано код Попа Дукљанина, могло је бити узрок престанка угарских упада на византијску територију јужно од Саве и Дунава. Овим војним подухватима биле су подједнако угрожене и Бугарска и Византија, јер су Угри на свом походу према Тракији морали претходно да пређу преко бугарских земаља. Часлава су могле подржавати обе силе само уколико им је одговарало да он буде владар Србије, земље кроз коју су Угри морали проћи како би доспели у Бугарску и отишли даље, према Византији. Природни правац угарских продора текао је преко Моравске долине, а претходно је требало прећи Саву или Дунав на погодном месту. Идеално место за сузбијање угарских упада била је данашња северна Србија и јак владар био је у том тренутку добродошао и Бугарској и Византији.

[152] *Ljetopis*, 64 – 66.

[153] Јиречек, *Историја I*, 116; *ВИНЈ II*, 57, нап. 194; слично, *ИСН I*, 162 – 163, додуше прећутно, уз закључак да су у Часлављево време Угри продирали на простор данашње северозападне Србије и североисточне Босне.

[154] *Ljetopis*, 54 – 55.

[155] За угарски поход на Тракију 933/934. године, видети, *Theoph. Cont.* 422.20 – 423.7; За поход из 943. године, видети, *Theoph. Cont.* 430.22 – 431.3. Још један поход одиграо се 959. године, пред сам крај владавине Константина Порфирогенита, видети, *Theoph. Cont.* 462.19 – 463.7.

Часлављева владавина могла је трајати од 933. до 943. године. Наиме, 933. године навршило се седам година откада су Бугари покорили Србију, а то је временски размак који наводи Порфирогенит говорећи о почетку Часлављеве владавине. Могуће је да су Бугари послали Часлава да преузме власт у Србији, са идејом да сузбија угарске нападе. Будући да је те исте 933. године Византија претрпела велике штете од Угара, чини се извесним да је Часлав упућен у Србију на иницијативу Византије.[156] Године 943. Угри су поново били пред Цариградом и читав систем одбране био је озбиљно нарушен. Наравно, није немогуће да је Часлав и тада владао Србијом, али није успео да спречи овај угарски продор. Постоји могућност и да је Часлав погинуо непосредно пре овог угарског продора. Важно је напоменути да сам Константин Порфирогенит изричито каже да се Часлав покоравао цару Ромеја (тј. Роману Лакапину, што следи на основу претходног помињања помоћи коју је Часлав добијао од Романа Лакапина),[157] али се не помиње да ли је потом признавао власт самог Порфирогенита, који је постао цар Ромеја јануара 945. године.[158] На основу тога се може закључити да је Часлав владао Србијом од 933. до 943. године.

Као владар који је потврђен у Цариграду, Часлав је стекао предност над осталим српским кнежевинама – пре свега владарима већих територијалних јединица – Травуније, Захумља и Дукље. Србија је у његово време још увек била јединствена и у њен састав је улазила и Босна, будући да су Угри управо упадом у Босну довели до Часлављевог противудара. Рашка је у то време била само једна од области у Србији, уколико је Поп Дукљанин дословно препричао садржај народног предања у коме се помињао рашки бан, па би, у том случају,

[156] Чињеница да је управо члан српске владарске породице који је боравио у Бугарској изабран да буде владар у Србији, уз сагласност Цариграда, води до закључка да у самом Цариграду више није било потомака Павла или Захарије које је Роман Лакапин могао да искористи као претенденте на српски престо.

[157] Налаз византијског златника Романа и Константина у Радовашници (Шабац), дакле на простору где је Часлав војно деловао против Угара, могао би да буде протумачен управо као последица материјалне помоћи византијског двора српском архонту. Што је још важније, новац са натписом *Роман и Константин* кован је тек од 931. године, односно после смрти најстаријег сина Романа Лакапина, Христофора, када је други цар сувладар постао Константин Порфирогенит, што се поклапа са предложеним временом Часлављеве владавине (934 – 943). Такође, у Причиновићима (мачванским) пронађена је остава од 50 комада византијског новца из X – XII века; упор. М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу*, Годишњак Историјског архива 5 (1967) 152 – 153.

[158] *DAI I*, 32.142 – 143; *ВИНЈ II*, 57.

ово био први поуздан податак о Рашкој као издвојеној територијалној јединици под влашћу бана.[159] Може се претпоставити и да је Часлав столовао у граду који је био престоница још у време Мутимира и његових наследника, јер ако је у Рашкој владао бан, онда је и његово седиште било у близини Раса, као што је познато из каснијих извора, а самим тим престоница Србије је била на неком другом месту. То је најпре могао бити Дестиник, за који је познато да је био циљ Клонимирове узурпације и место где је он привремено преузео власт у Србији од архонта Петра.

На основу оскудних извора о архонту Чаславу могуће је само делимично одговорити на кључна питања која се тичу његове личности или владавине, као и на питања унутрашњег уређења Србије и њеног опсега у то време. Може се закључити да је Часлав преузео власт у позним годинама, највероватније после педесете године живота. Благодарећи издашној византијској помоћи, успео је да за кратко време успостави државну територију у сличном опсегу који је Србија имала и у време Захаријине владавине. Сам долазак на власт, онако како је описан код Константина Порфирогенита, није потпуно јасан. Занимљиво је да Часлав преузима власт без борбе и да је у самој Србији одмах био прихваћен као владар. Отуда је претходно и изведен закључак да су Византија и Бугарска поздравиле његово преузимање власти и искористиле га у борби против Угара.

Помен Дринске жупаније у време Часлава јесте први податак о једној од жупа у Србији раног средњег века, која се простирала дуж леве обале Дрине, низводно од данашње Фоче. Податак о рашком бану, носиоцу власти са јасно издвојеном титулом, по значају изнад жупанске, указивао би на то да је град Рас са околином играо битну привредну и војну улогу у тадашњој Србији. Женидба Тихомилова кћерком рашког бана, коју је уприличио Часлав, указивала би на то да је средишња власт била веома јака када је владар могао да одређује и ствара породичне везе крупне властеле, али, такође, указује на то да је област Рашке већ тада имала важнији положај него неке друге жупе у Србији. Најзад, постаје јасно да је престоница тадашње Србије била изван рашке области.

Смрћу Часлава Клонимировића угасио се српски владарски род који је постојао нешто више од три столећа и Србија се више не помиње у изворима. Само код Попа Дукљанина постоје неки оскудни подаци који могу да послуже као основа за размишљање шта се догађало у Србији после Часлављеве смрти, док код византијских писаца настаје тајац. Изгледа да је средишња власт нагло изгубила снагу и да је земља била под влашћу банова и жупана који су често били у међусобним сукобима. Дукљански владари тога времена могли су да утичу на прилике у Србији, а све више се истиче значај оног владара који је седео у Расу или рашкој области. Према попу Дукљанину, Тихомил је владао *terram Rassam*, али се није називао ни краљем ни баном, већ само великим жупаном.[160] Изгледа да управо у то време долази и до издвајања Босне као засебне политичке целине. Смрћу архонта Часлава окончано је једно раздобље српске историје, обележено ратовима и сукобима изазваним, пре свега, бугарско-византијским односима у које је Србија често била укључена и мимо воље њених владара.

[159] Занимљиви су топоними у данашњој Србији: Банов До (село) код Звечана, Бановица (два села) код Дежеве и Бановиће (заселак) у близини Студенице (упор. *Imenik naseljenih mesta u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, Београд 1951, 46 – 47), који указују на могућност постојања положаја бана у Србији раног средњег века, а који не датирају из раздобља пуног средњег века, будући да извори XIII до XV века не познају титулу бана у Србији.

[160] *Ljetopis*, 67 – 69.

МИХАИЛО ВИШЕВИЋ

Једини раносредњовековни владар једне од српских кнежевина, у овом случају Захумља, о коме је сачувано више појединости у неколико историјских извора јесте Михаило Вишевић. У делу Константина Порфирогенита поменут је у поглављима о Србима и о Захумљанима. Поред Константина Порфирогенита, о Михаилу Вишевићу вести пружају западни, латински извори. Један усамљени податак Јована Ђакона у *Венецијанској хроници*, открива Михаилове политичке тежње почетком X века. Његове политичке тежње се могу наслутити и у списима Првог сплитског сабора из 925. године, у чијем је раду учествовао и овај кнез. Најзад, Анонимни летописац из града Барија помиње Михаилово војно уплитање на италијанском тлу.[161]

Из овог кратког прегледа извора који доносе вести о Михаилу Вишевићу може се закључити да је реч о личности која је у своје време играла крупну политичку улогу. Ниједан српски раносредњовековни владар није задобио толико места у више различитих савремених извора. Анализа вести показује да је Михаило Вишевић водио веома занимљиву спољну политику, покушавајући да искористи бугарско-српске и бугарско-византијске односе за сопствену добит. У питању је личност која се смело упуштала у сложене и опасне политичке потезе. Како ће се видети, он је владар чија је спољна политика била усмерена не само према Бугарима и Византинцима, већ и према Риму и Венецији. Упркос оскудним изворним подацима, верујем да се у великој мери могу установити основни обриси његових политичких намера и деловања.

Константин Порфирогенит пише: *Род антипата и патрикија Михаила, сина Вишевића, архонта Захумљана, потиче од некрштених становника на реци Висли који су названи и Лицики и населили*

[161] О овим изворима и подацима који се тичу Михаила Вишевића, видети ниже.

се на реци названој Захлума.[162] Византијске високе дворске титуле антипата и проконзула, које је Михаило добио из Цариграда, указују на то да је он у једном тренутку играо изузетно значајну улогу у византијској политици према Далмацији и непосредном залеђу. Ниједан српски архонт који је управљао далеко пространијом Србијом није поменут у *DAI* са овако високим дворским титулама. Али ово признање дошло је после готово две деценије политичке борбе архонта Захумља и представља, заправо, круну његовог деловања.

Подаци о породичном пореклу Михаила Вишевића указују на то да његов род није припадао српском или хрватском племену, већ неком другом словенском роду који је живео поред реке Висле и који се, приликом сеобе у време цара Ираклија, придружио Србима.[163] Начин на који је Порфирогенит представио Михаила Вишевића и његов род наводи на помисао да су владари Захумља све до његовог времена припадали управо овој владарској породици, па би, како у Србији и Хрватској, тако и у Захумљу постојало веома рано утемељено начело наслеђивања власти од стране припадника једне породице.

Константин Порфирогенит становнике Захумља изричито назива Србима који су се ту населили од времена цара Ираклија,[164] али не можемо бити сигурни да су Травуњани, Захумљани и Неретљани у време сеобе на Балканско полуострво заиста били Срби или словенска племена која су у савезу са Србима или Хрватима приспела на Балканско полуострво. Цар писац за све ове кнежевине каже да их настањују Срби, али је то поглед из његовог времена, када је процес етногенезе већ досегао такву фазу да је српско име услед политичке доминације Србије постало раширено и општеприхваћено на широком простору. Стога би се могло закључити да је средином X века процес етногенезе на простору Захумља, Травуније и Паганије већ био довршен, јер је царев информатор прикупио податке из свог окружења и пренео до Цариграда племенско осећање припадности самих становника ових архонтија.

---

162 *DAI I*,33.16 – 19; *ВИНЈ II*, 60.

163 О појму Лицики видети, *ВИНЈ II*, 60, нап. 210; *DAI II*, 139. Λιτζίκη је вероватно истог значења као и Λενζανῆνοι, племе које се у *DAI* помиње као потчињено Русима, а означава Пољаке *(DAI I*, 9.10; 37.44). Тако би становници поред Висле били заправо звани „Пољаци“. Одјеци ове сеобе забележени су и код Томе Архиђакона (XIII век), јер он бележи племе Лингона које се настанило у Хрватској – *Venerant de partibus Polonie qui Lingones appellantur...*; *Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana*, ed. F. Rački, Zagrabiae 1894, 25.

164 *DAI I*,33.8-10; *ВИНЈ II*, 59.

У византијском спису *О церемонијама*, који је такође настао под покровитељством Константина Порфирогенита, наведене су царске наредбе околним народима. Спис наводи наредбе архонтима Хрвата, Срба, Захумљана, Конавала, Травуњана, Дукље и Моравије.[165] Поменуте наредбе могле су настати најраније у време владавине цара Теофила (829 – 842) и представљају најстарије сведочанство о политичкој распарчаности јужнословенских кнежевина, односно, потврђују њихово веома рано формирање.[166]

Није познато када је Захумље уобличено као засебна кнежевина. Све вести које о овој области пружа Константин Порфирогенит сагласно говоре да је одувек било тако – дакле од самог насељавања у време цара Ираклија. Највероватније је да су жупани у приморским кнежевинама признавали врховну власт српског владара од самог почетка, али да су тежили да се осамостале, што се одиграло, судећи према листи наредби сачуваној у књизи *О церемонијама*, најкасније током прве половине IX века.

Једна фалсификована и веома спорна папска повеља из 743. године такође помиње Захумље и Травунију као засебне области.[167] Уколико би основни податак о овим земљама био тачан, то би значило да су веома рано оформљене кнежевине које су практично биле независне од архонта Србије.

Михаило Вишевић се први пут у историјским изворима јавља 912/913. године. Јован Ђакон бележи да је те године Михаило заробио Петра, сина млетачког дужда Урса, који се из Цариграда враћао овенчан византијском титулом протоспатара, и да га је послао бугарском владару Симеону, који је за њега добио велики откуп.[168]

Византијска политика према Венецији тежила је да овај град и млетачког дужда задржи у интересној сфери Царства. Није била ретка појава да су млетачки владари добијали високе дворске титуле из Цариграда, чиме им је, заправо, указивана посебна част и место на лествици византијских савезника.[169] Млечани су, наиме, играли важну улогу у византијској политици према Арабљанима из јужне Италије, будући да су располагали знатном флотом која је могла да интервенише у корист Византије. У брижљиво вођену политику из-

---

165 *De cerim.* 691.8 – 11; *ВИНЈ II*, 78.

166 О хорнологији ове листе наредби видети, Живковић, *Јужни Словени*, 358 – 364.

167 *Zbornik I*, N° 1. Исцрпније о овој повељи, видети, Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, Београд 2004, 139 – 146.

168 *Ioh. Diac.* 132.1 – 11.

169 Византијски цареви су млетачким дуждевима и њиховим синовима често додељивали чин спатара, протоспатара или патрикија; упор. *Ioh. Diac.* 103.12 – 13 (806); 113.12 – 14 (840); 125.12 – 13 (878); 131.7 – 9 (око 900); 132.1 – 3 (912); 133.11 – 14 (око 930); 168.21 – 22 (1005).

међу Византије и Венеције изненада се умешао архонт једне мале, готово непознате кнежевине, реметећи чином отмице луждевог сина устаљене дипломатске и политичке односе.

Пресретање млетачке лађе, која је свакако имала и војну пратњу, није био само чин непријатељства према Венецији, већ и према Византији. Бугарски владар је управо тада, 913. године, исказао своје претензије на круну ромејског царства, а Михаило је својим делом несумњиво показао намеру да се сврста међу Симеонове савезнике. Описани догађај претпоставља да је и раније постојао одређени однос између Михаила и Симеона. То би значило да је Михаило преузео власт у Захумљу најмање неколико година пре овог догађаја, најкасније око 910. године. Зна се и да је Михаило пред бугарским владарем оклеветао архонта Петра, оптужујући га да са Угрима припрема напад на Бугарску 917. године, што се заправо односило на време првог бугарско-византијског рата и 895/896. годину, када је архонт Србије Петар заиста деловао као византијски савезник.[170] Ако му је ово било познато, није немогуће да је Михаило већ тада био владар Захумља. У том случају, неће бити погрешно ако се почетак Михаилове владавине стави у прве године последње деценије IX века.

Пут који је Михаила Вишевића водио према Бугарској као савезнику морао је да буде условљен јачањем његовог источног суседа Србије, која је под архонтом Петром постала несумњиво водећа сила међу српским кнежевинама. Петров положај ојачан је после 896. године, када је у Цариграду признат за архонта Србије, а посебно када је са Симеоном склопио мир. Константин Порфирогенит истиче да је 917. године Паганија била под влашћу архонта Србије, што наводи на закључак да то није била ни пре ни после Петрове владавине, односно, у време када је Порфирогенит писао *DAI*, 948/949. године. Тако је Захумље почетком X века било готово потпуно окружено земљама под непосредним надзором архонта Србије. Травунија са Конавлима и Паганија биле су под влашћу Петра; Дукља је, вероватно захваљујући близини византијске теме Драч, била под утицајем Цариграда, па је тако преостало само Захумље као независна политичка целина изван врховне власти архонта Србије.

Надмоћ архонта Србије и усамљен положај међу осталим српским кнежевинама биле су околности које су Михаила Вишевића приморале да се повеже са снажним савезником, који ће му омогућити да се успротиви архонту Петру. На далматинској обали он је могао тражити ослонац у Хрватској, која је у то време почела да притиска византијске градове – Задар и Сплит. Уосталом, и у Хрватској

[170] Упор. Живковић, *Јужни Словени*, 403 – 412.

је тада на власти био Томислав, хрватски владар који је располагао значајном војном силом.[171]

Из насилног поступка Михаила Вишевића према дуждевом сину јасно је да се током друге деценије X века уобличавају политички савези антивизантијског карактера. Србија у том тренутку остаје неутрална и тај свој политички став задржава све до смене архонта Петра, када ће се наћи у вртлогу бугарско-византијског сукоба.

Михаило Вишевић је 917. године коначно успео у својој намери да неутралише архонта Петра. Користећи своја сазнања о Петровом учешћу у рату против Симеона 895/896. године, захумски кнез је бугарском владару дојавио да се Петар договара са Византинцима да са Угарима нападне Бугарску. У питању је била веома успешна сплетка, јер је Симеон, *обузет срџбом*, послао војску и Петра одвео у Бугарску, из које се овај никада није вратио. Тиме је Михаило Вишевић постигао циљ и постао најзначајнији архонт на ширем јужнословенском простору.

Бурне године које су у Србији уследиле после устоличавања Павла на месту архонта и узастопне смене на српском трону као последица бугарске и византијске политике према Србији, несумњиво су погодовале Михаилу Вишевићу у периодима када се на српском трону налазио архонт под контролом Бугарске. Међутим, како га Константин Порфирогенит назива антипатом и патрикијем, јасно је да је он у одређеном тренутку из темеља променио своју спољну политику и од бугарског постао византијски савезник.

У списима о одржавању Првог сплитског сабора 925. године Михаило се јавља као учесник, а у време непосредно пре одржавања овог сабора поменут је у писму папе Јована X хрватском владару Томиславу као независни војвода у својој области: *Michaele in suis finibus praesidente duce*.[172] Ово би могла бити потврда Михаилових веома блиских политичких односа са Томиславом, што би значило да је у то време још увек био византијски непријатељ. Византија је била та која је својим политичким потезима преокренула ствари у своју корист. Наиме, цар Роман Лакапин је одлучио да далматинске градове врати под црквену јурисдикцију римског папе, што је коначно решено на Првом сплитском сабору, где су као заинтересоване стране били присутни кнежеви Хрватске и Захумља. Стон, престоница Захумља, имао је у то време епископију која је била подређена Сплитској архиепископији, што је био довољан разлог да Михаило учеству-

[171] *DAI I*, 31.71 – 74; *ВИНЈ II*, 45, са нап. 137.

[172] *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, ured. I. Kukuljević- Sakcinski, Zagreb 1874, N° 92.

је у раду Сабора. Променом свога става према црквеној припадности далматинских градова, Византија је придобила римског папу, а тиме делимично разрешила и политичко питање. Томислав и Михаило су од некадашњих непријатеља постали, у најмању руку, наклоњени Византији, која је, допуштајући им да сами уреде црквена питања у својим земљама, заправо препустила решавање проблема римском папи.

Коначан политички преображај Михаило је доживео 926. године, када је Србија била покорена и када је Симеон одустао од идеје да на трон Србије доведе Часлава. Тиме је Бугарска избила на границе Захумља, а поход Бугара на Хрвате, који се, истина, неславно завршио, вероватно га је учврстио у одлуци да против непријатног суседа потражи снажног савезника. Док је Србија била између Захумља и Србије, Михаило Вишевић је могао да буде одани савезник Бугарске. Оног тренутка када је Србија престала да постоји као држава и када су Бугари практично окупирали земљу, он је схватио да би његова независност могла бити доведена у питање.

Анонимни писац *Анала града Барија* помиње да је Михаило Вишевић јула месеца 927. године напао и освојио јужноиталијански град Сипонт.[173] Иако је у историографији владало мишљење да је ово био непријатељски чин према Византији, која је тада још увек располагала одређеним поседима у јужној Италији, пре свега Апулији и Калабрији,[174] у светлости анализе политичког деловања Михаила Вишевића сасвим је јасно да је ова акција била спроведена за рачун Византије.

Наиме, током 926. године или почетком 927. године, Михаило Вишевић је од Византије добио високе титуле антипата (проконзула) и патрикија. Звање патрикија је представљало једно од највиших достојанстава, и у Византији тог времена носили су га заповедници тема. Обичај је био да се царско писмо шаље посредством високог чиновника, као што је то било у случају млетачког дужда или неког од чланова његове уже породице.[175] Претпоставља се да је византијско посланство, непосредно по Симеоновом војном потчињавању Србије, доневши документ о додели титуле, боравило на Михаиловом двору са задатком да прецизира обавезе новог византијског савезника.

[173] *Annales Beneventani,* MGH SS II, ed. G. Pertz, Hannoverae 1829, 175.23, датира освајање Сипонта у 926. годину. *Annales Barenses,* MGH SS V, ed. G. Pertz, Hannoverae 1844, 52.8 – 11 (= *Ann. Baren.*), јула 927. године. *Lupi Protospatarii Annales* MGH SS V, ed. G. Pertz, Hannoverae 1844, 54.1 - 2, наводи јул 928. године. Упор. Живковић, *Јужни Словени,* 375, нап. 1263.

[174] *ИСН I,* 159.

[175] *Ioh. Diac.* 103.12 – 13; 113.12 – 14.

ка. Сусрет није било посебно тешко утаначити, будући да је Михаилово седиште било у Стону до кога су, из правца Драча, Византинци сасвим лако могли доспети морским путем. Највероватније је од Михаила тражена војна подршка против Симеона.

Међутим, Симеон је изненада преминуо маја 927. године, а Бугарска се нашла у изузетно тешкој спољнополитичкој ситуацији и готово у тренутку изгубила војну премоћ коју је до тада имала над Византијом и околним земљама. Византијски извори помињу да су се сви околни народи удружили против Бугара, поименице наводећи Хрвате и Угре, а ову невољу пратила је и природна непогода – суша, која је донела и болести.[176] Одједном је читав политички концепт околних држава доживео преображај. Византија је изненада повратила свој положај међу словенским државама које су до тада биле блиске Бугарској. Бугарска више није представљала опасност, па су услуге византијских савезника искоришћене на другој страни.

Арабљани су из свога упоришта на Рту Гаргано често угрожавали византијске поседе у јужној Италији. У једном таквом нападу, освојили су и византијски град Сипонт. Изгледа да је у првој половини 927. године друго византијско посланство боравило код Михаила Вишевића, преносећи наредбу цара да војно интервенише против Арабљана у јужној Италији. Летописац из Барија сасвим кратко каже да је Михаило опсео и заузео Сипонт, не помињући разарања града. Михаилова нова улога византијског савезника била је да учествује у сузбијању арабљанских упада, управо као што су то читав низ деценија чинили и Млечани.

Захумље је у доба Михаила Вишевића постало политички веома значајно подручје. Његове поморске акције – заробљавање сина млетачког дужда и доцнија опсада Сипонта – показују да је захумски владар располагао знатном флотом. Његова војна моћ морала је да буде у тесној вези са привредном снагом, па би доба Михаила Вишевића требало посматрати као време привредног успона Захумља. Највероватније је главни извор прихода представљала производња соли, будући да је тек у каснијим годинама своје владавине могао да рачуна на приходе са византијског двора. Није случајно што је и његов савременик, хрватски владар Томислав, такође располагао великом војном снагом, јер је у Хрватској тада морало доћи и до привредног успона. Такође, у Михаилово време пада обнова црквене организације и у његовој престоници се налази епископ подређен архиепископу Сплита, некадашње Салоне, како је било још у VI веку, пре словенског насељавања. Један натпис, који до сада није са пот-

[176] *Theoph. Cont.* 412.9 – 11.

пуним успехом објашњен, помиње извесног Михаила који је био заштитник ромејских градова: *Mi(c)haelus fortiter (et) super rego pacifico c(i)v(itates) om(ne)s Romanos.*[177] Титула патрикија Михаила Вишевића била је сасвим у складу са наведеним дужностима.

Није познато до ког времена је Михаило Вишевић владао Захумљем. Чини се да је његова владавина окончана неколико година после освајања Сипонта. Константин Порфирогенит о њему говори као о савременику, али подаци којима је располагао нису до њега доспели 948/949. године, када је писао ово поглавље DAI, већ најкасније датирају из 933/934. године, како следи на основу анализе других података, изложених у разним поглављима *DAI*. Свакако, није немогуће да је Михаило владао и 949. године, али извори га више не помињу. Извесније ће бити да се његова владавина окончала око 935. године, јер тада поново почиње успон Србије под Чаславом и окупљање приморских кнежевина под политичком превлашћу архонта Србије.

[177] Ј. Ковачевић, *Маргиналије уз проблеме археологије и уметности раног средњег века (II)*, ЗФФ 8/1 (1964) 113 – 124. За предложена читања овог натписа, видети, Живковић, *Јужни Словени*, 415, нап. 1414, са наведеном литературом.

ВЛАДИМИР

Владимир је дукљански владар којем Поп Дукљанин посвећује необично велики део свог *Летописа*. Доцнији култ светог Владимира, који се проширио у северној Албанији, указује на то да је овај владар оставио дубок траг у народном сећању. Према *Летопису Попа Дукљанина*, Владимиров отац Петрислав је управљао дукљанском државом последњих деценија X века, будући да писац помиње како се у то време уздигао бугарски владар Самуило (976 – 1014).[178]

Упркос Дукљаниновој несумњиво нетачној хронологији дукљанских владара који су владали пре Петрислава (Тугемир, Хвалимир), издваја се поуздана нарација о Петрислављевој браћи Драгимиру и Мирославу. За првога Поп Дукљанин каже да је управљао Травунијом и Захумљем, док је други владао у Подгорју, али је још као младић погинуо током олује на Скадарском језеру.[179] Мирослављеви поседи дошли су потом под управу краља Петрислава, који је претходно већ држао Зету. Најзад, један печат византијске израде, који је објавио Г. Шламберже, на којем пише Θεοτόκε βοήθει Πέτρου ἄρχοντας Διοκλια(ς) Αμήν и који је стилским особинама датиран у крај X или почетак XI века, готово сигурно потврђује постојање Дукљаниновог Петрислава, оца Владимировог.[180]

Подаци о Владимировој владавини изложени су у једном дужем поглављу *Летописа Попа Дукљанина* које се, за разлику од претходног излагања налик прикупљеном и с муком уређеном народном предању, издваја обиљем поузданих историјских података и појединостима, што наводи на закључак да је писцу на располагању стајао

[178] *Ljetopis*, 77.
[179] *Ljetopis*, 78.
[180] G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire Byzantin*, Paris 1884, 433 – 434. На овом печату, данас изгубљеном, представљена је Богородице са Христом.

извор који се бавио животом краља Владимира. Одавно се претпоставља да ово поглавље *Летописа* заправо преноси данас изгубљено *Владимирово житије*.[181]

Излагање о Владимиру отпочиње податком да је Владимир примио краљевство као дечак *(puer autem Vladimirus)*, а да је у доба када је био младић (*esset adolescens*) у Дукљу провалио бугарски цар Самуило. Будући да је до овог похода дошло око 1009/1010. године, излази да је Владимир преузео власт у Дукљи око 1000. године.[182] Византијски писац Јован Скилица, који је стварао око пола столећа пре Попа Дукљанина, описује Владимира као човека правичног, мирољубивог и пуног врлине (ἀνὴρ επιεκὴς και ειρηνικὸς και αρετὴς αντεχὸμενος).[183] Речи византијског писца веома су близу ономе што Поп Дукљанин каже за Владимира – да је растао *украшен сваком мудрошћу и светошћу (decoratus omni sapientia et sanctitate)*.[184]

Владимир се пред Бугарима повукао на планину Облик недалеко од Скадра, где је постојала утврда. Један део бугарске војске остао је под Обликом, док је други наставио опсаду Улциња. Утврђење Облик на данашњој планини Тарабош било је уједно и седиште једног од дукљанских жупана, који је, према Дукљанину, *попут издајника Јуде* обећао Самуилу да ће му довести Владимира. У даљем тексту је овај исказ поптуно изгубио смисао, будући да се Владимир, видевши безизлазност ситуације и опростивши се од својих најближих, сам предао.[185] Како је опис тих збивања остао сачуван у *Владимировом житију*, којим се Поп Дукљанин по свој прилици користио, изгледа да је улога жупана Облика, која је само назначена, остала необјашњена и недоречена како би се истакла пожртвованост и честитост самог Владимира. Чини се вероватнијим да је жупан Облика заправо предао свога владара Самуилу, штитећи сопствене поседе и положај.

Одмах по заробљавању Владимир је упућен у бугарску престоницу Преспу, где је утамничен, а Самуило је наставио освајања, истина одуставши од опсаде Улциња, али је зато спалио Котор и Дубровник, допревши преко Захумља све до Задра, одакле се преко Босне

[181] Новаковић, *Први основи*, 203; *Ljetopis*, 34. Супротно, Шишић, *Летопис*, 122 – 123, који сматра да у време Попа Дукљанина (XII век) још увек није постојало *Житије Владимирово* или његова *Acta*, већ да је Дукљанин прерадио народно предање.

[182] О датирању овог похода цара Самуила, видети, Т. Живковић, *Поход бугарског цара Самуила на Далмацију*, ИЧ 49 (2002) 9 – 25 (= Живковић, *Поход*), где су наведена и старија мишљења да је до похода дошло око 1000. године.

[183] *Scyl.* 353.66 – 67; *Византијски извори за историју народа Југославије III*, уред. Г. Острогорски – Ф. Баришић, Београд 1966, 117 (= *ВИНЈ Ш*).

[184] *Ljetopis*, 78.

[185] *Ljetopis*, 78 – 79.

и Рашке вратио у Бугарску.[186] Последица бугарског војног похода била је привремено заузимање Дукље, Травуније, Захумља, Босне и Србије. Независно од Попа Дукљанина, једна легенда настала у Котору такође помиње да је Самуило у неком тренутку освојио град, одакле је однео мошти св. Трифуна.[187]

Када је бугарски цар Самуило провалио у Дукљу, његова акција није била уперена искључиво против ове кнежевине, већ је поход на њу био део шире офанзиве, усмерене ка Византији. Опсада Улциња, који је припадао систему утврђења драчке теме, говори управо у прилог овом тумачењу. Истовремено, напад на Дукљу потврђује да је дукљански владар био у веома присним односима са Византијом, односно да је словио за њеног савезника. Већ поменути печат дукљанског архонта Петра, исписан грчким словима и византијских особина, јасан је путоказ да је Дукља више деценија пре Владимирове владавине имала посебне односе са Царством.

Према Попу Дукљанину, односно *Житију Владимировом*, долазећи свакодневно у тамницу да негује заробљеног дукљанског владара, у њега се заљубила Самуилова кћер Косара[188] и измолила оца да јој дозволи да се уда за младог, лепог и побожног заточеника. Од овог легендарног и романтичног приказа догађаја, додуше сасвим у складу са средњовековном традицијом, далеко је извесније да је Самуило донео одлуку о склапању брака између Владимира и Косаре на основу политичке процене. Он је слично поступио и у случају своје друге кћери, која је била удата за византијског заробљеника Ашота, сина солунског дуке Григорија Таронита, коме је Самуило после женидбе предао Драч на управу.[189] Постављање поузданих владара у освојеним областима свакако је ослобађало деловање Самуилових снага на другим фронтовима, пре свега према Тесалији и Македонији, где је било главно тежиште византијско-бугарског сукоба.

Одавно је уочена сличност између Владимировог и Ашотовог начина ступања у брак.[190] Скилица бележи да је Ашот ослобођен из тамнице пошто се у њега заљубила Самуилова кћерка Мирослава и запретила да ће се убити ако се с њим не венча. Поп Дукљанин,

[186] *Ljetopis*, 80.

[187] *Estratto dalla Leggenda di S. T., Storia documentata delia marinerezza bocchese*, ed. G. Gelcich, Ragusa 1889, 84. Ослањајући своје приповедање о овим догађајима на Дукљанина, вести пружају и различити дубровачки писци – Орбин, Никола Рањина, Луније Растић и Јаков Лукаревић; упор. Живковић, *Поход*, 17, нап. 39 – 42.

[188] На основу допуна Скиличног текста, које даје Михаило Деволски, познато је да јој је црквено име била Теодора; упор. *Scyl.* 353.66

[189] *Scyl.* 342.52 – 57; *ВИНЈ Ш*, 91 – 92.

[190] N. Adontz, *Samuel l'Arménien, rois des Bulgares*, Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres 38 (1938) 51 и даље.

говорећи о Владимиру, чак цитира Косарине речи упућене оцу да ће се радије убити него ли узети неког другог мужа.[191] Несумњиво су оба поменута брака склопљена, а начин на који је до њих дошло приказан је са временске дистанце од око једног столећа (Скилица) или 150 година (Дукљанин), и у опис су свакако уведени елементи народног сећања и предања.[192] Али, ако је извор Попа Дукљанина било *Житије Владимирово*, које је настало већ у првим деценијама XI века, онда је прича о заљубљивању цареве кћери у сужња, забележена код Дукљанина, верзија којој треба поклонити веће поверење него оној о Ашоту и Мирослави, забележеној код Скилице. Дужности које су зетови Самуилови обављали у области Драча само су допринеле да дође до даље контаминације традиције и могуће слабије обавештености Скилице о приликама у Дукљи и северној Албанији, а посебно о родбинским везама локалних господара.

Владимир је после женидбе Косаром поново устоличен као дукљански владар, док је његовом стрицу Драгимиру поверена област којом је и раније управљао – Травунија.[193] Изгледа да Владимир није дуго владао, јер Поп Дукљанин каже да је после мало времена (*post non multum vero temporis*) умро цар Самуило, а власт у Бугарској преузео његов син Гаврило Радомир. Дакле, 1014. године прошло је тек неколико година, највише пет, откако је Владимир поново преузео власт, сада као зет бугарског цара. Говорећи о времену почетка владавине Гаврила Радомира, а затим и владавини његовог брата од стрица Јована Владислава, Јован Скилица напомиње како су прилике у Драчу биле мирне док је *Трибалијом и оближњим областима Србије владао Владимир, зет Самуилов*.[194] Ово је посредна потврда Дукљанинових речи да је Владимир од Самуила на управу добио одређене области.

Занимљиво је Скиличино поимање територије којом је владао Владимир – Трибалије и Србије. Уколико се под Трибалијом у овом случају разуме област Дукље, онда је Србија, или само један њен део, била такође под влашћу Владимира. Ово би значило да је Самуилов поход из око 1009/1010. године на Далмацију, а затим и на Босну и Србију, довео до потчињавања ових области бугарском цару. Део освојених територија могао је заиста доделити своме зету Владимиру на управу. Иако је Скиличин податак о Владимировој власти над Србијом, или једним њеним делом, недовољан за извођење јаснијих

[191] *Ljetopis*, 80 – 81.
[192] О овом браку, видети, *ВИНЈ III*, 91, нап. 60; С. Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1998, 105 – 106 (= Пириватрић, *Држава*).
[193] *Ljetopis*, 81.
[194] *Scyl.* 353.65 – 66; *ВИНЈ Ш*, 117.

закључака, чини се да учени византијски писац није случајно искористио два различита географска појма у намери да опише област под влашћу једног владара (Владимира). Стога изгледа веома извесно да је Владимир, поред северног дела драчке области, на управу добио Дукљу и југозападне делове тадашње Србије, највероватније земље у сливу Таре и Лима.

Већ у августу или септембру 1015. године Јован Владислав, син Самуиловог брата Арона, погубио је Гаврила Радомира, а убрзо показао намеру да уклони и Владимира.[195] Наводно је Владимир позван да дође у Преспу, на двор, и убеђиван да то учини без страха да ће му се нешто лоше догодити. Косара га је од тог пута одговарала, па је чак уместо њега сама отишла у Преспу, али се Јован Владислав према њој понео учтиво. Затим је бугарски цар упутио још једно писмо Владимиру, уз напомену да се не плаши јер се ни његовој жени ништа лоше није десило. Други позив је, иако свестан да ће највероватније бити погубљен, дукљански владар прихватио и у пратњи двојице епископа стигао у Преспу. Наводно су још на путу биле постављене заседе са наређењем да га убију, али су га *штитили анђели*. Када је стигао у Преспу, убијен је 22. маја (1016. године), приликом изласка из цркве.[196] Недуго потом, у време када је Владимирово тело преношено из Преспе у Крајину,[197] погинуо је и Јован Владислав приликом опсаде Драча.[198] Владимирова жена а кћер Самуилова није се више удавала, и живот је окончала у манастиру. Сахрањена је, како Поп Дукљанин пише, *до ногу свога мужа*.[199]. Владимир и Косара, владарски брачни пар, изгледа нису оставили потомке.

Занимљиво је да Јован Скилица наводи како је Владимир, поверовавши заклетвама Јована Владислава, које му је овај дао преко Јована, архијереја Бугарске, био преварен, те се добровољно предао и мало доцније био погубљен.[200] Дукљанин и Скилица, иако два хронолошки и просторно удаљена писца, описују Владимиров крај веома слично, што иде у прилог мишљењу да је у питању поуздано сведочанство, у чијој позадини тек треба наслутити суштину описаног догађаја.

[195] *Ljetopis*, 81.
[196] *Ljetopis*, 83.
[197] Дукљанин каже да је Владимир најпре био сахрањен у оној истој цркви испред које је погубљен, а да га је Косара тек доцније одатле пренела у место Крајину; *Ljetopis*, 83 – 84.
[198] *Ljetopis*, 84.
[199] *Ljetopis*, 84.
[200] *Scyl.* 354.67 – 70; *ВИНЈ III*, 117–118.

Остаје да се проникне у разлоге због којих је Владимир морао да буде погубљен, односно уклоњен као владар Дукље. Уистину, требало би очекивати да је, у правном смислу, Владимиров вазални однос према Самуилу обновљен и према Самуиловим наследницима – Гаврилу Радомиру и доцније Јовану Владиславу. Међутим, смена на бугарском престолу довела је и до потпуног обрта самог тока византијско-бугарског рата. Василије II је после победе код Беласице 1014. године предводио војску која је знала само за победе. Области под надзором Самуилових наследника нагло су се смањивале, па је и њихов углед код околних владара био битно окрњен. Близина Драча, који је иначе био циљ освајања Јована Владислава и под чијим је зидинама он нашао смрт, вероватно је пресудила Владимировој судбини. Бугарски цар је можда сматрао да у Дукљи може доћи до промене политичког курса и да византијска дипломатија покушава да увуче дукљанског владара у сукоб на својој страни. Можда је Јован Владислав био само подозрив према Владимиру, али је далеко извесније да је располагао подацима о томе да се Дукља колеба и да ће највероватније прећи у византијски табор. У том случају, са дукљанским владарем за леђима, Јован Владислав не би могао несметано да опседа Драч, и то је вероватно био разлог који је довео до коначне одлуке о Владимировом уклањању.

Дужину Владимирове владавине тешко је одредити. Ако се дословно схвате речи Попа Дукљанина да је оца наследио још када је био дечак (*puer autem Vldaimirus*), а да је до Самуиловог продора у Дукљу дошло када је био младић (*esset adolescens*), дакле у узрасту од дванаесте до петнаесте године,[201] односно 1009/1010. године, онда се може закључити да је Владимир управљао Дукљом између 1000. и 1016. године.

Владимирово политичко деловање не заслужује посебну пажњу, јер он није остао запамћен као владар ратник или државник, будући да је за време своје владавине био у зависном положају, најпре према Византији (1009/1010.године), а затим према Бугарској (1009/1010 – 1016). Његов значај лежи у томе што је први владар поштован као светац у некој српској кнежевини, уз чије се име први пут везује један нови мотив, а то је мотив светости, односно хришћанских врлина које красе владара. Својства светости и честитости краља приписују се и Владимировом савременику, угарском краљу Стефану, као и нешто ранијем бугарском владару Борису Михаилу, који додуше није канонизован, али је такође представљен као изузетно побожан владар.

201 Шишић, *Летопис*, 455.

Овакав приказ деловања и понашања владара потекао је из црквених кругова. Црквени достојанственици су неговали култ владара и развој таквих легендарних прича последица је појачаног деловања цркве. Стога се може закључити да је у Владимирово време црквена организација у Дукљи досегла један виши ниво, прожимајући друштво у већој мери него раније. *Владимирово житије*, настало током првих деценија XI века, одсликава овакав ток развоја дукљанске цркве. Манастири у којима су оваква побожна дела настајала морали су да постоје у Дукљи већ током Владимирове владавине.

Народна и црквена традиција неговале су култ краља Владимира под именом св. Владимир. Крајем XIX века неколико истраживача, као што су француски конзул Пуквил, руски конзул Јастребов, па и српски конзул Бранислав Нушић, посветило је пажњу св. Владимиру, описујући места и цркве где је он био поштован. Све ове истраживачке напоре обединио је и коментарисао Стојан Новаковић.[202]

Тако је Јастребов забележио да св. Владимира још увек поштују села на јужној страни реке Шкумбе, која чине жупу Спату, упркос чињеници да су становници ових села мухамеданци. Он такође наводи да се у цркви Пречисте (Богородице) Крајинске још увек налази крст који је Владимир имао код себе у тренутку погубљења и који братство Мрковића сваке године износи на планину Румију, где се налази црква Св. Тројице.

Легенде о Владимиру, односно о св. Владимиру, прикупио је и обрадио Грк Козма, заступник патријарха Охрида Германа, пређашњи митрополит Кипра и од 1694. године митрополит Драча.[203] Спис је затим у Венецији 1690. године штампао Јован Папа из Елбасана (Неокастра), са предговором у коме каже да манастиром у којем су се налазиле мошти св. Владимира у то време управља Козма.[204]

Текст *Житија св. Владимира* који је Козма уобличио из различитих, највише усмених предања, уз позивање на неки изгубљени синаксар писан бугарским језиком, у којем је било далеко више написано о делима *мученичког краља Владимира*, веома се разликује од онога што је сачувано код Попа Дукљанина: Владимир је поменут као краљ Бугарске и Илирика – он је борац против богумила, масалијана и других јеретика; ратује успешно са царем Василијем сузбијајући његов упад у Дукљу; отац му се звао Неман (Немања), а мајка Ана, родом Гркиња; родитељи су га верили са кћерком Саму-

202 Новаковић, *Основи*, 223 – 236.
203 Ibid. 252 – 253.
204 Ibid. 249.

ила, краља Бугарске и Охрида; погубио га је шурак на наговор своје жене која је била богумилске и масалијанске јереси; када је погубљен подигао је своју главу и однео је до места где се сада налази његов манастир.[205]

Јасно је да Козмино *Житије св. Владимира* нема додирних места са неким старијим писаним предлошком, већ је настало из низа локалних легенди, пониклих у околини Елбасана и Охрида – подручја где је Козма деловао.

Податак Попа Дукљанина да је Косара пренела Владимирово тело у место које се зове Крајина (*in loco, qui Craini dicitur*), где му је био и двор (*ubi curia eius fuit*), и сахранила у цркви Св. Марије није довољно јасан. Наиме, место које се зове Крајина не постоји, већ би назив морао да се односи на читаву област између Скадра, Улцињa и Драча, односно погранично подручје византијске теме Драч и Дукље. Стога би се требало држати Орбина, који каже да је Косара пренела Владимирово тело у Крајину, где му је било владарско седиште (*Ella per tantolo transporta in CREANI, che fu la sua sedia régale*).[206]

Манастир у којем се чувају мошти св. Владимира, а кога Албанци називају Шин Јон, налази се у долини речице Куше, лево од пута Елбасан – Скадар. Према натпису сачуваном на грчком, латинском и српском језику, обласни господар Карло Топија подигао је 1381. године овај манастир на рушевинама претходног, који је разрушен у земљотресу. Српски текст наводи да је манастир рађен од 22-ге до 24-те године владавине Карла Топије (1381 – 1383). У манастиру се налази ћивот са моштима св. Владимира, који се чува у правој малој троспратној гробници у оквиру цркве. Опис ове камене гробнице дао је подробно француски конзул Пуквил. Унутар ове осмоугаоне гробнице налази се дрвени ћивот осликан мотивима из живота светитељевог.[207] Недалеко од овог места требало би да се налазио и двор, одакле је Владимир управљао северним подручјем драчке области. Закључак да је Владимир неколико година по погибији пренет у цркву Св. Марије код данашњег Елбасана, где је временом настао манастир, чини се сасвим извесним.

[205] Ibid. 254 – 262.
[206] *Орбин*, 224 .
[207] Новаковић, *Основи*, 223.

СТЕФАН ВОЈИСЛАВ

Порекло Стефана Војислава, родоначелника знамените дукљанске династије која ће Дукљу уздићи до најснажније српске кнежевине, није до краја расветљено.[208] Према *Летопису Попа Дукљанина*, Драгимир, владар Травуније и стриц дукљанског кнеза Владимира, кога је погубио бугарски цар Јован Владислав, био је отац Доброслављев.[209] Оно што Поп Дукљанин пише о Доброславу, његовом устанку против Византије и успесима у тој борби, приписује се на основу византијских извора Стефану Војиславу.[210] Отуда је јасно да је из неког разлога Поп Дукљанин од Стефана Војислава начинио Доброслава. Чини се да Стефан Војислав није био пореклом из Дукље.[211] Кекавмен га назива Травуњанином Србином, односно Војиславом Дукљанином.[212]

У време Владимирове власти у Дукљи, Травунијом је управљао његов стриц Драгимир и одатле је највероватније протеран у време Самуилове офанзиве 1009/1010. године. Када је, недуго после тога, Самуило оженио Владимира својом кћерком Косаром, Драгимиру је такође враћена управа над Травунијом.[213] Тако су Владимир и Драгимир наставили да владају у својим областима као вазали бугарског цара. После погибије бугарског цара Јована Владислава под зидинама Драча (крајем 1017. године), Драгимир је покушао да се утврди у Дукљи, приспевши са војском у Бококоторски залив – највероватни-

[208] *ИСН I*, 182, нап. 4; *Историја Црне Горе*, Титоград 1967, 386 (= *ИЦГ I*).
[209] *Ljetopis*, 85 – 86.
[210] О овим подацима, Скилице, Зонаре и Кекавмена, видети ниже.
[211] Рад Тадеуша Васиљевског *Stefan Vojislav de Zahumlje, Stefan Dobroslav de Zeta et Byzance au milieu du XIe siècle*, ЗРВИ 13 (1971) 109 – 126, осим примамљивих хипотеза, нема већу научну вредност.
[212] *Cecaum*. 25.25; 27.13; *ВИНЈ Ш*, 210, 212.
[213] *Ljetopis*, 81, *Deinde misit imperator ad Dragimirum, patruum regis Vladimiri, ut descenderet et acciperet terram suam Tribuniam....*

је током прве половине 1018. године. Которани су га примили на острво Св. Габријела (данашњи Страдиоти), где је током гозбе нападнут. Убијен је у цркви у којој је безуспешно потражио уточиште. Наводно су, како објашњава Поп Дукљанин, завереници желели да учине крај династији чији су их припадници тлачили.[214]

У Драгимировом покушају преузимања власти не треба тражити неку посебну политичку акцију или организован покушај провизантијских или пробугарских снага да успоставе власт у Дукљи, већ пре сведочанство о разједињујућим процесима који су захватили Бугарско царство 1018. године, у месецима непосредно пре коначног слома, када су вазални владари српских кнежевина покушали да стекну територијалне добитке, користећи се општом слабошћу бугарске државе. На исти начин треба посматрати и одлуку Которана да Драгимира лише живота. У граду су још увек биле свеже успомене на разарања из 1009/1010. године, када је Самуило однео мошти св. Трифуна. Убиство Драгимира подједнако је могло бити дело пробугарске или провизантијске струје у граду, иако најпре ове друге, јер је Драгимир ипак био вазал бугарског цара, а Которани поданици Византије.

Жена Драгимирова отишла је после погибије свога мужа у Рашку, где је столовао њен отац, велики жупан Љутомир. Међутим, када је стигла у домовину, сазнала је да јој је отац преминуо, па се отуда са мајком, Љутомировом удовицом, упутила у Босну, својим ујацима. На путу према Босни родила је сина у месту Брусно у Дринској жупанији.[215] Био је то, како пише Поп Дукљанин, Доброслав. Доцније је он одрастао у Босни, а младићке дане проводио у Дубровнику, где се и оженио унуком цара Самуила, са којом је имао петорицу синова.[216]

Када је (Дукљанинов) Доброслав одрастао, помагао је Византинцима да утврде власт у Дукљи, саветујући их како да поступају са народом. Доцније, у време устанка, његови синови су већ били одрасли и учествовали су у свим борбама као војни заповедници.[217]

Писање Попа Дукљанина о Доброславу очигледно садржи грубе фактографске омашке. Како је до њих дошло, да ли намерно или случајно, остаје да се расветли. Чудно је да писац *Летописа* не зна тачно име родоначелника династије која Дукљом влада у тренутку

[214] *Ljetopis*, 86.
[215] Брусно је највероватније данашња Брусна, око 10 km источно од Фоче; упор. Шишић, *Летопис*, 458.
[216] *Ljetopis*, 86 – 87.
[217] *Ljetopis*, 87 – 88.

када он пише своје дело. Тешко је схватљиво да је историјског Стефана Војислава он назвао Доброславом без јаког разлога.

Могло би се помислити да је политичка тенденција, која постоји у *Летопису*, нагнала Дукљанина да изостави Стефана Војислава и замени га Доброславом. Наиме, крајем четрдесетих година XII века, када је Поп Дукљанин писао *Летопис*, дукљански владар је био из рода Бодиновог стрица Радослава, који је у време владавине свог брата Михаила управљао Травунијом и Захумљем. Отуда је и Доброслав, као изданак травунијског господара Драгимира, представљен као отац Михаила и Радослава, чиме је дукљанској династији обезбеђен легитимитет у време писања *Летописа*. Али, због чега је Поп Дукљанин морао да промени име Стефану Војиславу, који је, као и Доброслав, био син последњег травунијског господара Драгимира и пореклом из Травуније?

Изгледа да је Поп Дукљанин прећутао неке податке, мада је могуће да му нису ни били познати. Могло би се претпоставити да се Драгимир женио најмање два пута, као што је одавно претпостављао Ф. Шишић.[218] Стефан Војислав је син из првог, док је Доброслав рођен из другог брака. У тренутку када су Которани убили Драгимира, он је имао две кћери, а жена му је била у другом стању. Дукљанин наводи речи Которана да је Драгимир *једини преживео од њиховог* (тј. владарског) *рода* (*hic solus de progenie illorum superest*).[219] У светлости овог податка, на први поглед се чини да Шишићева претпоставка о Драгимировом сину из првог брака отпада, али ако се на уму има податак да је Стефан Војислав одрастао у Дубровнику, где се оженио и живео, онда се може рећи да Которани за њега нису ни морали знати или га, уколико су и знали за његово постојање, нису сматрали легитимним владарем.

Најзад, недоумица око Дукљаниновог Доброслава и Скиличиног и Кекавменовог Војислава можда се најпре може разрешити једноставном претпоставком да је пуно име овог владара било Стефан Доброслав Војислав, управо као што је и име бугарског цара било Роман Гаврило Радомир.[220] Онда претпоставка да се Драгимир, владар Травуније, женио два пута и из два брака имао двојицу синова – Доброслава и Војислава – постаје излишна. Међутим, ни ово решење није потпуно извесно, будући да је Стефан Војислав већ 1040. године, у време подизања другог устанка против Византије, имао петорицу одраслих синова.[221] То би било немогуће уколико је Стефан

[218] Шишић, *Летопис*, 458 – 461.
[219] *Ljetopis*, 86.
[220] О имену Гаврила Радомира, видети, Пириватрић, *Држава*, 81 – 83.
[221] *Ljetopis*, 88.

Војислав – Доброслав једна личност, рођена 1018. године, јер би његова деца могла да буду рођена тек око 1040. године.

У *Летопису* постоји један траг који би могао указати да је Дукљанин, говорећи о младости Доброслављевој, намерно мењао извор којим се користио. Наводно су Доброслава *родитељи* послали на образовање у Дубровник (*post a parentibus educatus est Ragusii*).[222] Овај несклад између чињеница – погибија оца, а затим његова поновна појава када му је син постао младић – указује несумњиво на то да је Поп Дукљанин имао сазнања о неком потомку травунијске династије који је заиста боравио у Дуборвнику и о којем је имао података. Дубровачки писци, додуше веома непоуздани када говоре о времену раног средњег века, доста пажње поклањају извесном босанском владару Стефану, чије деловање смештају у почетак IX века. Те нејасне легенде, забележене у Дубровнику веома касно, најраније током XIV века, можда се ипак односе на Стефана Војислава и његов боравак у том граду.[223] У Дубровник је могао доспети после Самуилове офанзиве, 1009/1010. године, када је и његов отац Драгимир привремено изгубио власт у Травунији. Тако би се могла објаснити нелогичност у Дукљаниновом тексту да су родитељи послали Доброслава (Стефана Војислава) у Дубровник, што би било немогуће уколико се то догодило после 1018. године, јер му је отац тада убијен.

Податак да је Стефан Војислав био ожењен унуком цара Самуила налази своју потврду у доцнијим догађајима из историје Дукље, јер је Михаилов син Бодин поменут као потомак бугарског цара и управо на основу овог крвног сродства био проглашен за цара Бугара 1072. године.[224]

Поставља се питање ко је била поменута унука бугарског цара. У историографији се сматра да је то могла бити кћер Гаврила Радомира, или кћерка неког од Самуилове браће – Арона, Мојсија или Давида.[225] Сам израз *nepotem Samuelis* може да означава и даљу рођаку. Упадљиво је да се Доброслав (Стефан Војсилав) оженио у Дубровнику, где су заиста могли боравити чланови шире Самуилове породице, који су у овом граду нашли уточиште након што је Самуило погубио свог брата Арона, док су Давид и Мојсије страдали током ратних операција.[226] Од Ароновог рода преживео је само Јован Владислав, кога је смрти спасао Гаврило Радомир, па међу Ароновим потомцима не би требало тражити невесту Стефана Војислава. Најпре би се могло претпоставити да је млада потицала из породице Давида или Мојсија, чији су се припадници могли склонити у Дубровник, управо у време када се Самуило обрачунао са Ароном и члановима његове породице.

[222] *Ljetopis*, 86.
[223] *Anonymi*, 15 – 20; *Ragnina*, 193 – 195; *Luccari*, 5.
[224] *Scyl. Cont.* 163.5–10; 163.23-27; *ВИНЈ III*, 179, 181.
[225] Шишић, *Летопис*, 458 – 461.
[226] Подробније о судбини Самуилове браће, видети, Пириватрић, *Држава*, 79 – 88.

Реконструкција догађаја из младости Стефана Војислава веома се тешко може са сигурношћу извести. Као поуздане показују се најмање две чињенице – да је био син травунијског кнеза Драгимира и да је склопио брак са бугарском принцезом, можда кћерком Давидовом или Мојсијевом. Дубровник је у то време био под византијском влашћу, па би се могло закључити да су се изгнани припадници бугарског владарског рода заправо ставили под византијску заштиту. И сам Стефан Војислав вероватно је уживао исту заштиту.

Дубровачки писац Јаков Лукаревић доноси веома занимљив податак, који не постоји код његовог савременика Мавра Орбина. Лукаревић помиње да је Стефан, краљ Далмације, дошао у Дубровник са својом женом Маргаритом, за коју каже да је *nata del sangue Romano*.[227] Оно што је још важније, Лукаревић међу изворима помиње Попа Дукљанина – *il Prete di Doclea* – а на основу сачуваних рукописа *Летописа* познато је да у њима нема помена овом краљу Стефану.[228] Тај податак не постоји ни у Орбиновом издању *Летописа* из 1601. године. Можда се у изразу *nata del sangue Romano* крије заправо име Маргаритиног оца – Романа, познатијег у изворима као Гаврило Радомир, кога је Јован Владислав погубио 1015. године и чији су се чланови породице могли склонити у византијски Дубровник. У том случају, до Стефановог брака могло је доћи 1015/1016. године, а невеста је готово сигурно била кћерка Романа Гаврила Радомира.

Код Лукаревића се такође налази јединствен податак да су у време (бугарског, Т. Ж.) краља Владислава, који је *много тлачио Дубровник*, Дубровчани примили у свој град неколико племићких породица из Росе, Котора, Рисна, Улциња и Дукље.[229] Описани догађај могао се одиграти управо 1009/1010. године, када је Самуило опустошио поменуте градове и области. Лукаревић наводи да је Стефан, из захвалности што су га примили, Дубровчанима предао утврђена места у близини Дубровника – Брен, Груж и Затон. Сва ова утврђења налазила су се у оквиру Травуније, односно Конавала, па је и овај

[227] *Luccari*, 5.
[228] Изгледа да је Лукаревић располагао различитим и потпунијим рукописом *Летописа Попа Дукљанина* од Орбина.
[229] *Luccari*, 4.

податак историјски могућ. Најзад, Лукаревић наводи да су Дубровчани, када су примили избеглице из Дукље и приморских градова, довели једног грчког племића, који је био у добрим односима са царем Константинопоља, да управља градом. У приповести напабирченој из ко зна каквих извора Лукаревић заиста преноси, додуше искривљено, историјско језгро у којем је сачувана успомена на византијског стратега који је управљао Дубровником почетком XI века.

Није немогуће да је Драгимирова удовица заиста родила посмрче Доброслава, који је одрастао у Босни. Њему се тамо губи сваки траг, осим код Дукљанина који га упорно сматра оснивачем дукљанске династије. Податак да је Драгимирова (друга) жена била кћер рашког жупана Љутомира указује на то да је дошло до приближавања Рашке, Босне и Травуније путем родбинских веза, што би најпре могла бити последица политичког и војног опадања Бугарске после Самуилове смрти. Тако је Стефан Војислав, Драгимиров син из првог брака, у Дубровник доспео око 1009/1010. године.

Може се закључити да је Стефан Војислав рођен у Травунији, по свој прилици у Требињу, почетком последње деценије X века. Родитељи су га током боравка у Дубровнику оженили кћерком Романа Гаврила Радомира и ту је је остао под византијском заштитом до коначног слома Бугарског царства 1018. године. Његови синови, који су, како изричито каже Поп Дукљанин, у време избијања устанка били одрасли људи (*qui iam iuvenes et milites strenui erant*),[230] морали су бити рођени између 1015/1016. и 1020/1021. године.

Из византијског Дубровника Стефан Војислав се вратио у Дукљу. По речима Попа Дуљанина, Грцима је саветовао да оштро поступају са народом, претварајући се да им је одани сарадник, а заправо је истовремено подбуњивао Дукљане да се дигну против византијске власти. Наводно је устанак и плануо на његов наговор. Грци су протерани, а устаници га позивају да се врати у земљу и преузме престо предака.[231] Романсирани приказ догађаја ипак садржи одређене историјске чињенице.

Врло је извесно да је Стефан Војислав имао византијску титулу уз коју је ишла и власт у Дукљи и да је био византијски вазал. По свој прилици, за владара Дукље су га поставили Византинци током 1019. године. Византинац Кекавмен помиње да је Војислав Диоклићанин био топарх у Зети и Стону, те да је заробио византијског стратега Дубровника Катакалона Клазоменског. Наиме, стратег је наумио да зароби Војислава, па је искористио околност да се овоме родио син. Стога је понудио да буде кум на светом крштењу, истовремено намеравајући да га том приликом зароби. Оно што је наменио Војиславу, десило се њему самоме, јер је дукљански владар вештије припремио замку за свог супарника.[232]

[230] *Ljetopis*, 88.
[231] *Ljetopis*, 88.

Помињање тек рођеног сина упућује на датирање овог догађаја у ране године владавине Стефана Војислава као византијског вазала. Поп Дукљанин, који говори о освајањима војсковође Василија II после 1018. године, међу покореним областима не помиње Дукљу, већ само Бугарску, Рашку, Босну и све приморске области до граница Доње Далмације.[233] То је веома важан податак који наводи на закључак да је Дукљом могао владати византијски штићеник – Стефан Војислав, уз одговарајући византијски чин, у овом случају – топарха. Исти писац, Кекавмен, помиње Доброњу, топарха Сплита и Задра, који је овим областима управљао као византијски штићеник. Неповрење византијских власти према локалним вазалима које су називали топарсима очигледно је на примеру Доброње, кога су Византинци, упркос чињеници да је сам долазио у Цариград на поклоњење цару, у погодном тренутку заробили у *намери да преузму његову земљу*.[234] Начин на који су Византинци поступили према Доброњи нимало се не разликује од намера које је имао византијски стратег Дубровника према Стефану Војиславу. Овај догађаја би се, већ и због рођења Стефановог детета, морао датирити у време преласка из прве у другу деценију XI века (1019 – 1021).[235]

Приповедајући о обостраном лукавству Катакалона Клазоменског и Стефана Војислава, Кекавмен наводи како се Војислав претварао да је царев роб, односно поданик (δοῦλος).[236] Тако и овај податак усмерава ка закључку да је до сусрета дошло пре избијања устанка у Дукљи, у време када је Стефан Војислав владао као византијски поданик. Однос византијских чиновника са топарсима јужнословенских племена, што добро илуструју примери Доброње и Стефана Војислава, заправо говори у коликој је мери византијска власт на том подручју била на танким основама и подложна брзој и изненадној промени. Очигледно је да су византијски стратези имали веома широка овлашћења у односу према домаћим топарсима, што није могло да се догоди без прећутне дозволе Цариграда.

[232] *Сесаит.* 27.10 – 28.8; *ВИНЈ III*, 211 – 213.
[233] *Ljetopis*, 87.
[234] *Сесаит.* 77.16 – 78.7; *ВИНЈ III*, 203 – 205.
[235] У литератури се обично узима да се ово десило после 1042. године; упор. *ИСН I*,186, нап. 9; *ИЦГ I*,388.
[236] *Сесаит.* 27.18.

Први устанак Стефана Војислава против Византије одиграо се после смрти цара Романа III Аргира, који је умро 11. априла 1034. године. О овој побуни ништа ближе није познато. На основу Скиличиног увода у приповедање о почетку другог устанка у Дукљи, познато је да је Стефан Војислав био поражен, заробљен и одведен у Цариград.[237] До првог устанка је дошло 1034/1035. године, док у време избијања другог устанка цар (Михаило IV) борави у Солуну, што, као и Скиличин податак да је Стефан Војислав, пре него што ће подићи устанак, *недавно* (προ μικροῦ) побегао из Цариграда,[238] указује да је Војислављево заточеништво у Цариграду трајало три или четири године, односно, приближно до 1039. године.

По повратку из Цариграда Стефан Војислав је из Дукље протерао Теофила Еротика, који је као царски намесник управљао земљом од 1036. до 1039. године, а затим проширио своју власт према Србији, где је у то време постојала истоимена византијска тема на чијем се челу налазио стратег Љутовид. Византија није одмах одговорила на насиље дукљанског архонта јер је 1040. године била заузета великим борбама са Петром Одељаном, који је узбуркао широко подручје некадашњег Бугарског царства.[239] Тек када су прилике 1041. године сређене и устанак Петра Одељана угушен, Царство је могло да се посвети приликама у Дукљи.

Једна византијска лађа, која је превозила драгоцени товар од десет кентенарија злата (7 200 златних номизми), страдала је на дукљанским обалама 1040. године. Не одолевши изненадном срећном плену, Стефан Војислав је одлучио да га задржи. Из Солуна је цар Михаило IV (1034 – 1041) послао више писама дукљанском владару, тражећи да врати отето и да не пружа повод за избијање рата, али се Стефан Војислав на ова упозорења није освртао. Коначно, цар је против непослушног архонта послао војску на челу са евнухом Георгијем Проватом, која је, не познајући пут и земљу, запала у беспутна места и гудуре. Изгубивши сву војску, Георгије Провата се сам једва спасао.[240] Поп Дукљанин такође пише о овом походу, називајући византијског војсковођу Арменопулос.[241] Подударност Скиличиног и Дукљаниновог описа, с изузетком имена византијског заповедника, појачава и податак да византијски командант није био из Драча, већ је послат из Цариграда, који се јавља код оба писца.

[237] *Scyl.* 399.15 – 16; 408.73 – 76; *ВИНЈ Ш*, 156 – 157.
[238] *Scyl.* 408.74.
[239] О Одељановом устанку видети, *ВИНЈ Ш*, 220 – 224; 228 – 229; *ИСН I, 1*83.
[240] *Scyl.* 408.70 – 409.86; *ВИНЈ III*, 157 – 158.
[241] *Ljetopis*, 88.

Промене на византијском престолу (1041/1042. године) су Стефану Војиславу омогућиле предах, што је он искористио да прошири области под својом влашћу. Освајања су ишла пре свега на рачун суседне теме Драч. Када је после краткотрајне владавине цара Михаила V (1041 – 1042) а потом Зоје и Теодоре (1042) на византијски престо дошао Константин IX Мономах (1042 – 1055), Византија се поново посветила приликама у Дукљи.

Овога пута била је то брижљиво припремљена војна акција којом је руководио патрикије Михаило. Поред војске драчке теме, на располагање су му стављене и снаге околних тема, те су укупне византијске снаге досегле број од 60 000 људи. Бројка је вероватно претерана, али су, у сваком случају, прикупљене за тадашње време огромне војне снаге. Сажетом приказу припрема за рат који је оставио Скилица[242] требало би придодати и вести које о другом походу на Дукљу пружа Поп Дукљанин. Наиме, цар је рашком жупану, босанском бану и кнезу Захумља упутио посланике са не мало злата и сребра, како би их приволео да пошаљу војску на Дукљу. Војска босанског бана и рашког жупана поверена је захумском кнезу Љутовиду. Заповедник византијске војске, према Дукљанину, био је извесни Курсилије, топарх Драча.[243]

Љутовид, *protospatar epi tou hristotriklinioui, ipat i strateg*, познат је на основу једне исправе из 1039. године.[244] Претпоставља се да је у питању фалсификат, па се у историографији постојање овог стратега обично није сматрало веродостојним, док се прихватало да је Љутовид заиста био кнез Захумља.[245] Ипак, излагање Попа Дукљанина сасвим је у сагласју са наведеном титулом Љутовида из повеље – јер је управо њему, као стратегу, поверена савезничка војска српских обласних господара, односно византијских вазала. Он сам је, по свој прилици, био домаћи човек, вероватно родом из Захумља, и у то време је вршио дужност стратега Србије.[246] Тиме вест Јована Скилице да је драчки заповедник примио помоћ од стратега оближњих тема добија своју потврду.

Титула протоспатар *epi tou hrisotriklinioui* забележена је у званичном списку византијских великодостојника из 971 – 975. године, у та-

[242] *Scyl.* 424.62 – 425.97; *ВИНЈ III*, 159 – 161.
[243] *Ljetopis*, 88 – 89.
[244] Објавио је, Шишић, *Летопис*, 189 – 190; упор. и коментар ове повеље, *ВИНЈ III*, 157, нап. 250.
[245] *ИСН I*, 173 – 174.
[246] Јаков Лукаревић помиње да је Љутовид био син Желидрага (*Semlidrag*), жупана Хума; *Luccari*, 10.
[247] *N. Oikonomidès, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècle*, Paris 1972, 273.17

козваном *Ескоријалном тактикону*.[247] У истом спису налази се засебно и звање ипата и стратега.[248] Такође, тешко да је неко у XIII веку могао да фалсификује овако компликовану титулу, особену за X/XI век, али не и за позније векове византијске историје.[249]

Стефан Војислав је византијску војску дочекао у равници између Бара и Улциња, у средишњем делу жупе Прапратне. Околни висови пружали су заштиту његовој војсци и са њих је намеравао да у погодном тренутку са свих страна удари на грчки логор. У ноћном препаду, изведеном уз звуке трубаља да би се бројност његових снага непријатељу учинила већом него што је била, и користећи уходе које су византијског заповедника убедиле да је опкољен мноштвом, Стефан Војислав је однео бриљантну победу, којом ће коначно утврдити власт над Дукљом. Византијску војску Дукљани су гонили све до Дрима, а злосретни Курсилије, тешко рањен, испустио је душу у равници града Скадра, не стигавши да себи пронађе уточиште.[250]

Ипак, рат још увек није био готов. На границама Дукље, вероватно истим оним које је Константин Порфирогенит осликао 949. године, на уласку у Бококоторски залив, односно нешто јужније од Требиња, стајала је војска византијског стратега Љутовида, састављена од босанских, захумских и рашких одреда. Покушај Стефана Војислава да слањем израњављених и крвљу обливених грчких заробљеника у Љутовидов логор поколеба непријатеља није успео, па је најзад договорено да се битка одлучи у двобоју заповедника. Опис двобоја, забележен код Попа Дукљанина, сликовито преноси обичаје тога времена. На бојно поље изашли су Стефанов син Гојислав и Љутовид, сваки у пратњи двојице војника. У кратком окршају Љутовид је рањен и оборен са коња, а његова војска се разбежала, мислећи да је подлегао ранама.[251] Тако је окончан други византијски поход против Стефана Војислава. Од тог тренутка он ће Дукљом владати као самосталан владар.

Рат са Византијом није окончан за Стефановог живота. После убедљивих победа над драчким катепаном Михаилом и стратегом Србије и Захумља Љутовидом, Стефан је својим синовима препустио наставак даље борбе. Освајајући северна подручја Драчке теме, сти-

---

[248] Ibid. 271.8.

[249] Шишић, *Летопис*, 214, одбио је могућност постојања овакве титуле, али њему тада није био познат *Ескоријални Тактикон*.

[250] *Ljetopis*, 89 – 91.

[251] *Ljetopis*, 91 – 92. *Luccari*, 11, наводи да је Доброслав (Стефан Војислав) током једног војног похода у граду Церници убио Љутовида и том приликом истерао Грке (Византинце) из Кључа и Гацка, што би требало да се односи на време његовог другог устанка против Византије око 1040. године.

гли су до реке Војуше, где су подигли тврђаву која је требало да служи као исходиште даљих пљачкашких похода на византијску територију. Поп Дукљанин напомиње да су они свакодневно упадали у грчке области.[252] Са вестима Попа Дукљанина сагласан је и византијски писац Јован Скилица. Описујући догађаје који су се одиграли око 1052. године, он каже да је тек Стефанов син Михаило склопио мир са царем и уписао се у савезнике и пријатеље Ромеја, добивши том приликом и протоспатарски сан.[253]

Стефан Војислав није дуго уживао у плодовима своје победе. Изгледа да је свега једну или две године касније, изненада се разболевши, умро у своме двору у Прапратни. Сахрањен је у својој капели, вероватно при самом двору, у цркви Св. Андрије. Према тврђењу Попа Дукљанина, владао је 25 година. Власт су наследили његови синови: Гојислав, Предимир, Михаило, Саганек и Радослав. Ниједан није узео титулу врховног владара, већ су се покоравали својој мајци, Стефановој удовици.[254]

Хронологију владавине Стефана Војислава могуће је прилично прецизно успоставити. Наиме, његов син Михаило се последњи пут у изворима помиње у вези са догађајима из априла 1081. године, у спису византијске принцезе Ане Комнине. Већ у октобру исте године дукљанске одреде под Драчем предводи Михаилов син Бодин, тако да би се могло рећи да је Михаило преминуо између маја и октобра 1081. године.[255] Дужина његове владавине, према Попу Дукљанину, износи 35 година.[256] Тако се долази до закључка да је он владао од 1046. до 1081, да је раздобље у коме су браћа под надзором мајке заједно управљала Дукљом трајало једну или две године (1044 – 1046), а да је Стефан Војислав седео на дукљанском престолу од 1019. до 1044. године, уз кратак прекид од три или четири године, које је провео као сужањ у Цариграду (1035/1036 – 1038/1039).

Упркос сјајним војним победама које је однео над Византијом и наставку ратовања пљачкашким упадима на територију Драчке теме, Стефан Војислав није успео да стекне признање самосталности Дукље. Иако Византија није успела да војно сломи његов отпор, ни он није имао материјалних могућности да поведе офанзивнији рат. Могло би се рећи да је на границама Дукље и драчке теме настало стално ратно стање, које се сводило на брзе упаде на непријатељску територију, уз све карактеристике тог начина ратовања: скромне вој-

---

[252] *Ljetopis*, 92.

[253] *Scyl.* 475.13 – 16; *ВИНЈ III*, 162.

[254] *Ljetopis*,93.

[255] *Ann. Comn. I*, 162.24 – 163.5; *ВИНЈ III*, 379.

[256] *Ljetopis*, 95.

не снаге, отимање стоке и заробљавање људи. И сама државна територија Дукље била је у време Стефана Војислава исувише мала да би могла представљати опасног противника Царства.

Изгледа да је Дукља у тренутку смрти Стефана Војислава обухватала Травунију и Зету, као и приобални појас од Будве, преко Бара, до Скадра. Тек ће Стефанови наследници проширити своју власт према североистоку и истоку и наметнути се као водећи владари међу околним српским кнежевинама.

МИХАИЛО ВОЈИСАВЉЕВИЋ

Стефан Војислав је, по свој прилици, преминуо 1044. године у своме двору у Прапратни.[257] Иза себе је оставио удовицу и петорицу синова – Гојислава, Михаила, Саганека, Радослава и Предимира. Према *Летопису Попа Дукљанина* браћа су разделила жупе и наставила да владају заједнички, поштујући своју мајку и најстаријег брата, али се за њеног живота нико није прогласио краљем, већ су се договорили да се називају кнежевима.[258] Најстарији син Гојислав, заједно са најмлађим Предимиром, добио је на управу Травунију и жупу Грбаљ; Михаилу су припали Облик (дан. Тарабош), Прапратна и Црмница; Саганеку су додељени област Горска (крај око Подгорице), Купелник (на источној страни скадарског блата) и Бареци (дан. Маја Балезит код Скадра); док је Радослав узео жупе Лушку (дан. Љешко поље), Подлужје (крај око Жабљака) и Кучево са Будвом.

Међу жупама које су поменуте као саставни делови дукљанске државе у тренутку смрти Стефана Војислава само се једна не помиње као део Дукље (Зете) у претходном списку жупа Попа Дукљанина, који би се могао определити у половину X века.[259] У питању је жупа Бареци, која је обухватала подручје источно од Скадра. Тако би се могло рећи да је Стефан Војислав извршио прилично скромно територијално проширење своје земље на рачун Драчке теме.

Има ли се у виду обичај из ранијих столећа да власт наслеђује најстарији син, што је јасно из описа догађаја у Србији IX/X века, може се рећи да је наследник заправо био Гојислав, а да су браћа вршила власт у областима које су им поверене на управу. Ипак, истицање да се Стефанови синови називју кнежевима (*knesii vocabantur*) ука-

[257] Видети напред.
[258] *Ljetopis*, 93.
[259] *Ljetopis*, 75.

зује на то да је међу њима постојала равнотежа и да ниједан од њих није могао да надвлада и преузме врховну власт. Средње решење – да се сви они потчињавају мајци, Стефановој удовици – изгледа као изнуђени компромис који је задовољио све наследнике.

Одмах након смрти Стефана Војислава отпочели су дезинтеграциони процеси, најпре у оним областима које нису улазиле у језгро дукљанске државе – у Травунији и жупама које су је чиниле. Наиме, Поп Дукљанин бележи да је Гојислав опхрван болешћу лежао у кревету када су дошли такозвани Скробимези и погубили њега и Предимира. Затим су за владара поставили извесног Доманека.[260] Изгледа да су *Scrobimesi,* за које се обично претпоставља да су травунско племе или остатак неког старијег племена чије је име погрешно записано,[261] били заправо становници насеља чије се име и до данас сачувало у називима села Моско и Скроботно у близини Требиња, односно Билеће.[262]

Преостала браћа, Михаило, Саганек и Радослав, продрла су у Травунију и казнила убице, али не и Доманека, који је утекао. Травунија је поверена на управу Саганеку, али се он из страха од могуће побуне одатле повукао и вратио у Зету. Тада је Михаило позвао брата Радослава и наредио му да оде и брани Травунију. Овај је наредбу одбио, правдајући се тиме што не жели да напусти удео који му припада у Зети. Обузети страхом од Византинаца, за које се чуло да такође намеравају да провале у Дукљу, Саганек и Михаило су пред свим великашима издали Радославу повељу којом се он и његови наследници проглашавају господарима зетске области и којом се предвиђа да ће, уколико освоји Травунију или било коју другу област, и та земља постати наследна и припадати Радослављевим потомцима. Тек тада је Радослав сакупио војску, продро у Травунију и запосео је. Затим је наставио поход, освојивши Захумље. У то време умрла је и краљица, па је краљевство наследио Михаило.[263]

Очигледно је да известан број година после смрти Стефана Војислава још постоји *interregnum*, који ће потрајати до смрти краљице мајке. Може се такође рећи да је међу браћом владало неповерење и страх да би један од њих могао остале лишити добара, односно територија. Поврх свега, деоба власти утицала је неповољно на некадашње независне кнежевине, као што је то био случај са Травунијом, која се практично одметнула од власти Гојислава и његовог брата

[260] *Ljetopis,* 93.
[261] Шишић, *Летопис,* 464; Ћоровић, *Хисторија,* 107.
[262] *ИЦГ I,* 390 – 391. Упор. *Именик насељених места у Федеративној Народној Републици Југославији,* Београд 1951, 392, 537.
[263] *Ljetopis,* 93 – 94.

Предимира. Размотри ли се уз то и податак да су Византинци имали намере да искористе *interregnum* настао Стефановом смрћу, заокружује се мисао да је Дукља после 1044. године запала у краткотрајну кризу. Смрћу најстаријег брата, кога су убили у изворима иначе непознати Скробимези, Михаило је, као други по старости међу браћом, постао претендент на врховну власт. Веома је могуће да је он заиста потврдио своме брату Радославу територије у Зети, тражећи од њега да умири одметнуте области на северозападу. Врло је вероватно да је тај задатак Радослав испунио, стекавши поново власт не само над Травунијом него и над Захумљем. У време поновног освајања Травуније и Захумља пада и смрт Стефанове удовице и Михаилово преузимање власти у Дукљи.

Тачна година Михаиловог доласка на власт није забележена, али је његова владавина свакако отпочела после једне или две године заједничке владавине са мајком и браћом, по свој прилици 1046. године.[264] Криза власти у Дукљи коначно је те године била решена, али је још увек остао крупан спољнополитички проблем – сукоб са Византијом, са којом није склопљен мировни споразум још од времена када је Стефан Војислав земљу дигао на устанак 1039/1040. године. Током борби са побуњеницима у Травунији, Михаилу и његовој браћи било је познато да се Византинци спремају за напад и они су ову претњу доживели као велику опасност *(timentes ne Graeci terram invaderent)*. Византијску претњу Михаило је отклонио уобичајеним оружјем дипломатије средњега века, браком са царевом сестричином.[265] Оно што је остало непознато јесте тачна година склапања брака, као и под којим условима је до тога дошло.

Византијски извори не бележе вести о овом Михаиловом браку. Јован Скилица помиње да је Стефанов син Михаило био уписан у пријатеље и савезнике Ромеја и да је том приликом добио сан протоспатара.[266] Податак није датиран, али је садржан у већем одељку Скиличине *Историје*, у којем се говори о стању на Истоку у области Анија и Иберије, затим о проблемима са Угрима, па опет о догађајима у Јерменији, а потом и о сукобима са Печенезима – где се последњи догађаји датирају у четврти и пети индикт, односно у период 1050/1051 – 1051/1052.[267] Почетак излагања о поменутим догађајима, на чијем крају се помиње и склапање савезништва са Михаилом, Скилица је датирао у 13. индикт, односно у 1044/1045. годину. У овом хро-

[264] Види напред.
[265] *Ljetopis*, 94.
[266] *Scyl.* 475.13 – 16; *ВИНЈ III*, 162.
[267] *Scyl.* 473.63.

нолошком распону требало би тражити и годину у којој је дошло до склапања мира између Дукље и Византије, као и до брака Михаила и цареве сестричине – *consobrinam imperatoris*.[268]

Михаило Псел, пишући о владавини Константина IX Мономаха, помиње да је он имао две сестре – Јелену и Еупредију.[269] Према сестрама цар није гајио претерана осећања; на старију Јелену, како Псел каже, Мономах уопште није ни рачунао, док је према млађој Еупредији, био подозрив, више је се плашећи него што је уважавао. Доцније је Еупредију (око 1047. године) послао у прогонство, док је Јелена остала у Цариграду.[270] Михаило Псел каже да цар није ни приметио да је Јелена умрла, додајући да је којим случајем и друга сестра умрла, он *не би ни оком трепнуо*.[271] О брачном стању царевих сестара Михаило Псел не пише.

Судећи по односу према сестрама, за које очигледно није био емотивно везан, цар Константин IX Мономах могао се лако одлучити да кћерку једне од њих уда за Михаила Војисављевића. Како је Еупредија била у прогонству, а Јелена умрла вероватно 1047 – 1050, Јеленина кћер је могла бити сасвим погодан избор за невесту дукљанског владара. До овог брака је могло доћи непосредно после Јеленине смрти (најкасније 1051/1052).

Ћутање византијских извора о овом браку није необично имају ли се у виду византијски писци тога времена. Псел се бави портретима царева, а Михаило Аталијат војном историјом – ниједан не помиње ширу царску породицу. Обичај удавања византијских принцеза за владаре страних народа сматран је недоличним и Константин Порфирогенит такав један покушај склапања брака изричито назива *захтевом ван памети*.[272] Али у Дукљи је у време писања *Летописа Попа Дукљанина* остало забележено сећање да је Михаилова друга жена била царева сестричина. Имена деце из тог брака, односно трећег и четвртог сина – Нићифор и Теодор – могла би бити потврда да је до овог брака заиста дошло. Византијски и домаћи извори заправо се складно допуњују. Византијски писац Јован Скилица прелази ћутке преко овог, за Византинце недоличног брака, истичући само чињеницу да је Михаило постао поданик Ромеја, уз стицање чина протоспатара, док домаћи писац Поп Дукљанин занемарује потчињен по-

[268] Упор. *Orbin*, 232, *cugina germana dell Imperadore di Constantinopolis*.
[269] *Michael Psellos Chronographie*, ed. E. Renauld, I – II, Paris 1926, 1928, II, c. 100.1 – 3 (= *Psellos*).
[270] *Psellos*, II, c. 116.1 – 4.
[271] *Psellos*, II, c. 184.1 – 6.
[272] *DAI I*, 13.104 – 110.

ложај Михаилов, али зато истиче брак са царском принцезом, јер је углед Михаилов тим браком увећан.

Поп Дукљанин наводи да је, супротно заклетвама, Михаило по преузимању власти одузео брату Радославу поседе у Зети и поверио их на управу своме најстаријем сину Владимиру.[273] Михаило је, заправо, крчио пут ка сопственом устоличавању на дукљанском трону и у тој борби ослонац је потражио у Византији. Дипломатија је дала добре резултате и царски зет и византијски протоспатар се коначно учврстио као најмоћнији међу браћом.

Михаило је из првог брака имао седморицу синова: Владимира, Пријаслава, Сергија, Дерију, Габријела, Мирослава и Бодина. Са византијском принцезом имао је још четворицу: Доброслава, Петрислава, Нићифора и Теодора.[274] У бурним, ратовима испуњеним временима која су уследила, сви Михаилови синови из првог брака, изузев Бодина, изгинули су још су за очевог живота.[275]

Сажет приказ Михаилове владавине забележен код Попа Дукљанина садржи само два податка. Први је наводно освајање Рашке, које су заједно извели синови Михаилови, а коју је Михаило поверио на управу Петриславу, најстаријем сину из брака са византијском принцезом, а други је кратак помен рата са Византијом и освајање теме Бугарске, те Бодиново проглашавање за цара, пораз од Византинаца и његово заробљавање. Сажет приказ догађаја из доба Михаилове владавине Поп Дукљанин завршава напоменом да је владао 35 година и био сахрањен у манастиру Св. Сергија и Вакха.[276]

Језгро Дукљанинове приповести о овим догађајима садржи историјски тачне податке. Византијски писци, пре свих Скиличин Настављач, пружају доста појединости о Бодиновом ратовању против Византије.[277] Поприште ратних сукоба обухватало је тада подручја око Ниша, Скопља, Призрена и Касторије. Доцније, током завршних борби, Византинци су сукоб пренели на подручје саме Дукље, односно, на пограничну област између Дукље и драчке теме. Овај дукљанско-византијски рат потрајао је од 1072. до 1075. године. Изгледа да је ослонац у борби против Византије Михаило тражио и код Нормана из јужне Италије, односно Роберта Гвискарда, који је, по свему судећи, упутио одређен број војника као помоћ дукљанском владару.[278]

[273] *Ljetopis*, 94.
[274] *Ljetopis*, 94. Упор. *Орбин*, 232, где је Бодин поменут као син Пријаслава.
[275] *Ljetopis*, 95. Синови из другог брака надживели су Михаила; упор. *Ljetopis*, 96.
[276] *Ljetopis* ,95.
[277] *Scyl. Cont.* 163.10 – 165.27.
[278] О појединостима видети, Т. Живковић, *Дукљанско-византијски рат 1072 – 1075*, ИЧ 47 (2002) 35 – 57.

Исход рата, оконченог 1075. године, привремено је угушио Михаилове тежње ка територијалном ширењу. Покушај освајања Рашке, о коме Дукљанин каже да претходи борбама у Бугарској, одиграо би се око 1067/1068. године, али је поразом 1075. године ова тековина била изгубљена. Ипак, Михиало је задржао територије којима је управљао његов брат Радослав – Травунију и Захумље.

Михаило је имао разгранате односе са суседима. Са Норманима из јужне Италије изгледа их није прекидао ни после пораза 1075. године, јер је априла 1081. године свога сина Бодина оженио Јаквинтом, кћерком Архириза који је био вођа норманске странке у Барију.[279] С друге стране, изгледа да је одржавао везе и са Венецијом, будући да је Бодина, који је после заробљавања био утамничен у Антиохији, избавио управо уз помоћ млетачких трговаца.[280]

На основу допуна Скиличиног Настављача Михаила Деволског може се закључити да је Михаило пре 1072. године под својом влашћу држао некадашњи византијски Котор. Наиме, допуњујући основни текст *Хронике*, Михаило Деволски напомиње да је Михаило имао двор у Декатери (Котору) и Прапратни.[281] Освајање овог града Поп Дукљанин не помиње, као што га не наводи ни као град који је неки од синова Стефана Војислава добио на управу после очеве смрти. Изгледа да је Михаило стекао Котор после брака са византијском принцезом, можда као мираз, јер, уколико му је ту био двор, онда је ту пребивала и његова супруга. Ранг византијске принцезе ипак јој не би допуштао да живи у Прапратни. Предајући Котор Михаилу, цар Константин IX Мономах најзад је, изгледа, учинио и нешто добро за кћер своје невољене сестре Јелене.

После рата са Византијом 1072 – 1075. године, Михаило је ојачао своје везе са западним савезницима. Чини се да је тада покушао да реши два кључна питања. Једно се тицало црквеног уређења на територијама којима је владао, док је друго било питање његовог владарског положаја, односно титуле. Наиме, изгледа да је Михаило почео да се назива краљем, али потврду краљевске власти могао је добити само из Рима. За Византинце он је био само архонт и протоспатар.

На основу писма папе Григорија VII од 9. јануара 1078. године познато је да Михаило покушава да преко Петра, епископа Бара, посредује у спору између дубровачке и сплитске архиепископије. Том

[279] *Ann. Baren.* 60.
[280] *Scyl. Cont.* 165.27 – 166.1.
[281] B. Prokic, *Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes Codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV*, München 1906, N° 68; *Scyl. Cont.* 163.5 – 7.

приликом он је за себе тражио и потврду краљевске власти, односно инсигније које су папе слале краљевима – скиптар, заставу и круну.[282] Из папиног одговора се види да му још увек није послао заставу, али га у самом писму назива краљем (*Sclauorum regi*).[283] У цркви Св. Михаила у Стону сачуван је један владарски портрет са круном која одговара типу круне западних владара тога времена, односно XI – XII века.[284] Уколико је ово Михаилов портрет, онда је извесно да је био крунисан. До крунисања је могло доћи после 1075. и пре 1078. године, иако ближе овој потоњој – највероватније 1077. године.

Последње године своје владавине Михаило је наставио да ојачава везе са јужном Италијом, односно Норманима, под чијом управом се од 1071. године налазио Бари. Ово политичко зближавање је крунисано браком између Бодина и Јаквинте, кћерке вође норманске странке у Барију, Архириза, априла 1081. године. Ана Комнина, говорећи о првој половини 1801. године, такође помиње Михаила и Бодина као владаре, али зато у вестима које се односе на октобар исте године, када је Роберт Гвискард опсео Драч, помиње само Бодина као владара *Далмације*.[285] Између априла/маја и октобра 1081. године Михаило је преминуо, а власт у Дукљи припала је његовом најмлађем сину из првог брака – Константину Бодину.[286]

После 1075. године, Михаило је поново постао византијски вазал, али није престајао да тражи јаког савезника који би му помогао да оствари свој коначни циљ – успостављање краљевине и самосталне цркве. Тако је 1078. године добио папско писмо у којем га папа назива краљем. Иако на основу садржаја писма није сасвим јасно да ли је тражене инсигније краљевског достојанства Михаило заиста добио, уобичајено је да се од тог времена дукљански владари називају краљевима. Са Норманима из јужне Италије вероватно је остао у присним односима и после рата 1072 – 1075. Тако је Дукља изградила свој положај између Нормана и Византије, стварајући довољно политичког простора за одржавање самосталности. Својом спољнополитичком делатношћу увео је Михаило Дукљу у ред најважнијих српских кнежевина, припремајући простор за свога сина Бодина, за чије ће владавине Дукља досећи политички и војни врхунац.

[282] Нпр. случај хрватског краља Звонимира 1075. године; *CD I*, N° 109.
[283] *CD I*, N° 123.
[284] *ИЦГ I*, 394; Стевовић, *О првобитном изгледу*, 186 – 187.
[285] *Ann. Comn. I*, 138.27 – 29; 155.20 – 23.
[286] Скиличин Настављач такође каже да је после Михаилове смрти власт (у Дукљи) наследио Бодин; *Scyl. Cont.* 166.1 – 2.

КОНСТАНТИН БОДИН

Константин Бодин је рођен око 1050. године као најмлађи од седморо синова из првог брака Михаила Војисављевића.[287] Још као младић стекао је значајно војно искуство предводећи дукљанску војску током рата са Византијом, 1072 – 1075. године. Ово војно искуство неће остати без значаја када буде почео своју самосталну владавину. За време његове (самосталне) владавине (1081 – 1099) Дукља је досегла врхунац политичке превласти међу српским кнежевинама и знатно проширила границе и зоне непосредног политичког утицаја. Одмах после преузимања власти, коју је отпочео као византијски вазал, био је суочен са тешком политичком одлуком на чију страну да се стави у норманско-византијском сукобу.

Поп Дукљанин наводи да су Бодинова браћа из првог очевог брака изгинула током рата са Византијом 1072 – 1075. године.[288] Овај податак је несумњиво тачан, будући да Ана Комнина изричито каже да се Мономах, превртљиви дука Драча, 1081. године, на вест о доласку Георгија Палеолога, новог дуке из Цариграда, склонио код Бодина и Михаила.[289] Тако излази да је Бодин, најмлађи син Михаилов, словио још током очеве владавине као сувладар, што је било могуће само уколико су старија браћа већ била покојна. Отуда Дукљанинов податак о погибији Бодинове браће добија врло извесну потврду.

У октобру 1081. године Нормани су се искрцали код Драча, а драчки дука Георгије Палеолог заговарао је пред царем Алекси-

---

[287] *Ljetopis*, 94. Само Скиличин Настављач наводи пуно Бодиново име: Константин Бодин; упор. *Scyl. Cont.* 163.11 – 12; *ВИНЈ III*, 179. Када се 1072. године крунисао за цара Бугара, име Константин је променио у Петар; упор. *Scyl. Cont.* 163. 15 – 16; *ВИНЈ III*, 180.

[288] *Ljetopis*, 95.

[289] *Ann. Comn. I*, 138.27 – 29; *ВИНЈ III*, 378.

јем Комнином да се византијска војска не упушта у отворени сукоб, већ да се задовољи мањим чаркама и ометањем норманског снабдевања. Такву наредбу требало је издати Бодину и Далматима, као и главарима оближњих земаља.[290] Превагнула је стратегија млађих официра који су тражили битку, а коју је цар прихватио. Бодин је пред сам почетак боја развио своју војску у борбени положај, али се није упуштао у сукоб. Ана Комнина тумачи овакво Бодиново држање крајње разложно. Наиме, дукљански владар је чекао да види развој битке, па уколико византијска војска буде побеђивала, он ће се укључити и започети да прогони Нормане, а ако, пак, буде губила, мирно ће се повући из битке,[291] иако је пре овог одлучујућег сукоба између Нормана и Византинаца код Драча слао снаге да узнемиравају Нормане.[292]

Зиаста, византијска војска се под Драчем дословце распала, будући да су се помоћни турски одреди који су се борили у њеном саставу разбежали, а како Бодин није показивао намеру да се укључи у борбу, цар је, и сам рањен, био присиљен да напусти бојно поље.

Бодинов поступак требало би образложити унутрашњим политичким превирањима. Највише неколико месеци пре описаних догађаја код Драча преминуо је Бодинов отац краљ Михаило, и нови владар је вероватно имао потребу да учврсти сопствену власт. Бодинов стриц Радослав, који је управљао Травунијом и Захумљем, могао је да угрози врховну власт, па је, пре свега из тог разлога, Бодин тежио да сачува своју војску могуће пропасти и врати је неокрњену, свестан да ће можда морати да се бори против стрица за наслеђе очевог трона.

Поп Дукљанин заиста наводи да је Радослав наследио Михаила и по преузимању власти сазнао да је Бодин жив у заробљеништву, а да је умро цар који га је заточио. Затим је Радослав послао неколико спретних људи који су Бодина извукли из тамнице у Антиохији и довели у Дукљу. Као знак посебне пажње, Радослав је Бодину на управу дао Грбаљ и Будву, али се Бодин 16. године Радослављеве владавине побунио против свог стрица и са браћом из очевог другог бра-

[290] *Ann. Comn. I*, 155.20 – 23; *ВИНЈ III*, 379.
[291] *Ann. Comn. I*, 162.24 – 163.5; *ВИНЈ III*, 379.Ђ
[292] *Ann. Comn. II*, 60.14 – 16. Овај одељак је у коментарима *ВИНЈ III*, 382 – 383, погрешно датиран у 1083. годину. Наиме, Ана Комнина, осврћући се на претходне догађаје говори како су неки (официри) пребацивали цару да је рано започео рат са Робертом, да је борбу требало започети касније и да би тада лако победио Нормане, јер је Роберт био стално узнемириван од *Арбанаса и оних из Далмације које је послао Бодин*. Стога се ови догађаји односе на другу половину 1081. године, како је истакнуто и у *ИСН I*, 194, нап. 30.

ка – Доброславом, Петриславом, Теодором и Нићифором – успео да преузме власт, док се Радослав повукао у Требиње, где је доцније умро у дубокој старости.[293]

Владавину краља Радослава историјски извори, осим Попа Дукљанина, не помињу. Поуздана Ана Комнина јасно бележи да је 1081, која би требало да буде и година Михаилове смрти, Бодин практично већ био сувладар. Једноставно, не постоји хронолошка могућност да се „уметне" владавина краља Радослава, осим уколико се његова владавина не тумачи као сувладарство са Михаилом, коме је Бодин 1081. године оставио да влада областима којима је и раније управљао – Травунијом и Захумљем. Тако би се могла лакше објаснити и његова одлука да повуче војску под Драчем и препусти цара Алексија сопственој судбини. Сукоб са Радославом вероватно није трајао дуже и по свој прилици је окончан током 1082. године.[294] Вероватно је Бодин учврстио своју власт и могао да се посвети остварењу даљих планова.

У пролеће 1082. норманска војска бележила је само успехе. Пошто му се Драч предао, Роберт Гвискард је послао своје одреде у унутрашњост, продревши све до Јањине и Касторије. Ослобођен византијског присуства у непосредном суседству својих јужних граница, Бодин је довршио унутардинастички сукоб са Радославом и посветио се даљим освајањима српских земаља у унутрашњости. Око 1083/1084. године заузео је Рашку и тамо поставио два жупана са свога двора – Вукана и Марка. Затим је заузео и Босну, па и тамо устоличио себи оданог човека – кнеза Стефана.[295]

Чини се да Бодин ова освајања није предузео ради стицања привремене превласти или ратног плена, већ су она вероватно била последица раније планиране стратегије, коју је могао осмишљавати још од пораза 1072. године и заробљеништва у Византији. Искуство из 1072. године вероватно је било кључно у доношењу одлуке на који начин управљати стеченим земљама – Рашком и Босном. Тада је Бодин, иако крунисан (или само проглашен) за бугарског цара, доживео издају Ђорђа Војтеха, бугарског бољара који га је и позвао у помоћ против Византинаца. Изгледа да током овог војног похода ни становници области којом је краткотрајно управљао нису доживљавали Бодина као легитимног владара. Потврда за то би се могла наћи у Бодиновој одлуци да своје крштено име Константин промени у Петар, највероватније по узору на бугарског цара Петра, сина осни-

[293] *Ljetopis*, 95 – 96.
[294] Уколико је Бодин уклонио Радослава 1082. године, онда је сувладарство Михаила и Радослава трајало 16 година и почело 1066. године.
[295] *Ljetopis*, 96 – 97.

вача Првог бугарског царства – Симеона, како би задобио симпатије тамошњег становништва. Освајања 1083. године требало је да имају трајан карактер, а да би се то постигло било је потребно осмислити другачији приступ освојеним територијама.

Вероватно из тог разлога Бодин у Рашку шаље Вукана и Марка, двојицу дукљанских жупана, да тамо успоставе нову династију.[296] Да му је то била намера може се осетити и у речима Попа Дукљанина – Бодин је тражио да они и њихови синови положе заклетву верности њему и његовим синовима и наследницима.[297] Начин на који је успостављена вазална обавеза нових владара Рашке према Бодину указује на то да је у питању био однос две породице, односно да су Вукан и Марко били рођена браћа. На исти начин поступио је Бодин и у Босни, где је поставио на власт кнеза Стефана. Изгледа да овај кнез није био из Дукље, већ домаћи великаш који је требало да обезбеди Бодинову премоћ и у тој области.

Пошто је 1083/1084. године успешно довршио освајања према унутрашњости, помоћу вазала држећи Рашку и Босну чврсто у свом поседу, могао је Бодин поново да се окрене против свог јужног суседа Византије. У то време Нормани су још увек јако присутни у Драчу и околним областима, па је Бодин из тог разлога могао тако слободно да ратује према Рашкој и Босни. Посредством своје жене Јаквинте, Норманке из Барија, Бодин је, по свој прилици, могао да сарађује са Норманима и да слови као њихов савезник. Међутим, 17. јула 1085. године Роберт Гвискард је изненада умро и расуло, које је тада наступило међу Норманима, довело је, највероватније, до безвлашћа јужно од дукљанских граница. Прилику која се изненада указала Бодин није желео да пропусти па је, према *Летопису Попа Дукљанина*, започео освајања у правцу Драча, наводно освојивши и сам град.[298]

Византинци су, с друге стране, врло брзо средили сопствене редове и кренули у противофанзиву. Ана Комнина наводи да је Јован Дука, шурак цара Алексија, био послат у Драч са јаком војском, *колико да чува Драч толико да поведе борбу са Далматима*, односно

[296] Мавро Орбин овај део текста доноси у нешто другачијем значењу, наглашавајући да је Бодин поделио Рашку на два дела и тамо послао Вукана и Марка; упор. *Orbin* 233. Занимљив је и Орбинов запис на маргини да је у другим изворима овај Марко познат под именом Мавро. Међутим, данас сачувани извори не садрже податак о овом Мавру.

[297] *Ljetopis*, 96 – 97.

[298] *Ljetopis*, 97. Бодин највероватније није освојио Драч, али је сигурно дошао у непосредну близину града и можда преговарао о његовој предаји; упор. Т. Живковић, *Два питања из времена владавине краља Бодина*, ЗРВИ 42 (2005) 45 – 50 (= Живковић, *Два питања*).

Бодином, који је свакодневно нападао градове/трговишта најближе Далмацији и прикључивао их својим поседима. С друге стране, Јован Дука је преотео *многе тврђаве* које је држао Вукан, да би на крају тешко поразио и заробио самог Бодина.[299]

Ана Комнина за Бодина каже да је био веома ратоборан и пун подлости, јер је свакодневно нападао најближа трговишта по Далмацији и прикључивао их својим поседима.[300] Морална квалификација *пун подлости* не значи ништа друго до да се Бодин није држао уговора, иако је вероватно често тражио обнављање заклетви пријатељства и верности са Византијом. У сваком случају, овај епитет заслужио је пре свега дипломатском активношћу која је наизглед била сагласна византијским интересима и делима која су била у супротности са њима.

С друге стране, Бодин је, настављајући очеву политику изградње независне краљевине, 8. јануара 1089. године успео да за барског епископа Петра од антипапе Климента III добије повељу којом је Бар уздигнут у ранг архиепископије, чиме је заокружио све елементе државности потребне једној краљевини у средњем веку.[301] Под управу архиепископа Бара стављене су следеће епископије: Бар, Котор, Улцињ, Свач, Скадар, Дриваст, Пилот, Србија, Босна и Травунија. Границе Барске архиепископија тако су, заправо, пратиле и политичке границе Дукље и вазалних држава потчињених Бодину (Босна и Србија). Овај коначни изазов упућен Царству није прошао некажњено па је дука Драча Јован Дука најзад успео да порази и зароби Бодина, *сукобивши се са њим у жестокој бици*.[302]

Када је Јован Дука око 1090. године поразио и заробио Бодина, он се врло брзо поново нашао на слободи. Овог пута склопили су и мир који обавезује Бодина да Византији врати градове и тврђаве освојене на простору драчке теме. Међутим, Бодин се очигледно тешко мирио са поразом, јер Ана Комнина помиње да је већ 1091. године намеравао да прекрши уговоре, управо као и његов вазал, рашки велики жупан Вукан.[303] Овога пута Бодин је одустао од драчке теме и своју пажњу усмерио према византијском Дубровнику.

Према Попу Дукљанину, након што је склопио мир са царем и предао му ратне тековине у драчкој теми, Бодин је, на Јаквинтин наговор, почео да размишља о уклањању рођака који би могли угро-

[299] *Ann. Comn. II*, 115.10 – 20; *ВИНЈ III*, 383.

[300] *Ann. Comn. II*, 115.10 – 15; *ВИНЈ III*, 383.

[301] *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, ed. L. Thallóczy – C. Jireček – E. Sufflay, Vindobona 1913, N° 8.

[302] *Ann. Comn. II*, 115.19 – 20; *ВИНЈ III*, 383.

[303] *Ann. Comn. II*, 147.7 – 9; *ВИНЈ III*, 384.

зити право на престо његових синова. Када је Бранислав, син Бодиновог стрица Радослава, једном приликом дошао са братом Градиславом и сином Предихном у Скадар, Бодин их је, на Јаквинтино наваљивање, ухватио и утамничио. Преостали синови краља Радослава и њихова деца, дознавши за овај чин, одлучили су да се склоне у Дубровник, где су приспели са 400 људи под оружјем.[304] Сазнавши ово, Бодин се упутио у Дубровник и отпочео опсаду. Током борби под бедемима, браниоци опседнутог града нанели су не мале штете Бодиновој војсци, а Кочапар, син Бодиновог стрица Радослава, током једног испада усмртио је копљем неког Козара, кога је Јаквинта веома волела.[305] По женином наговору, Бодин је наредио да се под Дубровником у знак одмазде одруби глава Браниславу, Гојиславу и Предихни.[306] Тада је унутар зидина дошло до колебања и неки су почели да размишљају о предаји града.[307] Стога су Бодинови рођаци, укрцавши се на лађе, отпловили у Сплит,[308] одатле у Апулију, а из Апулије цару у Константинопољ. Потом је Бодин заузео Дубровник,[309] у близини града подигао тврђаву и вратио се у Скадар. На једном цртежу града Дубровника са почетка XII века, који је сачуван у познијој копији, приказана је и Бодинова тврђава (*Rocca di Bodino*), која се налазила тачно насупрот градских бедема на обали тадашњег залива, а на данашњој страни Страдуна према брду Св. Срђа.[310] Својим положајем ова утврда је затварала пролаз Дубровчанима до копна у правцу подножја Срђа, а између ње и градских бедема налазио се мост. Анонимни дубровачки летописац приписује градњу ове тврђа-

---

[304] *Ljetopis*, 97, помиње 40 људи под оружјем; *Orbin*, 234, 400 војника.

[305] *Ljetopis*, 98. С друге стране, *Orbin*, 234; *Ragnina*, 206, Козара називају блиским рођаком краљице Јаквинте.

[306] *Orbin*, 234, каже да су Бодинови рођаци смакнути испред цркве Св. Николе код Дубровника. Ова црква се налазила у тзв. Пријеком, односно у оном делу данашњег Дубровника који се у XI веку налазио с друге стране мочваре, која је делила град од копна, а доцније је насута и ту се данас налази Страдун. Црква Св. Николе поменута је у изворима први пут 1296. године; упор. *Liber Statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*, ed. V. Bogišić – C. Jireček, Zagrabiae 1904, 198, *...usque ad ecclesiam s. Nicole de Campo*. Археолошким ископавањима утврђено је да је црква Св. Николе била подигнута на темељима објекта који би најпре могао бити кула. Коначни резултати ископавања никада нису објављени; упор. И. Стевовић, *„Prospetto della cita di Ragusa", нови извор за најранију историју византијског Дубровника*, ЗРВИ 29/30 (1991) 142, нап. 16.

[307] *Orbin*, 234 – 235, у загради напомиње да је то било седме године опсаде града.

[308] До 1097. године Сплит је признавао врховну власт Византије, када је, уз сагласност Византије, потпао под власт млетачког дужда; упор. G. Novak, *Povijest Splita I – II*, Split 1957, I, 72 – 73, нап. 136.

[309] *Orbin*, 235; *Ragnina*, 207, не помињу заузимање града већ само изградњу утврђења.

[310] Рукопис Н° 38, Архив САНУ. О овом цртежу, видети, Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Белу*, ИЧ 50 (2004) 21, нап. 50, са тамо наведеном литературом.

ве Стефану, кнезу Босне, на основу чега би се могло закључити да је он у овој опсади учествовао као Бодинов вазал.[311]

Разлог Бодиновог доласка под бедеме Дубровника могао је заиста бити онај кога доста исцрпно помиње Поп Дукљанин – сукоби унутар династије. Синови Бодиновог стрица Радослава сматрали су да им је власт неправедно отета и њихови потомци су почели да размишљају о уклањању Бодина.[312] Најснажнији Бодинови противници били су синови најстаријег Радослављевог потомка Бранислава – Предихна, Петрислав, Градихна, Тврдислав, Драгило, Драгихна и Грубеша.[313] Бодина је, с друге стране, Јаквинта уверавала да је потребно на време угушити могућу побуну, па је, наводно по њеном наговору, Бодин у Скадру утамничио Бранислава, његовог брата Градислава и сина Предихну.[314] Поп Дукљанин објашњава да се Јаквинта бојала да би после Бодинове смрти Михаило, Ђорђе, Архириз и Тома били лишени трона у корист Бранислављевих синова.

Ипак, може се наслутити да је у позадини ових унутардинастичких сукоба стајала византијска дипломатија. Тражећи начин да Бодина уклоне са дукљанског престола, Византинци су могли пружити подршку незадовољним Бодиновим рођацима. Дукљанинова нескривена мржња према Јаквинти потпуно је прекрила стварне разлоге сукоба између сродника. Податак да су синови и браћа кнеза Бранислава, склањајући се из Дубровника, уточиште коначно потражили у Цариграду речито говори да је Византија од самог почетка помагала Бодинове рођаке. Другим речима, Византија је Бодина неутралисала дипломатском вештином и Ана Комнина га после описа догађаја који су се одиграли 1091. године више не помиње. Сама опсада Дубровника трајала је од 1092 – 1094. године.[315]

Бодин после неуспеле опсаде Дубровника изгледа није више ратовао са Византијом. Последње вести о њему пружају оновремени латински извори, помињући га у вези са походом једног одељења крсташке војске, које је 1096. године на свом путу кроз Далмацију ушло у Дукљу. Тада су се вође крсташа састале са Бодином у Скадру. Ту

---

[311] *Anonymi*, 26; *Ragnina*, 207. Хронологија је код оба писца нетачна.

[312] Радослав је, према Попу Дукљанину, имао осам синова – Бранислава, Градислава, Хвалимира, Странихну, Кочапара, Војислава, Доброслава и Прибинека; упор. *Ljetopis*, 95.

[313] *Ljetopis*, 96.

[314] Још у XVI/XVII веку постојала је у Дубровнику пословица за жену која је била *пуна беса и окрутности – довољно је да је иста као Јаквинта*; упор. *Luccari*, 16.

[315] Упор. Живковић, *Два питања*, 55 – 56.

су склопљени уговори и положене заклетве да Бодинови људи неће ометати крсташку војску и да ће бити обезбеђено снабдевање намирницама и другим потрепштинама. Гроф Рајмунд од Пија се чак и побратимио са Бодином и предао му богате дарове. Упркос уговорима и заклетвама, овај договор изгледа није био потпуно поштован, будући да су крсташе током проласка кроз јужну Дукљу непрекидно нападале разбојничке скупине.[316]

Византијски и латински писци оставили су неколико фрагмената на основу којих је могуће створити слику о Бодину као владару. Његово држање под зидинама Драча, када је издао византијског цара; уклањање стрица Радослава са места сувладара; освајање Рашке и Босне 1083/1084. године; затим освајања на рачун драчке теме после пропасти Нормана, 1085. године; потом напади на ту територију 1085 – 1090. године; крвави обрачун са сродницима ради очувања власти; склапање уговора са крсташима, а затим пљачкање њихових одреда 1096. године – све то заокружују слику о владару који је своју политику водио крајње бескрупулозно, не бирајући средства да оствари личне циљеве.

Намера да Бар добије архиепископа који ће бити под његовим утицајем, довела је Бодина и до прихватања антипапе Климента III. Бодин се својим поступцима није много разликовао од савременика, пре свега норманских војвода – Боемунда и Танкреда, које су красиле ништа мање ружне особине. Мировни уговори су за Бодина представљали само предах у оним тренуцима када није имао другог решења, а кршио их је првом приликом када би му околности поново ишле у прилог. Бодинов вазал у Рашкој, Вукан, нимало се није разликовао од свога сениора. Далеко је Бодин био од идеализованог лика средњовековног владара витешких врлина, милосрдног и честитог. Потпуна супротност побожном и мученичком смрћу умореном Владимиру.

Након 26 година и пет месеци владавине, у његовој престоници Скадру, окончан је живот ратоборног дукљанског владара. Тачан месец и година смрти може се одредити на основу податка да је за бугарског цара крунисан септембра/октобра 1072. године.[317] Бодин је, стога, преминуо фебруара/марта 1099. године и сахрањен у манастиру Св. Сергија и Вакха, који је изгледа служио као гробно место дукљанских краљева. Бодинова смрт означила је и крај успона средњовековне Дукље. Истовремено, дуго и пажљиво негована политика осамостаљивање Дукље, нарочито у односу према Византији, претрпела је потуни преокрет. На вест о Бодиновој смрти из Цариграда су стигли потомци кнеза Бранислава и искрцали се у Драчу. На дукљанском престолу кратко је седео Бодинов син Михаило, који је убрзо по ступању на власт био збачен, и престо је прешао у руке Бодиновог полубрата Доброслава.[318] Борба између Бодинових наследника испуњава и последње странице *Летописа Попа Дукљанина*. Опис ових догађаја сведочи о постепеном слабљењу Дукље и све већем ширењу византијског и рашког утицаја. Стога се може рећи да је Бодиновом смрћу Дукља престала да игра ону крупну политичку улогу коју је имала током друге половине XI века. На развалинама Бодиновог система вазалних држава – Рашке, Босне, Травуније и Захумља – уздигнуће се нове снаге.

[316] Новаковић, *Основи*, 202, нап. 1.
[317] *Scyl. Cont.* 163.13 – 16; *ВИНЈ III*, 179 – 180.

[318] Доброслав је најстарији син краља Михаила Војисављевића из његовог другог брака са византијском принцезом; *Ljetopis*, 94.

ВУКАН

Рашки велики жупан Вукан[319] један је од најзначајнијих српских владара пренемањићког времена. На известан начин, његов успон означио је и крај доминације дукљанских владара над околним српским кнежевинама. Постављен на власт у Рашкој као вазал дукљанског краља Бодина 1083/1084. године, он је сплетом околности израстао у моћног владара и после Бодинове смрти постао најзначајнија фигура на политичкој позорници средишњег Балкана. Изузев податка да је Вукан боравио на двору у непосредној Бодиновој близини, који даје Поп Дукљанин, нема других непосредних података о њему или његовој породици. Имајући у виду дужину његове владавине, могло би се рећи да је био отприлике Бодинових година, односно припадао генерацији рођеној око 1050. године. Посредним путем, анализом српских извора који говоре о пореклу Стефана Немање, може се са великом сигурношћу рећи да је Вукан првобитно био један од обласних господара (жупан) у Горњој Зети.[320] Језгро његових породичних територија чинила је област Полимља.

Почетке династије која је владала Србијом крајем XI и током прве половине XII века требало би тражити у раним осамдесетим годинама XI века. Обично се сматра да је дукљански краљ Бодин првих година своје владавине, око 1083/1084. године, искористивши заузетост Византије у рату са Робертом Гвискардом, запосео Србију

---

[319] Ана Комнина помиње Вукана без одговарајуће титуле, док га Поп Дукљанин назива жупаном; упор. *Ljetopis*, 100. Међутим, већ у поглављима *Летописа* која се највероватније односе на раздобље IX века, Дукљанин напомиње да је у Рашкој владао *велики жупан. – iupanum maiorem*; упор. *Ljetopis*, 69. Будући да оба извора, Ана Комнина и Поп Дукљанин, помињу жупане у Србији (Далмацији) односно Рашкој, сасвим је природно да је врховни жупан морао имати титулу која ће указивати на његов врховни положај. Отуда је и Вукан, највероватније, носио титулу великог жупана.

[320] Упор. Т. Живковић, *Синови Завидини*, ЗМС 71 (2006) у штампи.

и Босну. Овај податак, сачуван у *Летопису Попа Дукљанина*, пропраћен је и допунским објашњењем да је ову област Бодин дао на управу *двојици жупана са свога двора, Вукану и Марку, који су се заклели да ће они и њихови синови бити прави вазали краља Бодина и његових синова и наследника.*[321]

Мавро Орбин, чије *Краљевство Словена*, објављено 1601. године, садржи и италијански превод *Летописа Попа Дукљанина*, овај део доноси са битно измењеним значењем. Дубровачки писац каже да је Бодин запосео Рашку и поделио је на две жупе; једну је дао на управу Вукану, а другу Марку, својим дворанима. Затим је од њих затражио да положе заклетву верности њему и његовим потомцима.[322]

На основу заклетве коју су Вукан и Марко положили Бодину, а која обухвата и њихове потомке и Бодинове наследнике, намеће се мишљење да су ова двојица дворана били веома блиски сродници, највероватније рођена браћа. С друге стране, потреба да Бодин освојену територију подели на две жупе вероватно је одговарала неким географским или административним поделама које су биле установљене раније и под другачијим политичким околностима.

Наиме, после победоносног окончања рата са Бугарима 1018. године, цар Василије II (976–1025) извршио је и одређене административне поделе на новоосвојеним подручјима. Може се закључити да су на том простору основане најмање четири теме: Србија, Морава, Сирмијум и Бугарска.[323] Међутим, још у време цара Јована Цимискија, при самом крају његове владавине (око 975. године), установљен је катепанат са седиштем у Расу, о чијем даљем постојању нема поузданих сведочанстава.[324] Све ове административне јединице које је Византија оснивала на освојеним подручјима највероватније су следиле неке границе ранијих територијално-организационих целина, чије је почетке могуће ставити и столеће или два раније.[325] Једна, додуше сумњива, повеља стратега Србије и Захумља Љутовида, која би требало да је из 1039. године, такође може бити сведочанство о постојању теме Србије.[326]

Развој византијске територијално-административне поделе на простору средишњег и источног дела Балканског полуострва није могуће пратити у свим хронолошким етапама, јер су расположиви извори у суштини прилично оскудни. Ипак, област тзв. Крштене Србије Константина Порфирогенита из средине X века највероватније је могла бити основ за доцнији развој византијског управног поретка у тој области. Отуда и податак Мавра Орбина да је Бодин Рашку поделио на две жупе привлачи додатну пажњу, будући да није у супротности са познатим административним променама, забележеним у Византији у XI веку. Поставља се питање на које две жупе је Бодин поделио освојену територију?

На основу византијског извора *Алексијада* Ане Комнине, кћерке византијског цара Алексија I Комнина (1081–1118), познат је простор где је војно деловао жупан Вукан, највероватније већ у периоду између 1085. и 1090, а сасвим сигурно од 1091. године. Јужне области његове државе налазиле су се недалеко од Звечана, што би указивало да је Вукан управљао облашћу која је раније припадала катепанату у Расу, а доцније, после 1018. године, теми Србији. Током сукоба са Византијом продирао је све до Скопља и Врања, што се сасвим уклапа у познате границе теме Бугарске и ове области оставља изван опсега територије којом је Вукан владао.

Друга област или жупа, како је назива Мавро Орбин, вероватно се налазила северно од Вуканових територија. Правац према западу није потребно ни разматрати, будући да *Летопис Попа Дукљанина* јасно каже да је Бодин у Босни поставио кнеза Стефана.[327] Правац према истоку – Нишу или Морави – потпадао је под византијску управу, највероватније као део теме Бугарске или Мораве. Стога, једини простор где би требало тражити територију коју је запосео Марко јесте простор северно од Вуканове области.

Северна граница теме Србије[328] није поуздано утврђена. На основу познатих византијских управних јединица може се претпоставити да је северно од Србије постојала тема Сирмијум. Источно се простирала тема Морава, а југоисточно тема Бугарска. Срем је у

---

[321] *Ljetopis*, 96 – 97.

[322] *Orbin*, 233. Вазалска заклетва начелно се није могла давати и у име потомака, тако да је формулација коју даје Поп Дукљанин, а према њему и Мавро Орбин, веома необична. Међутим, уколико је Бодин имао намеру да створи нову династију у Србији (Рашкој), онда у светлу таквог размишљања и плана оваква заклетва постаје веома извесна, иако би, по мерилима свога времена, представљала преседан.

[323] Максимовић, *Организација*, 31 – 43.

[324] Познат је печат Јована, протоспатара и катепана Раса; упор. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art I - III*, Washington 1991, I, N° 33.

[325] Нпр. област Мораваца у IX веку вероватно је послужила као узор за образовање доцније теме Мораве почетком XI века, уз претпоставку да је ова област, док је била у саставу бугарске државе, такође чинила засебну административну област.

[326] *CD I*, N° 54.

[327] *Ljetopis*, 97.

[328] Упор. Т. Живковић, *О северним границама Србије у раном средњем веку*, ЗМС за историју 63/64 (2001) 7 – 17, где су наведена и старија мишљења.

средњем веку обухватао области северно и јужно од Саве, са седиштем у некадашњем Сирмијуму, касније названом град Светог Димитрија. Доцније се усталио израз *овострани* и *онострани Срем*, при чему је *овострани Срем* оно што се данас подразумева под овом облашћу северно од Саве, док је *онострани Срем* заправо данашња Мачва.[329] У време успона Бугарске, крајем IX и почетком X века, Београд је био бугарски погранични град, а познато је да српски владар Часлав почетком четрдесетих година X века ратује са Угрима управо у Срему и у Дринској жупанији. Граница између две државе, Бугарске и Србије, простирала се тада највероватније током Колубаре, остављајући западно област која је припадала Србији и која се даље према западу ширила до данашње североисточне Босне, односно Посавине. Још средином X века ова област сматрана је саставним делом Србије, јер Константин Порфирогенит град Соли (дан. Тузла) недвосмислено сматра једним од градова Крштене Србије.[330]

Однос између Вукана и Марка на самом почетку њихове владавине није лако утврдити. Могуће је да је Вукан, као старији брат, хијерархијски био испред Марка. Такође би се могло рећи, судећи по имену Марковог сина Уроша, да му је жена била Угарка и да је, самим тим, одржавао веома блиске односе са Угарском.

Убрзо пошто је преузео власт у Србији, Вукан је, испуњавајући своје вазалне односе, одмах почео да следи Бодинову политику, која је у то време била у потпуности антивизантијска. Царев шурак Јован Дука, боравећи у Драчу као царски намесник, имао је задатак да сузбије Бодинове *свакодневне упаде* на трговишта/градове најближе Далмацији, које је овај прикључивао својој држави. Сажето описујући деловање Јована Дуке, Ана Комнина наводи како је током тих вишегодишњих борби царски намесник преотео многе тврђаве које су биле под Вукановом влашћу. Најзад, после једног жестоког сукоба, пошло му је за руком да зароби и самог Бодина.[331]

Није познато које тврђаве је држао Вукан, али знајући да царски намесник Драча вероватно није излазио из оквира данашње северне Албаније, могуће је да су у питању планинске области између садашње границе Албаније и Метохије, односно област која се у средњем веку називала Алтин. Ово би уједно значило да је Рашка у Вуканово доба обухватала северну и западну Метохију, као и данашњу источну Црну Гору.

[329] Најстарији помен *овострано̄г* и *онострано̄г Срема* забележен је у једној повељи из 1229. године; упор. *Codex III*, N° 271, *Sirmia citerior...Sirmia ulterior*; упор. М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 270 – 284.

[330] *DAI I*, I, 32.149 – 151.

[331] *Ann. Comn. II*, 115.10 – 20; *ВИНЈ III*, 383.

Цар Алексије Комнин је 1091. године сазнао да се Бодин, који се у међувремену избавио из заробљеништва, припрема за непријатељства, а да ће му се по свој прилици придружити и Вукан. Представницима царске администрације у Драчу упућено је и писмо у коме се изричито каже да *Вукан опет ради против нас*.[332]

Византијско-српска граница очигледно је и даље била веома пропусна и слабо заштићена, јер је цар Алексије Комнин следеће, 1092. године стигао у кланце између Далмације и Византије, област коју Ана Комнина назива Зигос, према планинском масиву који је одвајао Далмацију (Србију и Дукљу) од Византије.[333] Обилазећи ову тешко проходну област прекривену шумама, цар се старао да се сви пролази заштите копањем јарака, подизањем кула од дрвета, опеке или камена и обарањем *до неба високог дрвећа*.[334] Византијском василевсу било је очигледно јасно да немирни српски жупан ускоро намерава да провали у Византију, што врло речито говори о Вукановом односу према Царству.

Заиста, већ 1093/1094. године, Вукан је отпочео непријатељства. Ана Комнина наводи да је он био вешт на речи и на делу. Описане вештине, колико год језгровито саопштене, оцртавају способности српског великог жупана. Он је очигледно поседовао извесно дипломатско умеће, а такође и војнички дар потребан за спровођење ширих војних операција. Анин опис Вуканових особина осликава личност коју су Византинци несумњиво поштовали као достојног противника.

Вуканова намера 1093/1094. године била је да помери српску границу даље на југ и југоисток. Највећи византијски град који би могао да буде предмет његових жеља било је Скопље, које је тада било и седиште теме Бугарске. Пут према Скопљу затварао је Липљан, очигледно једину помена вредну византијску тврђаву на том правцу. Током првог упада 1093. године, Вукан је заузео и спалио Липљан. Његово даље напредовање осујетио је одлучан одговор цара, који је на челу војске кренуо да казни српског великог жупана. Вукан је на вести о приближавању византијске војске пошао натраг према Звечану, који се, по свој прилици, од раније налазио у српским рукама и представљао најјужнију српску тврђаву према византијској граници.[335] Свестан непосредне опасности по земљу, Вукан је проценио да

[332] *Ann. Comn. II*,148.22 – 27; *ВИНЈ III*, 385.

[333] О Зигосу, видети, Љ. Максимовић, *Зиг̄ос на српско-византијској г̄раници*, ЗФФ 15/1 (1985) 73 – 90 (= Максимовић, *Зиг̄ос*).

[334] *Ann. Comn. II*, 157.13 – 14; *ВИНЈ III*, 386.

[335] Ана каже да је цар намеравао да у противнападу заузме Липљан и ствари врати у *пређашње стање*, што значи да је Звечан и раније био у српским рукама.

је дошло време преговора, па је у Скопље послао изасланике да преговарају о миру.[336]

Ана Комнина наводи речи којима се Вукан обратио цару. Будући да из Аниног описа произилази да Вукан није лично боравио у Скопљу, изгледа да је он цару упутио писмо. Врло је вероватно да је писмо написано грчким језиком. Вукан је у обраћању цару напомену да кривица за рат припада византијским чиновницима који су прекорачили своја овлашћења упадајући у Србију и наневши јој не мало штете.[337] Убудуће, каже Вукан, он неће предузимати даље упаде и вратиће се у своју земљу, а као залог мира спреман је да пошаље таоце из редова својих рођака.[338]

Исход преговора био је повољан по Вукана. Цар је прихватио предлоге српског жупана и, пошто је оставио људе да обнове порушене градове и приме таоце, вратио се у Цариград. Међутим, Вукан није испунио дата обећања. Таоце није послао и свакодневно је одлагао њихово слање у Византију. Штавише, после мање од годину дана, Вукан је поново почео да пљачка византијску територију. Извесна дипломатска делатност царског двора забележена је код Ане Комнине, која наводи да је цар слао више писама Вукану, подсећајући га да испуни преузете обавезе и уговоре.[339]

Када је у Цариграду постало јасно да Вукан не намерава да прекине са упадима на византијску територију, Алексије Комнин је послао свога синовца Јована да сузбије даље Вуканове упаде. Византијска војска прешла је реку (тј. Ситницу) код Липљана и наставила даље према северу, где је војсковођа одлучио да подигне привремено палисадно утврђење насупрот Звечана.[340] Упркос византијској војној сили, Вукан се није потчинио и до изражаја је дошао његов дипломатски и државнички дар. Упутивши посланике Јовану, обећавајући таоце и уверавајући да ће обновити мир, српски велики жупан је добијао на времену, које му је било потребно да би прикупио војску и испланирао битку.[341]

Покрет српске војске према византијском логору није остао неопажен. Извесни монах стигао је у византијски логор и обелоданио Јовану опасност која му прети. Заваран претходним Вукановим обе-

[336] *Ann. Comn. II*, 167.14 – 15; *ВИНЈ III*, 386.
[337] Вуканов израз за земљу у којој влада – *Србија*, речито говори да се назив *Рашка*, који Поп Дукљанин употребљава пола столећа касније, у Вуканово време односио тек на једну мању област у Србији; упор. *Ann. Comn. II*, 167.18 – 20.
[338] *Ann. Comn. II*, 167.21 – 23; *ВИНЈ III*, 387.
[339] *Ann. Comn. II*,167.29 – 31; *ВИНЈ III*, 387.
[340] *Ann. Comn. II*, 168.2 – 7; *ВИНЈ III*, 387.
[341] *Ann. Comn. II*, 168.8 – 11; *ВИНЈ III*, 387.

ћањима, царски војсковођа је овога гневно отерао, називајући га лажовом и варалицом.[342] Убрзо је Вукан стигао до византијског логора и у ноћном нападу тешко поразио византијску војску. Византинцима је једва успело да заштите војсковођу и његов шатор. Затим се српски велики жупан вратио под Звечан, ишчекујући следећи потез Византинаца. Ослабљена византијска војска кренула је у повлачење према Липљану, а одатле даље према Цариграду.[343]

Поразом византијске војске код Звечана и одступањем према Цариграду, Вукану је био отворен пут према намераваном циљу – Скопљу. Српске трупе су опустошиле околину Скопља, заузеле Полов, продрле до Врања, а затим се, похаравши крајеве кроз које су прошле и задобивши много плена, вратиле назад у Србију.[344]

Поново је цар Ромеја морао сам да узме ствар у своје руке. Водећи византијску војску, Алексије Комнин је похитао из Цариграда према Липљану, који је одмах запосео. Немоћан да се супротстави, Вукан је истог тренутка послао изасланике да се распитају о условима мира. Изгледа да је цар био прилично благонаклон, па је Вукан лично дошао до Липљана и био примљен заједно са бројном пратњом рођака и изабраних жупана. Овог пута, мир је брзо постигнут и Вукан је одмах испунио раније дато обећање о предаји талаца. Као залог мира у Цариград су одведена његова два синовца – Урош и Стефан Вукан, као и двадесет других угледних Срба.[345]

Изгледа да је од 1094. до 1106. године Вукан поштовао одредбе мировног уговора. Ана Комнина не помиње никакве сукобе Византинаца и Срба током овог раздобља, па је врло извесно да су српски таоци можда и више година били задржани у Цариграду. Последња вест о Вукановом деловању против Византије, забележена код Ане Комнине, односи се на збивања која су се одиграла у пролеће 1106. године, када је онај исти Јован, царев синовац, поново претрпео пораз од Вукана и када је, пред византијским појачањима, Вукан затражио мир и још једном био принуђен да пошаље таоце.[346]

Кратким описом византијско-српског сукоба 1106. године, завршавају се вести о Вукану које је забележила Ана Комнина. Судећи према овом византијском извору, Вуканово деловање против Византије показује његову самосталност и прилично независан положај, потврђен више пута Аниним речима да је Зигос горје на граници Дал-

[342] *Ann. Comn. II*, 168.13 – 18; *ВИНЈ III*, 387.
[343] *Ann. Comn.II*, 168.27 – 169.2; *ВИНЈ III*, 387 – 388.
[344] *Ann. Comn. II*, 169.2 – 9; *ВИНЈ III*, 388.
[345] *Ann. Comn. II*, 184.10 – 27; *ВИНЈ III*, 388 – 389.
[346] *Ann. Comn. III*, 65.31 – 66.7; *ВИНЈ III*, 390.

мације и ромејске земље.[347] Звечан је био српско најјужније упориште према Византији, а Липљан главно византијско утврђење на Косову. Будући да је Зигос граница, највећи део Метохије такође је улазио у област под влашћу Вукана. Одатле се, у правцу југозапада, ширила његова власт према средњовековном Алтину и североисточним границама драчког темата.

Летопис Попа Дукљанина осветљава донекле и Вуканову политику према околним српским кнежевинама. Наиме, после Бодинове смрти, фебруара/марта 1099. године, дошло је до превирања у Дукљи. Престо је требало да наследи Бодинов син Михаило, али је, наводно вољом народа, на власт дошао Бодинов полубрат Доброслав, син краља Михаила и грчке принцезе.[348] Против новог краља подигли су се синови и браћа кнеза Бранислава,[349] који су по наређењу византијског цара стигли у Драч. Нису сасвим јасни токови византијске политике према кнежевима који су претендовали на власт у Дукљи. Оскудни извори у великој мери онемогућавају тачнију реконструкцију догађаја и намера супротстављених страна. Бранислављев брат Кочапар запутио се из Драча у Рашку, где је од Вукана примио војну помоћ потребну за рат против краља Доброслава.

Имајући у виду податак Попа Дукљанина да су сродници кнеза Бранислава стигли у Драч по царевом наређењу и да се отуда Кочапар запутио Вукану, одакле су заједно кренули против краља Доброслава, изгледа да је читав подухват имао благослов византијског двора. Међутим, Вукан је само вешто користио повољну прилику која му се указала после Бодинове смрти – да се, истичући свог претендента, сам умеша у борбе за дукљански престо.

У првом тренутку све је текло по византијској замисли. Војска рашког жупана, предвођена Вуканом и Кочапаром, упала је у Дукљу и на Морачи се сукобила са војском краља Доброслава. Пошто је дукљанска војска поражена, Вукан је Доброслава послао у Рашку, где га је задржао у заробљеништву, а затим су савезници опљачкали читаву Зету и Приморје. Вукан се убрзо вратио у Рашку, док је Кочапар остао у Зети.

Свргавањем краља Доброслава окончан је први део сукоба за Бодиново наслеђе. Подухват је здушно подржавала Византија, а Вукан је у том тренутку испуњавао своје вазалне обавезе према Царству. Описани догађаји могли су се одиграти од пролећа до јесени 1099. године, односно неколико месеци после Бодинове смрти.

[347] *Ann. Comn. II*, 167.4 – 6; 167.12 – 13; *ВИНЈ III*, 386.
[348] Јаков Лукаревић доноси занимљив податак да је Бодинов син Михаило уточиште потражио у Србији, али како није добио подршку за своју ствар, одатле је убрзо отишао; упор. *Luccari*, 16.
[349] Бранислав је био син краља Радослава, брата краља Михаила кога је Бодин погубио заједно са братом Градиславом и сином Предихном испред Дубровника 1094. године; упор. *Ljetopis*, 97 – 98.

Вуканове тежње биле су тек делимично задовољене, јер је он убрзо намерио да уклони и Кочапара. Сазнавши да се против њега припрема поход, Кочапар се склонио у Босну, где се оженио кћерком босанског бана.[350] Кратак податак Дукљанинов да је Кочапар убрзо погинуо ратујући у Захумљу донекле осветљава узбудљиво време првих година XII века, односно сукобе и савезе српских кнежева. Изгледа да је босански бан тада био у сукобу са Вуканом и да је Кочапар био један од важнијих војних заповедника босанског бана у том рату. У пограничним областима Захумља према Босни требало би тражити вероватно место Кочапарове погибије, тј. северне жупе рашког Подгорја (Неретва, Рама).

Кочапаровим одласком са власти, на дукљански престо је ступио Вуканов кандидат Владимир, син оног Владимира који је био најстарији син краља Михаила Војисављевића. Владимир се оженио кћерком рашког жупана Вукана и измирио са браћом. Током његове дванаестогодишње владавине у Дукљи је завладао мир. Пошто је удао кћер за Владимира, Вукан је ослободио и његовог стрица Доброслава из тамнице и послао га у Дукљу. Вероватно по претходном договору са Вуканом, Владимир је стрица заточио и овај је у заточеништву остао током владавине свога синовца.[351]

Устоличавањем краља Владимира отпочело је у Дукљи мирно раздобље које је потрајало 12 година, па би стога Владимирову владавину требало датирати у време од 1100/1101. до 1111/1112. године.

Динстичка превирања у Дукљи трајала су и током владавине краља Владимира, али се нису испољавала у отвореним сукобима, већ тихо и у уском кругу завереника. Бодинова удовица, Норманка Јаквинта, саветована *a quisbusdam pessimis hominibus*, који су били непријатељи жупана Вукана, отровала је краља Владимира. Одмах после смрти Владимирове, Јаквинта је окупила и завереникe који су утамниченог краљевог стрица Доброслава ослепили и ушкопили, а затим заточили у манастир Св. Сергија и Вакха.[352] На тај начин је Јаквинтином и Бодиновом сину Ђорђу био отворен пут према трону.

[350] *Ljetopis*, 99.
[351] *Ljetopis*, 99 – 100. Према Дукљанину, Владимира су за владара извикали сами Дукљани, што је, на основу ранијег описа Вукановог учешћа у борби за дукљанско наслеђе, слободно Дукљаниново тумачење. Наравно, Поп Дукљанин је тежио да уклони сваку помисао да је дукљанска династија заправо наставила да постоји вољом страног владара – у овом случају Вукана.
[352] *Ljetopis*, 100.

Друге године своје владавине, 1113/1114. године, војним подухватом византијског војсковође Калојана Кумана, у коме историографија препознаје будућег цара Јована Комнина,[353] Ђорђе је свргнут са власти и уточиште потражио и нашао у Рашкој. Наследио га је Бранислављев син Грубеша, који је владао седам година (1113/1114 – 1120/1121).[354] Седме године његове владавине, Ђорђе је са Рашанима упао у Дукљу и у бици под Баром поразио га и убио. Није познато ко је био рашки велики жупан који је учествовао у овом сукобу. Догађаји који су уследили указују да то, изгледа, није био Вукан, већ непознати жупан који је Вукановог наследника и сина Завиду привремено уклонио са власти у Рашкој. На основу доцнијих догађаја може се закључити да је реч о Урошу, сину Вукановог брата Марка.

Градихна, брат краља Грубеше, остао је да живи у Рашкој, где се оженио и добио три сина: Радослава, Јована и Владимира. На наговор Градихниног брата Драгила, са којим се измирио, краљ Ђорђе је упао у Рашку, освојио је, и ослободио Уроша из тамнице у коју су га ставили његови сродници. Градихна је успео да се спасе повукавши се у Захумље, а одатле се склонио у Драч. Уз помоћ византијских трупа под војсковођом Пирогеоргијем из Драча, Градихна је покренуо напад на краља Ђорђа и продро до Бара. После низа мањих сукоба и додатног византијског војног уплитања на страни претендената, краљ Ђорђе је коначно био суочен са поразом. У завршним недељама рата укључене су и трупе из Рашке. Коначно, опкољен у Скадру, издан од оних *qui amici et proximi regis esse videbantur*, краљ Ђорђе је ухваћен и одведен у Цариград, где је умро у заточеништву.[355]

Династичке борбе које су потресале Дукљу после смрти краља Владимира показују уплитање и занимање Византије и Рашке за расплет догађаја. На основу *Летописа Попа Дукљанина* произлази да је Вукан још увек држао власт у Рашкој када је Јаквинта уклонила дукљанског краља Владимира, а то је било 1111/1112. године. Већ 1120/1121. године на рашком престолу налазио се непознати велики жупан који је претходно свргнуо непосредног Вукановог наследника. Изгледа да је Вукан преминуо пре 1113. године, будући да се Ђорђе већ 1113. године склонио у Рашку, којом је тада управљао Урош,

[353] *Ljetopis*, 101, нап. 250; Шишић, *Летопис*, 87, нап. 62.

[354] *Luccari*, 16, наводи да је Грубеша наследио Бодиновог сина Михаљу, док прву владавину Бодиновог сина Ђорђа уопште не помиње. Занимљив је и Лукаревић опис Грубешине нарави која је *као таласи на мору, који, када дуне ветар, тако се подижу*.

[355] *Ljetopis*, 100 – 101. *Luccari*, 18, има податак да је Ђорђе умро у Влахерни, тј. дворској тамници у Цариграду.

претходно, највероватније уз угарску помоћ, уклонивши Вукановог сина Завиду. Најизвеснија година Вуканове смрти је 1112.

Границе земље којом је господарио Вукан тешко је утврдити. На основу описа Вуканових сукоба са Византијом, забележених код Ане Комнине, могуће је приближно одредити јужну и источну границу, донекле и северну, док су западне међе биле подложне променама. Јужна српска граница завршавала се код Звечана, тврђаве која је чинила предстражу према Византији. Планинско било Чичевице, Црнољеве и Неродимке, уз источне обронке Шаре, Скопске Црне горе и јужних падина Копаоника,[356] чинило је такозвани Зигос, погранични планински појас. Највећи војни значај за Византију имао је на том простору Липљан, па се Вукан доста трудио да га задржи у свом поседу, јер би му тако пут према Скопљу био отворен.

Југозападна граница текла је преко северозападне Метохије до североисточне Албаније, где се налазила средњовековна област Алтин. Одатле је, идући према западу, почињала Дукља. По речима Ане Комнине, река Дрим је великим делом чинила границу између Византије и Далмата (Срба). Према датом опису, изгледа да је Дрим чинио границу до оне тачке где савија према северу, па би, у том случају, Призрен био византијски град најближи јужним границама Вуканових поседа у Метохији.

Западна граница обухватала је ону област коју Поп Дукљанин назива Подгорје, а у чији састав су улазиле жупе у горњем току Неретве, где се Рашка граничила са Захумљем и Босном. Травунија је у то време била под непосредном контролом дукљанског владара.

Северну границу веома је тешко повући. Цар Алексије Комнин је у новембру 1114. године распоређивао војску на северним границама Царства ради заштите од Кумана, па је тако познато да су трупе распоређиване у околини Ниша и Браничева. Ниш је, у сваком случају, био веома близу источној граници Рашке. Доњи ток Нишаве вероватно је припадао Византији, док је горњи ток, према Ибру, по свој прилици припадао Рашкој. Растојање од Ниша до границе Рашке вероватно није било веће од дан или два хода. Нешто раније, у време проласка крсташке војске преко Балканског полуострва 1096. године, Алексије је део трупа распоредио да чува кланце према Србији и Далмацији.[357] Кланци према Далмацији су несумњиво били они на Зигосу, одакле је, према речима Ане Комнине, почињала Далмација, док су кланци према Србији вероватно ишли од Ниша и Врања према западу.

[356] Максимовић, *Зигос*, 88 – 89.

[357] *Ann. Comn. III*, 160.24 – 26; *ВИНЈ III*, 393.

Београд је у време Алексија Комнина био важна погранична тврђава, али је сасвим неизвесно колика је област данашње северне Србије била под византијском контролом. Разложно је претпоставити да је планина Рудник представљала природну границу између Рашке и Византије, али се она могла спуштати све до западне Мораве, до данашњег Чачка.

Дуга владавина великог жупана Вукана (1083/1084 – 1112) побуђује неколико питања. Најпре, овај владар је несумњиво располагао знатном војном и привредном снагом, која му је омогућила да током доброг дела своје владавине води ратове, како на југу према Византији, тако и према западу, односно Дукљи. За живота свога сениора Бодина, он је, изгледа, доследно испуњавао вазалне обавезе. У то време не може бити говора о византијској врховној власти над Рашком. На известан начин, ово потврђују и Анини описи Вуканових сукоба са Византијом. Током покушаја да прошири своју територију на рачун Византије, Вукан је изгледа био веома свестан својих војних могућности. Већа царска војска за њега је још увек представљала озбиљну претњу. Пред надмоћнијим снагама он се повлачио и спас тражио у преговорима, спремно нудећи мир и таоце као залог својих пријатељских намера.

Од тренутка када је Алексије I Комнин у потпуности овладао приликама у Царству, а то је било после 1096. године, Вукан је остао доследан својој пријатељској политици према Византији. Ипак, када је после Бодинове смрти дошло до династичких борби у Дукљи, Вукан је деловао у корист претендената које је подржавала и Византија. Стога би се могло рећи да је од 1094. године, када је предао таоце Алексију Комнину, Вукан углавном остао доследни савезник Царства, уз кратку епизоду покушаја осамостаљивања 1106. године.

Подлогу за Вуканово ратовање требало би тражити у привредним кретањима која су се одигравала на ширем простору. Наиме, будући везан за Дукљу, најпре као Бодинов вазал, а затим као таст краља Владимира, Вукан је имао известан приступ градовима Приморја – Котору, Бару, Улцињу, Будви – где је несумњиво постојала развијена трговина са Византијом и норманском јужном Италијом. Држећи западне обронке Копаоника и долину Ибра, где су се налазила значајна рудна налазишта, могао је и на тој основи да гради своју привредну снагу. У изворима нема података о рударству у Србији (Рашкој) Вукановог доба, али имајући у виду велике ратне напоре српског великог жупана, као и знатно рудно богатство на том подручју, разложно би било претпоставити да је у Вукановим земљама рударство постојало као привредна грана и вероватно задовољавало домаће потребе.

Не би требало занемарити ни кратке вести Ане Комнине које овлашно додирују и унутрашње прилике у Србији. Податак о монаху који се појавио у византијском логору да би упозорио заповедника на Вукановe припреме за напад, несумњиво указује на постојање најмање једног манастира на подручју тадашње Србије. Преписка са царем, коју Ана Комнина два пута помиње, такође показује да је на Вукановом двору било људи који су знали да читају и пишу грчки. То је већ поуздан знак да је постојао развијени владарски двор при коме се, већ по природи ствари, установљава и стална канцеларија. Отуда се може рећи да од Вукановог времена Србија из поретка раног средњег века прелази у прави средњи век, добијајући сва она обележја које имају и друге европске државе тог раздобља.

Постојање манастира, преписка са византијским двором на грчком језику, слање талаца из редова високог племства у Цариград – све то указује на постепене цивилизацијске промене прилика у Србији Вукановог времена. Сама Ана Комнина напомиње да је цар Алексије, не желећи *грађански рат*, био спреман да се измири са Вуканом, управо из разлога што су они, *иако Далмати, ипак били хришћани*.[358] Није то само згодан изговор византијске принцезе којим се желела оправдати царева немоћ да у том тренутку спречи Вуканова освајања, већ несумњиво сведочанство да су Срби крајем XI века били сматрани хришћанима не мање од Ромеја, односно, становника Царства.

Престо великог жупана Рашке наследио је после Вуканове смрти његов син Завида.[359] После краткотрајне владавине од, можда, свега неколико месеци, Завиду су са престола збацила његова браћа од стрица – Урош и Стефан Вукан – који су се ослањали на угарску војну помоћ. Склонио се у Зету, где му се годину дана касније, 1113. године, родио најмлађи син Стефан Немања. Око 1124. године Завида је уз византијску подршку успео да се врати на власт, али само за кратко. Већ 1126/1127. године Урош I је уз помоћ дукљанског краља Ђорђа збацио Завиду и поново се учврстио на рашком престолу.

---

358 *Ann. Comn. II*, 184. 18 – 21; *ВИНЈ III*, 388.
359 Упор. Живковић, *Синови Завидини*.

ЗАВИДА

Завидино име забележено је само на једном натпису и једном запису.[360] Ипак, на основу других података који говоре о политичким догађајима на простору Дукље и Рашке првих деценија XII века, могуће је уочити или претпоставити главне обрисе његове владавине. Заправо, све што се о Завидиној владавини и судбини може рећи засновано је на тумачењу извора *ex silentio*. Овај поступак у себи крије бројне тешкоће и захтева изузетно пажљив приступ расположивим изворима.

Завида је био најстарији син великог жупана Вукана.[361] Рођен је у Зети, највероватније у Рибници (дан. Подгорица), у време када његов отац још увек није био постављен за владара Рашке, тј. пре 1083/1084. године. Тако би се могло закључити да је Завида рођен седамдесетих година XI века. Рођену Завидину браћу извори не помињу, већ само једну сестру која је била удата за дукљанског краља Владимира.[362]

Само име Завида припада такозваним заштитним именима, што највероватније значи да су Завидином оцу мушка новорођенчад уми-

---

[360] Ктиторски натпис на цркви Св. Петра и Павла у Бијелом Пољу помиње Завиду, оца хумског кнеза Мирослава (рођеног брата Стефана Немање); упор. А. Дероко, *Црква Св. Апостола Петра у Бијелом Пољу*, ГСНД 7/8 (1930) 145. Запис на рукопису *Мирослављевог јеванђеља* такође именује Мирослављевог оца – Завиду; упор. *Мирослављево јеванђеље (одломци)*, прир. Љ. Стојановић, Споменик СКА 20 (1893) VI, Мирославоу с(ы)ноу Завидиноу.

[361] На ово је одавно упозорио Љ. Ковачевић, *Неколика питања о Стефану Немањи*, Глас СКА 58 (1900) 61 – 62 (= Ковачевић, *Неколика питања*). С друге стране, С. Станојевић, *О Немањином оцу*, Старинар 5 (1930) 5, сматрао је да је Стефан Вукан био Немањин отац; у новије време, J. Lcsny, *Stefan Zavida als Sohn von Uroš I. und Vater von Stefan Nemanja*, Südostforschungen 48 (1989) 37 – 49, изнео је претпоставку да је Завида био син Уроша I.

[362] Видети напред.

рала у раном детињству, па је отуда и Завида по рођењу стекао магијско, заштитно име.[363] Стога постоји велика могућност да Завида није имао старије рођене браће. Завидин стриц био је Марко, рођени брат великог жупана Вукана,[364] а браћа од стрица Урош и Стефан Вукан. После Вуканове смрти избиће крупни сукоби око рашког престола између ове две гране рашке династије.

Стефан Првовенчани помиње да је Немањин отац био изгнан из земље у време великог метежа у Рашкој, Дукљи, Травунији и Далмацији.[365] У изгнанству му се, у Рибници, родио и најмлађи син Немања. Стефан Првовенчани изричито каже да су се против Немањиног оца побунила браћа, што би требало разумети као побуну против великог жупана који је био присиљен да се повуче са власти и склони у земљу где је био рођен.[366] Поменута браћа од стрица најпре могу да буду Урош I и Стефан Вукан, синови Завидиног стрица Марка.

На основу анализе расположивих извора може се закључити да је жупан Марко, који је управљао северним областима данашње Србије, веома рано ступио у родбинске везе са неком угледном угарском породицом.[367] Тај закључак намеће већ само име његовог првенца – Урош које је изведено од угарске основе *ur-* у значењу *princeps, dominus.* Српска варијанта овог имена јесте Првослав, а латинизирана – Примислав. Отуда се најстарији син Уроша I, такође Урош (II), касније у изворима јавља и под именом Примислав.

Жупан (*comes*) Марко је почетком XII века изгледа постао значајна личност на угарском двору и највероватније се његово име јавља на две угарске повеље, из 1111. и 1124. године, међу најугледнијим жупанима сведоцима, поред потписа угарског палатина.[368] На Коломановој повељи из 1113. године Марково име се не јавља, што заправо значи да у том тренутку није био у близини угарског владара, тј. двора.[369] Везе жупана Марка са угарским краљем требало би ставити у време после 1108. године, јер се у једној Коломановој повељи Трогиранима из 1108. године, он не јавља међу жупанима сведоцима.[370]

[363] Упор. М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977, 95.
[364] Радојковић, *Разматрања*, 22, сматрао је да су Вукан и Марко *морали бити рођена браћа.*
[365] *Житије светог Симеона, Стефан Првовенчани*, Сабрана дела, приред. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1999, 18 (= *Житије светог Симеона*).
[366] Упор. Д. Анастасијевић, *Отац Немањин*, Београд 1914, 6 – 7.
[367] Упор. Т. Живковић, *Једна хипотеза о пореклу великог жупана Уроша I*, ИЧ 52 (2005) у штампи (= Живковић, *Једна хипотеза*).
[368] *Codex II*, N° 19 (1111), N°21 (1111), N° 36 (1124).
[369] *Diplomata Hungariae Antiquissima I*, 1000 – 1131, ed. G. Györffy, Budapest 1992, 396.13 – 15.

Има ли се у виду *велики метеж* који помиње Стефан Првовенчани, расположиви подаци указују на то да је законити Вуканов наследник био Завида, да је он после очеве смрти 1112. године постао велики жупан и да су га браћа од стрица Урош и Стефан Вукан, уз помоћ свог оца Марка, односно уз сагласност угарског двора, неколико месеци касније збацила с власти. Тако је Завида, већ после неколико месеци држања великожупанске власти, био присиљен да се повуче у место свога рођења.

Стефан Првовенчани каже да се Немањин отац (Завида) после извесног времена вратио *на столно место*,[371] желећи да каже како је у једном тренутку успео да се врати на власт. Предлог *на* недвосмислено упућује на овакав закључак, јер да се Завида само вратио у Рашку, али не као велики жупан, писац би употребио предлог *у* да означи овакав развој догађаја. Међутим, користећи синтагму *на столно место*, Првовенчани је заправо саопштио две ствари – да се Завида вратио у престоницу (Рас) и на трон. Тако се, већ самом језичком анализом текста Стефана Првовенчаног, стиче утисак да је Завида два пута држао великожупанску власт.[372] Неки други подаци наводе на истоветан закључак.

Наиме, познато је да су Завидини синови Тихомир, Мирослав, Страцимир и Немања располагали својим *отачаством*, односно, земљама које су наследили од оца и које су биле приближно једнаке површине.[373] Географски положај њихових територија – Ибра, Топлице, Расине (Немања), Западне Мораве (Страцимир), Полимља (Мирослав и Тихомир) – чини заправо прстен земаља око средишње области са седиштем у Расу. Уколико синови држе појас земаља око престонице, онда је сасвим разложно закључити да средишњом облашћу може владати само њихов отац – Завида. Одатле поново проистиче закључак да је Завида био велики жупан, а да су синови земљу могли добити још за живота и владавине њиховог оца.

Изгледа да је у српској династији Немањића био устаљен обичај да деца владарева у одређеном узрасту примају део државе на управу. Тако је Растко, најмлађи син Немањин, у узрасту од 15 го-

[370] *Codex II*, N° 16.
[371] *Житије светог Симеона*, 18 – 20.
[372] Супротно, да Завида никада није држао великожупанску власт, Ковачевић, *Неколика питања*, 21 – 22.
[373] М. Благојевић, *О „Земљишту радње Немањине“*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, уред. Ј. Калић, Београд 2000, 68 – 69.

дина добио на управу Захумље.[374] Немањин поступак заснивао се на већ постојећем правилу, па би се отуда могло закључити да су Завидини синови на истоветан начин и у приближно истом узрасту (15 или 16 година) добили на управу по део државе. У време када је Завида први пут преузео власт, 1112. године, сва његова деца су још била малолетна, па расподела ових земаља указује на то да је Завида морао по други пут да постане велики жупан, јер су синови тек у одређеном узрасту могли добити делове земље на управу.[375]

Летопис Попа Дукљанина пружа додатне одговоре у вези са питањем када је Завида могао по други пут да преузме власт. Наиме, Бодинов син Ђорђе је 1113/1114. године, потиснут од својих рођака и Византинаца, предао власт у Дукљи и склонио се у Рашку. Одатле се после седам година (1120/1121) уз помоћ Рашана успешно вратио на дукљански престо.[376] Требало би претпоставити да је помоћ примио од оног истог жупана који га је 1113/1114. године и прихватио у Рашкој. Будући да је Ђорђе био непријатељ Византије, на истим политичким позицијама налазио се и неименовани рашки жупан.

Током своје друге владавине у Дукљи (приближно 1120/1121 – 1130/1131), Ђорђе је војно интервенисао и у Рашкој, где је пронашао заточеног Уроша. Према Дукљанину, Уроша су у тамницу бацили његови сродници.[377] Податак да је Ђорђе затекао Уроша у заточеништву сведочи да је неко други у том тренутку био на власти у Рашкој, односно да је Урош био онај велики жупан који је помогао Ђорђу 1113/1114. и 1120/1121. године. Дакле, неколико година после 1121. године, Урош I је био збачен са рашког престола.

Требало би претпоставити да је Уроша I збацио управо Завида, јер је то у сагласности са оним што о Немањином оцу пише Стефан Првовенчани. Наиме, када се Завида вратио на столно место, Немања је по други пут примио крштење по обреду источне цркве. Ова политичка одлука, која се највероватније односила и на самог Завиду и Немањину браћу, морала је бити у тесној вези са византијским ангажовањем на Завидиној страни. Годину или две раније, Алмош, стриц угарског краља Стефана II, такође је, склонивши се у Византију, примио крштење по обреду источне цркве и променио име у

[374] *Теодосије, Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић, ред. Д. Богдановић, Београд 1990, 6.
[375] Анастасијевић, *Отац Немањин*, 11, сматра је да је Немања још увек био дете када се његов отац вратио на власт.
[376] *Ljetopis*, 101.
[377] *Ljetopis*, 102.

Константин.[378] Не треба посебно истицати да су Византинци рачунали на Алмоша-Константина као претендента на угарски престо, одакле проистиче да су угарско-византијски односи већ пре 1121. године били веома затегнути.

Податак византијских писаца да су се Срби 1127 – 1129. године побунили против Византије и заузели Рас од необичне је важности за разумевање краја Завидине друге владавине.[379] Византија је у једном тренутку морала да дође у посед Раса, да би га 1127 – 1129. године изгубила. Извори не бележе овај догађај, али се код Јована Кинама налази опис војног деловања византијског цара Јована Комнина 1122 – 1123. године против Печенега,[380] када је најпре могло доћи и до политичке промене у Србији, односно до довођења Завиде на рашки престо уз византијску подршку. Византијски гарнизон остављен у Расу требало је да представља залог Завидиног опстанка на власти.

Упад у Рашку, који је Стефан II извршио већ 1126. године, претходио је избијању византијско-угарског рата 1127 – 1129. године (*misit exercitum, solummodo falangos aulicorum suorum, partes Bulgariae et Seruie devastavit*).[381] Према Анонимном нотару краља Беле (Бела III, 1172 – 1198), изгледа да је том приликом заробљен и велики жупан.[382] На основу већ изложених података о догађајима у Рашкој, није немогуће да је овај заробљени српски жупан био управо Завида.

Заиста, говорећи о упаду краља Ђорђа у Рашку и поновном довођењу на власт Уроша I, Поп Дукљанин напомиње да су Уроша у тамницу бацили његови сродници, а не брат или стриц. Будући да су Завидини синови могли да се после похода Стефана II одрже на власти у Рашкој, изгледа да су они држали Уроша I у тамници.

Отприлике у време Завидиног доласка на власт, 1122/1123. године, Градихна, један од синова дукљанског кнеза Бранислава, склонио се пред Ђорђем управо у Рашку, где се оженио у нади да ће на тај начин поново стећи дукљански престо.[383] Оваква политичка ра-

[378] *Marci Chronica De gestis Hungarorum ab origine gentis ad annum MCCCXXX producta*, ed. F. Toldy, Pest 1867, 91 (= *Marci Chronica*), *Dux Almus...fugierat in Graeciam...imposuit sibi nomen Constantinus*.
[379] *Cinn.* 12.9 – 10; *ВИНЈ IV*, 14 – 15.
[380] *Cinn.* 7 .16 – 9.3.
[381] СРХ I, 439.18 – 19.
[382] P. *Magistri, qui Anonymus dicitur*, Gesta Hungarorum, rec. E. Jakubovich, c. 42, u: Fontes historiae bulgaricae 31, Serdicae 2001.
[383] *Orbin*, 237, *...doue preso haueua la moglie; acciò che (comelui si credeua) in questo modo potesse stabilire il suo Regno*. Уколико мења превод латинског оригинала, Орбин обично у заграду ставља своје речи. Стога се може закључити да је у латинском оригиналу стајало да се Градихна оженио у Рашкој, у нади да ће тако преузети власт у своме краљевству. Пажљиви Орбин, желећи да читаоцу појасни ову ре-

чуница, односно процена да ће браком у страној земљи успети да врати престо у својој домовини, могућа је искључиво ако је невеста била од рода који је у том тренутку држао врховну власт у Рашкој. Будући да је познато да су Немања и његова браћа били ујаци последњег дукљанског кнеза Михаила,[384] унука Градихниног, може се закључити да је Градихна за жену узео кћер Завидину, односно сестру Немањину.[385] До овог брака је највероватније могло доћи око 1123/1124. године.

Завидина друга владавина није потрајала дуго. Већ 1127. године у Рашкој се, као угарски савезник, на власти налази Урош I. Синови Завидини, који су у Рашкој, баш као и њихов отац, чинили провизантијску струју, лишени су врховне власти, али су задржали поседе које им је отац доделио још за живота. Када је 1129. године склопљен мир између Византије и Угарске, изгледа да су Византинци дали свој пристанак да Урош I остане на великожупанском трону Рашке, али уз услов да Завидини синови задрже своје поседе. Тако су обе велике силе задржале механизме утицаја у Рашкој. Ово је, изгледа, било добро решење, јер ће угарско-византијски односи све до 1149. године остати непомућени.

Завида није био јак владар. Ни време у којем је владао није му било наклоњено. Суочен са Урошем и Стефаном Вуканом, који су посредством свог оца Марка имали подршку Угарске, он је, убрзо након што је наследио Вукана, морао да се повуче са власти и склони на своје поседе у Дукљи. У тој пограничној области чекао је повољну прилику да се врати на власт у Рашкој. Постоји могућност да је из изгнанства ступио у везу са Византинцима и тражио њихову подршку. Прилика се указала 1122/1123. године, када је цар Јован II Комнин довео значајне византијске снаге на Балканско полуострво зарад сузбијања Печенега. Изгледа да је једно одељење византијске војске том приликом запосело Рас и довело Завиду на престо. Иако поуздани византијски савезник, донео је политичку одлуку о другом крштењу своје породице у намери да се јаче веже за Византију. Тра-

ченицу, убацио је у заграду *како је он веровао*, желећи да објасни да самом женидбом Градихна није обезбедио власт у Дукљи, већ се само томе надао. С друге стране, латинска варијанта *Летописа Попа Дукљанина* изоставља разлоге Градихнине женидбе, већ само кратко преноси да је живсо у Рашкој, тамо се оженио и добио три сина; упор. *Ljetopis*, 102.

[384] У писму архиепископа Дукље Григорија папском посланику у Сплиту Гвалтеру, око 1180. године, помиње се дукљански кнез Михаило кога веома узнемиравају његови ујаци (Немања и његова браћа): *Knesius quoque Michahel, cui diocletiane ecclesie cura et sollicitudo non modica est, ab auunculis molestatus, ad ea que nos cupimus, nunc intendere minime valet*; upor. I. Kukuljević, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, Zagreb 1875, N° 159.

жећи противтежу Дукљи и Ђорђу, определио се за Градихну, Ђорђевог такмаца за дукљански трон, коме је дао своју кћер за жену.

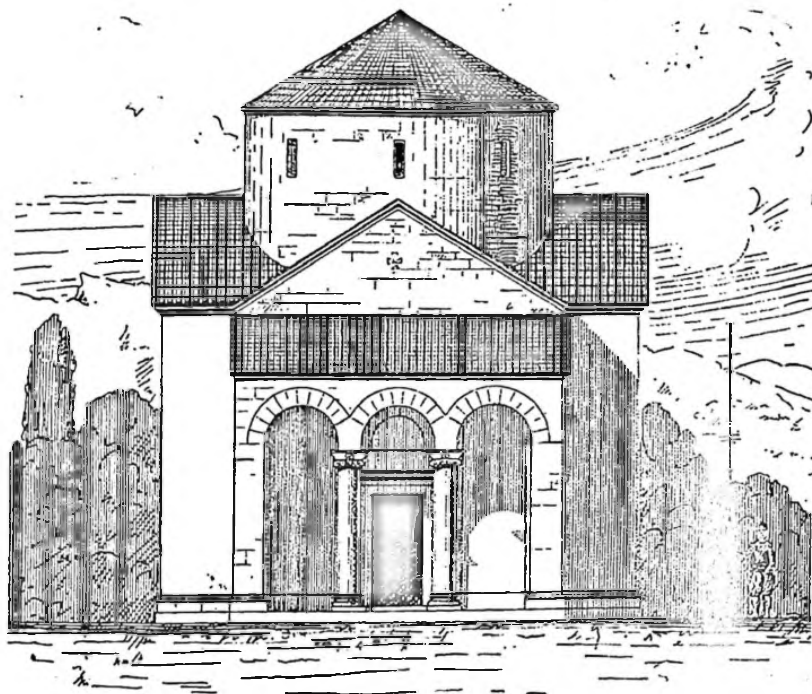
Већ 1126. године угарски краљ Стефан II извршио је упад у Рашку у корист Уроша I и том приликом је Завида, изгледа, био заробљен и одведен у Угарску, где му се губи сваки траг. Земљом су током наредне године управљали Завидини синови, уз врло вероватну подршку Градихне. Већ крајем 1126. или почетком 1127. године Ђорђе је освојио Рашку, ослободио Уроша I из тамнице и поставио га на великожупански трон. Градихна се повукао у Захумље, а одатле отишао Византинцима у Драч, одакле ће нешто касније и преузети дукљанско краљевство. Тако су потомци великог жупана Вукана били привремено лишени врховне власти у Рашкој, али су, захваљујући Византинцима, задржали своје области, односно онај прстен земаља око престонице.

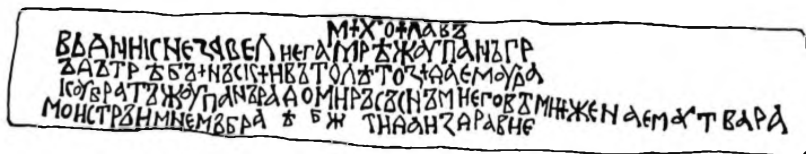
Обожавање крста, олтарска преграда из цркве Светог Томе у Кутима код Херцег Новог, XI век.

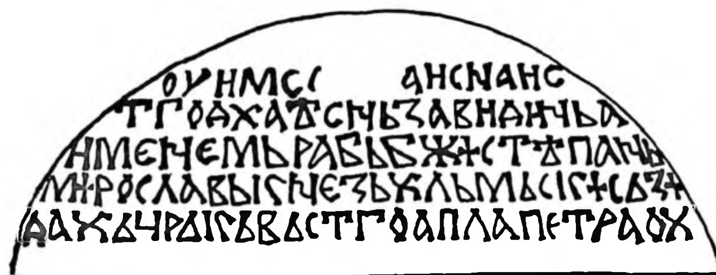
Печат дукљанског архонта Петра, IX век.

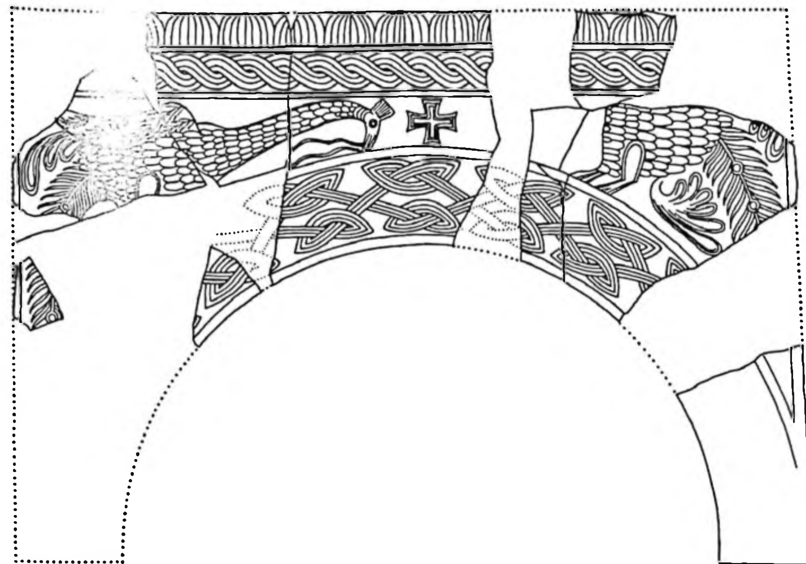
Преромaничка крстообразна црква са Дукље, XI век (реконструкција изгледа).

Надгробни натпис требињског жупана Грда, време великог кнеза Михаила (1173–1189).

Ктиторски натпис кнеза Мирослава, црква Светог Петра на Лиму (1170–1190).

Реконструкција циборијума базилике у Мартинићима, друга половина IX века.

Рушевине триконхалне цркве Светог Јована у селу Затон на Лиму, крај XI–почетак XII века.

УРОШ I

Отац рашког великог жупана Уроша највероватније је био Марко, брат великог жупана Рашке Вукана. Браћу је Бодин, краљ Дукље, као своје вазале и људе са двора, устоличио на рашком престолу око 1083/1084. године.[386] Уроша први пут у изворима помиње Ана Комнина у вези са догађајима из 1093/1094. године, када је Вукан предао Уроша и његовог брата Стефана Вукана, као и двадесет жупана и рођака, византијском цару Алексију I Комнину као таоце.[387] Извесно време Урош је провео у Византији, вероватно у Цариграду, где се могао ближе упознати са византијским светом. Колико дуго је боравио у Византији и какав утисак је на њега овај боравак оставио – није познато.

Урошев отац Марко је владао северним областима тадашње Србије. [388] Био је то простор данашње Мачве и Семберије. Његови северни суседи били су Угри, који крајем XI века отпочињу снажан продор према Хрватској и Далмацији. Изгледа да је Марко одржавао добре односе са Угрима, јер је име његовог сина Уроша својеврстан траг који указује на то да је његова жена највероватније била Угарка. Име Урош долази од мађарског *ur-* у значењу *princeps*, преносно *dominus,* уз словенски завршетак *-ош* (као у именима Милош, Твρдош, Радош). У латинској варијанти бележи се као *Urosius, Uroscius* или *Uron*. Име је познато и из угарских повеља XIII и XIV века.[389]

Када је велики жупан Вукан преминуо почетком 1112. године, на власти га је наследио син Завида.[390] Као и његов отац, и он је, по

---

[385] Како је одавно упозорио, П. Срећковић, *Стање и односи српских архонтија према Угрији и према Византији у половини XII века*, ГСУД 54 (1883) 160.
[386] Живковић, *Једна хипотеза*.
[387] *Ann. Comn. II*, 184.10 – 27; *ВИНЈ ПI*, 388 – 389.
[388] О Марку и области у којој је владао, видети, Живковић, *Једна хипотеза*.
[389] *Ibid.*
[390] Види напред Завидин портрет.

свој прилици, био ослоњен на Византију. Међутим, изгледа да се Урошев отац Марко умешао у борбу за Вуканово наслеђе у корист свога сина, највероватније уз угарску подршку, па је Завида већ после неколико месеци био присиљен да одступи са власти и повуче се у место свога рођења – Рибницу у Горњој Зети.[391] Тамо је 1113. године рођен његов најмлађи син Немања, будући оснивач знамените српске династије Немањића.

Криза у којој се нашла Рашка одвијала се истовремено са кризом у коју је запала Дукља после смрти краља Владимира, Вукановог зета који је, захваљујући сплеткама Бодинове удовице Јаквинте, 1111. године отрован. У Дукљи се учврстио Ђорђе, Бодинов и Јаквинтин син, против кога је Византија подржала потомке другог огранка дукљанске владарске куће од рода кнеза Бранислава, који је би син млађег брата краља Михаила Војисављевића – Радослава. Друге године Ђорђеве владавине (1113/1114) византијске снаге из Драча заузеле су Скадар и дукљански краљ је био присиљен да се повуче у Рашку.[392] Тамо му је уточиште пружио Урош.

Урош је штитио Ђорђа током седам година (1113/1114 – 1120/1121). За то време у Дукљи је на власти био Грубеша, византијски штићеник за чије су се владавине прилике у Дукљи усталиле. Истовремено, Византија је крајем владавине Алексија I и почетком владавине његовог сина Јована II Комнина (1118 – 1143) била окренута решавању проблема на Истоку, па се на Урошево тихо одметништво и насилно преузимање власти није реаговало. Он вероватно није вршио притисак на византијску територију, те је, као такав, био прихватљив за цариградску владу.

Међутим, Ђорђе је, уз Урошеву помоћ, 1120/1121. године продро у Дукљу и у отвореној бици поразио и убио Грубешу под Баром. Византија Јована II Комнина, тада заузета сукобима на Истоку, поново није реаговала, па је Ђорђе могао да се посвети сређивању односа унутар владарске породице. Двојицу својих стричевића – Драгихну и Драгила – успео је да привуче на своју страну, док је трећег, Градихну, безуспешно покушавао да приволи на повратак у Дукљу. У једном тренутку, вероватно после промене на великожупанском престолу у Рашкој, Градихна се склонио у Рашку, где се, по свој прилици, оженио Завидином кћерком и са њом добио три сина: Радослава, Владимира и Јована.[393]

[391] Познато је да је Завида изгнан из земље после побуне његове браће; упор. *Житије светог Симеона*, 18. У том случају у преврату је, поред Уроша, учествовао и његов брат Стефан Вукан. Њему се у изворима после 1112. године губи сваки траг. Највероватније је непосредно после свргавање Завиде преминуо.

[392] *Ljetopis*, 100 – 101.

След догађаја описан код Попа Дукљанина указује на то да је у Рашкој дошло до одређених промена после Ђорђевог одласка. Већ око 1124. године Драгило је за Ђорђев рачун нападао област такозваног Подгорја која је припадала Рашкој,[394] па би ово ратовање требало разумети као јасну потврду да у том тренутку Урош више није био на власти у Рашкој. Наиме, нешто касније, око 1126/1127. године, провалио је и сам Ђорђе у Рашку и тамо затекао Уроша у тамници, у коју су га бацили његови сродници. Градихна је успео да побегне у Захумље, а одатле у Драч, где се придружио савезу против Ђорђа, који је Византија издашно помагала. Поставивши Уроша поново на власт, Ђорђе се вратио у Дукљу.[395]

Поставља се питање ко је збацио са власти Уроша I. Да је у овом преврату учествовао и Градихна, чини се сасвим извесним, али њега Поп Дукљанин изричито не наводи као узурпатора. Требало би обратити пажњу на имена деце Градихниног брата Драгихне – Првослав, Страцимир, Немања и Грубеша.[396] Два имена, Немања и Страцимир, јављају се и код Завидиних синова. Ова подударност није случајна и показује одређену блискост Градихне и његове браће са Завидом. Могло би се претпоставити да је Градихна био ожењен Завидином ћерком. Завида, Градихна и Драгихна припадали су истој генерацији осамдесетих година XI века, управо као и Урош, па би ова породична веза најпре могла да се успостави браком Завидине ћерке и Градихне.

Изгледа да је између 1123. и 1125. године дошло до промене на престолу Рашке. Упадљиво је да је Ђорђе, по преузимању власти 1120/1121. године, доделио Драгихни и Драгилу земље у Зети,[397] где се у то време налазио и Завида.

Почетак Урошеве друге владавине пада у време око 1126/1127. године. Изгледа да је притисак на Завиду текао из два правца. Са једне стране напали су га Угри Стефана II и том приликом изгледа заробили рашког жупана. Међутим, на власти су се одржали Завидини синови, које је неколико месеци касније краљ Ђорђе збацио са власти да би на престо вратио Уроша, ослободивши га тамнице.

[393] *Ljetopis*, 101 – 102.

[394] *Ljetopis*, 102, *Dragilus...intravit in Podgoream regionem et obtinuit Onogoste et alias plurimas iupanias.*

[395] *Ljetopis*, 102.

[396] *Ibid.* 102.

[397] *Ibid.* 101.

Друга владавина Уроша I отпочела је у непријатељском тону према Византији. Већ 1127. године Урош I је заузео и разорио пограничну тврђаву Рас, а цар је казнио заповедника тврђаве, натеравши га да окренут наопако пројаше на магарцу улицама Цариграда.[398] Тако отворен изазов својој власти Византија није могла да трпи, па је цар убрзо интервенисао у Рашкој и натерао Уроша I да прихвати мир. Српски заробљеници насељени су у околини Никомедије у Малој Азији.[399] Исте године Угри су напали Браничево, па је отпочео двогодишњи византијско-угарски рат. Према мировном уговору из 1127/1128. године, Урош I је био дужан да војно помаже Византију. Из каснијих догађаја може се закључити да је од тада морао слати помоћне трупе византијском цару – 2000 војника за рат на Западу и 300 војника за ратовање на Истоку.[400]

Када су Византија и Угарска 1129. године на једном дунавском острву склопиле мир, на Балканском полуострву завладало је привремено затишје. Крајем те или почетком наредне године дошло је до занимљиве дипломатске акције Уроша I. Наиме, те године је рашки велики жупан удао своју кћер за Белу, сина Коломановог брата Алмоша и братучеда угарског краља Стефана II. Разлози који су довели до склапања овог брака на први поглед нису довољно јасни. Према позном угарском писцу Бонфинију (XV век), Стефан II је, будући да сам није имао деце, закључио да ће Угарска остати без наследника уколико не предузме неке кораке. Из тог разлога је писао Урошу, *царском комесу Македоније*, предлажући му да уда кћер за Алмошевог слепог сина Белу. С друге стране, Алмош је у Византији важио за поузданог византијског савезника и до своје смрти (1127. године) живео је у Македонији, где је од цара добио на управу један град. Чак је и име променио у Константин.[401] У то време није постојала политичка препрека да се склопи брак између Урошеве кћери Јелене и слепог Беле. Византија и Угарска недавно су склопиле мир, а сам Бела је, као Алмошев син, вероватно сматран могућим но-

[398] *Cinn.* 12.9 – 10; *ВИНЈ IV*, 14 – 15.
[399] *Chon.* 16.18 – 25; *ВИНЈ IV*, 116 – 117.
[400] Сачувани су подаци у вези са проширеним вазалним обавезама Уроша II према Византији 1150. године; упор. *Cinn.* 113.4 – 6; *ВИНЈ IV*, 37
[401] *Antonius de Bonfinis, Rerum Ungaricarum Decades*, ed. I. Fógel – B. Ivány – L. Juhász, Lipsisae 1936, IV, 117; Извор из XIV века је прецизнији, *Marci Chronica*, 91: *Statimque misit nuncios in Serviam, et filiam Vros Comitis Magni in legitimam uxorem Belae traduxerunt*. О хронологији овог брака, видети, F. Makk, *The Árpads and the Comneni, Political Relations Between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989, 14, пар. 68 (= Makk, *Árpads*); J. Калић, *Европа и Срби у XII веку*, Глас САНУ 384 (1998) 97.

сиоцем византијске политике. Тако је Урош I обезбедио свом потомству веома важан политички ослонац у Угарској.

Урош I је област Раме, која је била најистуренија жупа рашког Подгорја, највероватније дао као мираз уз своју кћер Јелену.[402] Од тог времена Рама се обавезно уноси у титулатуру угарских владара. Разлог из кога се Урош одлучио на овај корак требало би тражити у сукобу са босанским баном, који је тежио да у том правцу прошири своје границе. Предајући Раму Угрима, Урош је заштитио своје западне границе.

Урош I је имао три сина. Најстарији је био Урош II Примислав, затим долази Белош, потом најмлађи Деса. Познате су и две кћери. Поред Јелене, касније угарске краљице, позната је и Марија која је била жена (1134) Конрада од Знојма.[403] Тако су се две српске принцезе првих деценија XII века нашле на дворовима западних сила. Жена Уроша I остаје непозната. Расположиви извори не пружају никакве могућности чак ни за претпоставке. Изузетак чине српски летописи који помињу Белог Уроша, родоначелника Немањића. Према овим непоузданим изворима, Бели Урош је био ожењен француском принцезом Аном (или Катарином).[404] Латински извори о овом браку ћуте.

Крај владавине Уроша I није тешко утврдити. Познато је да његов син и наследник Урош II 1150. године прихвата обавезу повећања броја помоћних трупа које је раније слао Византији за ратовање на Истоку. Такође је познато да Манојло I Комнин 1146. године ратује против иконијског султана Масуда, па би Урош II најраније тада први пут слао свој помоћни одред од 300 ратника византијском цару.[405] Поп Дукљанин наводи да је дукљански кнез Радослав боравио у Цариграду код Манојла Комнина. Ово путовање је највероватније предузео када је Манојло постао цар 1143. године, како би од новог византијског владара добио потврду своје власти. Нешто касније побунили су се против њега неки *стари непријатељи* и довели Урошевог сина Десу у Зету и Травунију,[406] па се може сматрати да је Урош I тада још увек био велики жупан. Тако би се могло закључити да је Урош I владао Рашком приближно до 1144/1145. године.

[402] Упор. Т. Живковић, *Рама у титулатури угарских краљева*, ЗРВИ 41 (2004) 153 – 164 (= Живковић, *Рама*).
[403] Калић, *Жупан Белош*, 64; Idem, *Кнегиња Марија*, 25.
[404] *Стари српски родослови и летописи*, прир. Љ. Стојановић, Сремски Карловци 1927, passim.
[405] Упор. Калић, *Uroš II*, 27.
[406] *Ljetopis*, 104 – 105.

На основу политичког деловања Уроша I може се о њему изрећи доста повољан суд, мада је, потпомогнут од Угарске, на власт дошао уклонивши законитог Вукановог наследника Завиду. Иако је извршио преврат, Урош се у односу према осталим Завидиним синовима држао споразума за који су јемчиле две велике силе – Угарска и Византија. Он сам владао је у ужој области Рашке, док су Завидини синови задржали области које су добили за очеве владавине (Тихомир, Мирослав и Страцимир) или после угарско-византијског мировног споразума из 1129. године (Стефан Немања) Почетком своје владавине Урош је водио тиху антивизантијску политику, подржавајући Бодиновог сина Ђорђа коме је, када је овај пао са власти, пружао уточиште током седам година (1113/1114 – 1120/1121). Због оваквог држања био је кажњен од провизантијске струје и привремено збачен са престола, али се уз помоћ дукљанског краља Ђорђа поново домогао власти 1126/1127. године. Тиме је први део његовог политичког деловања заокружен.

Током друге владавине Урош I наступа далеко опрезније, најпре и због тешког пораза који је претрпео 1127 – 1128. године од Византије. Са ратног поља постепено прелази на тло дипломатије. Он веома добро разуме како се води пажљива државна политика и путем брачних веза поправља свој политички положај. Свакако, проценио је да Царство представља исувише јаког противника да би се са њим носио у отвореном сукобу. Стога своју кћер Јелену удаје за слепог Белу, а другу кћер Марију за Конрада од Знојма. Испоставило се да је Јеленин брак заиста довео до даљег јачања веза са Угарском и за више деценија ће Рашку политички повезати са Угрима. Иако је несумњиво био византијски вазал, ипак је тежио да створи основу за могуће одвајање, тражећи подршку за такву политику на Западу. Брак његове друге кћери Марије није испунио очекивања и ова грана Урошеве породице неће играти битнију улогу у балканској политици. Ипак, према мерилима свога времена, показао је умешност у политичком деловању. Може се рећи да је Урош I увео Рашку у међународну политику.

УРОШ II ПРИМИСЛАВ

Урош II Примислав, најстарији син рашког великог жупана Уроша I, ступио је на власт око 1145. године, највероватније по смрти свога оца.[407] Као велики жупан Рашке, иако у вазалном односу према византијском цару, почео је врло брзо да води одлучнију спољну политику. Ова политика није увек била подједнако успешна, али је постепено давале резултате.

Већ при крају владавине Уроша I, око 1144/1145. године, његов најмлађи син Деса загосподарио је Травунијом и Зетом, одакле је непрекидно вршио притисак на дукљанског кнеза Радослава. Радослав се мало пре тога вратио из Цариграда, где је од цара Манојла I Комнина (1143 – 1180) добио потврду свога положаја у Дукљи. Поп Дукљанин напомиње да су Десу довели *стари непријатељи кнеза Радослава*, који су вероватно били непријатељи и његовог претходника Градихне. Деса је ослонац могао потражити међу преосталим следбеницима Бодинове владарске куће, иако из извора није јасно ко би они могли да буду. Можда су у питању били и синови Градихнине браће Драгихне и Драгила, који су прижељкивали дукљански престо. У сваком случају, Поп Дукљанин каже да дукљански краљ Радослав и његова браћа не престају да се боре *contra filium Urosci*, па би ово могло значити да је Урош I тада још увек био на власти.[408]

Притисак на Дукљу, који је долазио из Рашке преко Десе, најмлађег сина Уроша I, а који је настављен и после смрти Уроша I, указује на то да је и Урош II почео да води антивизантијску политику, јер се мешање Рашке у унутрашње ствари Дукље, којом су владали људи одани Цариграду, може протумачити искључиво као антиви-

[407] Придружујем се становишту оних историчара који су сматрали да су Урош II и Примислав једна личност. За литературу о овом питању, видети, Калић, *Урош II*, 34, нап. 50.

[408] *Ljetopis*, 104 – 105.

зантијска политика. Ослонац је велики жупан имао најпре у Угарској, где је Белош, средњи син Уроша I, добио место бана и доцније палатина.[409] Са овако снажном потпором могао је Урош II да се поузда у своју снагу и успротиви се Византији.

Оваква политика одвела је Уроша II у непосредан сукоб са Византијом, о којем су византијски писци оставили опширна и узбудљива сведочанства. Византијски историчар Јован Кинам забележиће да је цар Манојло 1149. године обавештен да се Аламани, Далмати и Пеонци (тј. Нормани, Срби и Угри) припремају да га нападну на Западу, па је одустао од претходно намераваног напада на Сицилију и запутио се против Срба, дознавши да је српски велики жупан већ ступио у борбу.[410] Други византијски писац који помиње овај сукоб, Никита Хонијат, бележи да је српски жупан вршио упаде у суседне земље подложне Ромејима.[411] Изгледа да Никита Хонијат овде најпре има у виду Дукљу, која је трпела од упада Десе, брата Уроша II, под чијом су управом у то време биле Травунија, Горња Зета и, вероватно, Захумље.

Продревши у Србију, Манојло је одмах заузео Рас и тамо оставио севастоипертата Константина Анђела са делом војске, док се сам запутио према јужним областима Србије – најпре у област Никаву, где је разорио већи број утврђења. Област Никаве обухватала је горњи ток Ибра, највероватније око самог извора ове реке.[412] Одатле се цар запутио према истоку и приспео под добро брањени Галич у области Сочанице, на десној обали Ибра.[413] Током тродневне енергичне опсаде, Византинцима је успело да на јуриш заузму ово утврђење. Цар је одлучио да заробљенике, међу којима је било и војника и сточара, поведе са собом. Један део Срба заробљених у Галичу насељен је у околину Сардике.[414] Ова војна експедиција имала је циљ да у потпуности одсече јужне области под влашћу великог жупана и византијској војсци обезбеди залеђе за даљи ток рата.

У Галичу је цар примио вести да се велики жупан приближио Расу и да је већ дошло до окршаја са гарнизоном под командом Константина Анђела. Приспевши у Рас, цар је заробљенике упутио као колонисте у област Сардике и у друге делове Царства, а сам је кренуо на великог жупана. Урош II није прихватио отворену борбу. Ко-

409 Подробније о Белошевом положају у Угарској, Калић, *Жупан Белош*, passim.
410 *Cinn.* 101.18 – 102.1; *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, уред. Г. Острогорски – Ф. Баришић, Београд 1971, 22 – 23 (= *ВИНЈ IV*).
411 *Chon.* 90.81 – 82; *ВИНЈ IV*, 123.
412 Упор. *ВИНЈ IV*, 24, нап. 44.
413 За положај Галича, видети, *ВИНЈ IV*, 25, нап. 45.
414 *Cinn.* 102.18 – 103.10; *ВИНЈ IV*, 23 – 25.

ристећи се предностима тешког терена, он се пред царем повукао у унутрашњост, у правцу запада или северозапада. Прогонећи великог жупана, Манојло је дошао до његовог столног места и спалио га.[415] Овај догађај означио је уједно и крај ратног похода 1149. године.[416]

Пред крај лета наредне 1150. године, након што је сазнао да из Угарске крећу помоћне трупе за Рашку, цар Манојло је кренуо од Ниша према северу не би ли пресрео угарску војску и омео је да се споји са трупама Уроша II.[417] У првом окршају са Угрима, недалеко од реке Дрине, византијска војска је однела победу и отпочела да прогони непријатеља, који је наставио да се креће у правцу југа. Најзад су обе војске стигле до реке Таре, где су Византинци подигли логор на пола пута који води у Сеченицу.[418] Од заробљених Срба цар је дознао да велики жупан очекује помоћ Угара, која би сваког тренутка требало да стигне.[419]

Заиста, следећег јутра византијске извиднице јавиле су да се на другој обали реке окупило мноштво војске. Међу савезничком војском било је Угара, Печенега и Халисија (хазарско племе настањено у Срему). Изгледа да су у питању биле коњичке јединице, док су Срби чинили стрелце и пешадију. Кључно стратешко место на реци био је мост који су чували Срби. Међутим, ова битна препрека била је у веома раној фази битке уклоњена, јер су се Срби пред нападом византијских стрелаца повукли од моста и тиме омогућили Византинцима да отпочну прелазак на другу обалу. Битка је тако на самом почетку била решена и даље се одвијала више као низ борби мањих група војника. Сам цар Манојло истакао се у борби савладавши угарског заповедника (архижупана) Вакхина. Том приликом заробљена су и двојица српских жупана – Грдеша и Вучина.[420]

415 *Cinn.* 103.10 – 19; *ВИНЈ IV*, 25 – 26.
416 Сматра се да је поход цара Манојла против Срба 1149. године текао правцем Пелагонија – Скопље – Косово, будући да су вести о српској побуни допрле до цара док се налазио у Валони; упор. Љ. Максимовић, *Србија и правци византијских похода у XII веку*, ЗРВИ 22 (1983) 9 – 10; *ВИНЈ IV*, 23, нап. 42.
417 *Cinn.* 103.23 – 104.5; *ВИНЈ IV*, 26 – 27. Никита Хонијат изричито именује српског жупана као Уроша (οὔρεσην); упор. *Chon.* 92.29 – 30; *ВИНЈ IV*, 124 – 125. Кинам, говорећи о крају Манојловог похода на Србе, помиње и име великог жупана Уроша; упор. *Cinn.* 113.10 – 16; *ВИНЈ IV*, 38.
418 У питању је данашња црногорска река Тара. Подробније о кретању византијске војске током похода 1150. године, видети, *ВИНЈ IV*, 29, нап. 59. Супротна тумачења, између осталог, да је реч о потоку Тари западно од Ваљева, видети, М. Благојевић, *Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στρυμῶν) и Тара (Τάρα) у делу Јована Кинама*, ЗРВИ 17 (1976) 72 – 73.
419 104.23 – 105.15; *ВИНЈ IV*, 29.
420 У литератури се обично сматра да је жупан Грдеша истоветан са требињским жупаном Грдом, чији је надгробни споменик сачуван; упор. Стари *српски записи и натписи II*, уред. Љ. Стојановић, Сремски Карловци 1923, N° 5985.

Битка је окончана без победника, јер је цара, који је намеравао да даље прогони непријатеља, од овога одвратио управо заробљени Вакхин, показујући му власи на глави како би га упозорио да га даље чека још бројнија војска. Ипак, пораз угарских одреда поколебао је великог жупана, који је истога дана упутио посланство у царев логор и замолио да му се *недела забораве.* Будући да је Манојло био вољан да му опрости, Урош II се убрзо појавио у царевом логору и ту положио заклетву верности. Тада је договорено да ће цару убудуће, поред раније обећаних 2 000 војника за рат на Западу и 300 за ратовање на Истоку, давати још 200 за војне потребе на Истоку.[421]

Покушај осамостаљивања Уроша II од Византије 1149/1150. године окончан је поразом на Тари и прихватањем врховне власти цара Ромеја. Није познато да је Урош II прекршио овај мировни уговор све до краја своје владавине. Зна се да га је у једном тренутку са престола великог жупана збацио најмлађи брат Деса. Међутим, свесни да би ова промена могла изазвати незадовољство византијског цара, који је у то време још водио рат са Угарском, српски жупани су позвали Манојла да пресуди, односно потврди промену на великожупанском трону. Манојло је у близини Ниша примио завађене српске жупане и пресудио у корист Уроша II. Тако је Урош II, као и његов отац Урош I, два пута био велики жупан.

Смена Уроша II била је последица његовог пораза из 1150. године и враћања у вазални положај према Византији. Михаило Солунски недвосмислено говори о учешћу српских копљаника на византијског страни против Угарске већ 1151. године, уз примедбу да је Србима ово веома тешко пало јер су дигли оружје *против пријатељства.*[422]

Белош, средњи брат, будући да је био угарски бан и палатин, тражио је начин да утиче на политичко држање свога старијег брата, па је проценио да ће за Угарску бити боље уколико на престо доведе најмлађег брата Десу. Занимљиво је да византијски ретор Михаило Солунски изричито каже да је смењеног српског жупана, кога је Манојло поставио (Уроша II), заменио онај кога су поставили Гепиди (тј. Угри), а то је био Деса.[423] Византинац Теодор Продром о овом догађају пружа додатна обавештења, помињући да су се од Уроша II одметнули и неки жупани, односно, да су у Србији постојале властеоске групе које су подржавале угарског или византијског кандидата. Теодор Продром каже да су жупани ових двају табора потегли и мачеве једни на друге.[424] Другим речима, смена Уроша II није прошла без унутрашњих сукоба у Србији. Сасвим је оправдано помишљати да су међу присталицама Уроша II у том тренутку били и синови Завидини, који су од почетка владавине у својим областима по свој прилици били представници византијске струје у Србији.

[421] *Cinn.* 105.20 – 113.16; *ВИНЈ IV*, 28 – 37
[422] *ВИНЈ IV*, 189.
[423] *Fontes rerum byzantinarum* I, ed. W. Regel, Petropoli 1892, 163.25 – 27; *VINJ IV*, 190 – 191.

Није могуће тачно одредити када је Деса свргнуо Уроша II са власти. Његов повратак на престо десио се најкасније око 1155. године, а будући да је, према Продрому, Деса искусио снагу византијског оружја пре него што је Манојло дошао да пресуди у спору између Десе и Уроша II, могуће је да до смене у Србији долази најраније 1153. године.

Када је, вољом цара Манојла, по други пут дошао на власт у Србији, Урош II извесно време изгледа није мењао своју спољну политику. Наиме, 1160. године, у време царевог похода против Иконијског султаната, затражено је да српски велики жупан учествује са својим снагама,[425] на шта га је обавезивао уговор са Царством. Будући да се у Византији очекивало да ће српски жупан испунити своје обавезе, може се закључити да је политика Уроша II од 1155. до 1160. године остала непромењена.

Међутим, како је византијско-угарски рат и даље трајао са промењивом ратном срећом, Урош II је временом стекао утисак да се отворила нова могућност да забаци византијску власт, па је тако 1162. године поново подигао устанак. Међутим, процена је била погрешна. Манојло је, упркос исцрпљујућем рату са Угарском, заправо био у сталном војном успону и, чим је средио прилике на Истоку, поново се посветио западном ратишту. Није познато да ли је и овог пута дошло до битке, или је сама појава веће византијске војске на челу са царем била довољна да окончна сукоб, али је сигурно да је Манојло овог пута коначно одлучио да казни Уроша II, уклонивши га са власти и поставивши за великог жупана његовог брата Белоша. Ипак, Урош II је од цара добио земљишне поседе, веома плодне и богате пашњацима.[426] Изгледа да је убрзо после ових догађаја Урош II преминуо.

Основне одлике спољне политике Уроша II биле су условљене понашањем суседних великих сила – Угарске и Византије. У тежњи да се ослободи византијске превласти, он се ослањао на Угарску, рачунајући пре свега на свога брата Белоша, који је као угарски бан и палатин био главни носилац угарске спољне политике. Суочен са по-

[424] *ВИНЈ IV*, 181 – 182.
[425] *Cinn.* 199.13 – 14; *ВИНЈ IV*, 55.
[426] *Cinn.* 204.9 – 12; *ВИНЈ IV*, 58.

разом 1150. године, привремено се вратио под византијску власт, пружајући и непосредну војну помоћ Византији током ратних операција против Угарске у Подунављу 1151. године, а када је незадовољна властела уз помоћ Угарске довела на рашки престо његовог најмлађег брата Десу, он се сасвим ослонио на Византију. Желевши да у Рашкој одржи мир, Манојло се определио за мање зло и поново је именовао Уроша II за великог жупана. Неколико наредних година Урош II је извршавао своје обавезе према Царству, пре свега слањем помоћних одреда на Исток (1160), али чим се појавила повољна прилика и дошло до јачања Угарске током рата са Византијом, он се поново окренуо свом северном суседу, одбацујући византијску власт. Коначно, 1162. године, Манојло га је збацио са власти, доделивши му земљу на територији Византије, вероватно у суседству Ниша, а на рашки престо поставио је Урошевог брата Белоша.

Владавина Уроша II показује да су у Србији биле јасно издвојене две струје међу крупном властелом, чији се представници тада још увек називају жупанима. Будући да су ове струје биле или проугарске или провизантијске, може се закључити да је Србија половином XII века у политичком смислу била подељена земља. Византијски ретор Теодор Продром изричито каже да се Далмати (Срби) *поравнати не могаху*, тј. да је цар уредио прилике код оних *који у слози не живљаху нити се слагаху*.[427] Михаило Анхијалски, прослављајући успехе цара Манојла Комнина у рату против Угарске 1165. године, описује географске одлике Србије, које су несумњиво утицале и на карактер становника, уз напомену да је то народ *међусобно подвојен врлетним стенама и високим планинама*.[428]

Главни ослонци византијске политике могли су бити управо синови Завидини, који су надзирали и највећи део територије Србије и који се у византијским изворима до тог времена нигде не помињу као противници Царства, чак ни када византијска војска пролази кроз њихове области током војних дејстава 1149. и 1150, 1155. или 1162. године. Тако и податак Стефана Првовенчаног да је Манојло у једном тренутку доделио Стефану Немањи царски чин (сан) несумњиво поткрепљује ову претпоставку. Овај догађај се највероватније одиграо током једног од Манојлових продора од Ниша, преко Топлице и Расине према Расу, јер византијски писци не помињу да је на том путу дошло до сукоба са Србима. Очигледно је да пролаз византијске војске није био ометан.

[427] *ВИНЈ IV*, 183.
[428] *ВИНЈ IV*, 201.

Ипак, ниједна од завађених струја у Рашкој није могла да стекне одлучујућу предност. Иако су Завидини синови били византијски штићеници, на страни потомака Уроша I била је Угарска и, највероватније, Нормани из јужне Италије, са којима је Деса могао имати посебно добре односе. Управо из тог разлога постојала је веома складна равнотежа између две гране рашке владарске породице.

ДЕСА

Рашки велики жупан Деса био је најмлађи син великог жупана Уроша I. Могло би се претпоставити да је рођен између 1115. и 1120. године. Само лично име Деса било је у XII и током XIII века веома често у Далмацији,[429] док је у унутрашњости, у Србији, током средњег века најчешће забележено у свом основном облику – Десислав.[430]

Током раног детињства Деса је био сведок драматичних промена власти у Рашкој, када су његовог оца 1123 – 1125/1126. године заточили сродници. Недуго затим, 1127 – 1128. године, био је у прилици да упозна снагу византијског оружја, када је побуна његовог оца против Византије била угушена. Сви ови догађаји морали су да оставе трага на Десиној личности. Од најраније младости могао је да посматра и односе великих суседа – Угарске и Византије, који су се преламали на Рашкој.

О Деси податке пружају различити извори. Поп Дукљанин у завршном поглављу свога *Летописа* помиње Десу, Урошевог сина. Са нешто више појединости и уз бројне грешке, о њему пишу дубровачки писци Мавро Орбин и Јаков Лукаревић. Такође, његово име налази се на неким фалсификованим повељама, познатим у науци као *Локрумски фалсификати*.[431] С друге стране, византијски писци пружају далеко више података о Деси као великом жупану.

---

[429] *Codex II*, N° 12, *Деса*, опат манастира Св. Хрисогона у Задру (око 1106. године); N° 59, *Desa Uesaro* и *Desa Gallone*, сведоци на једној исправи издатој у Сплиту 1145 – 1153. године; Н 96, *Десан*, сведок на исправи сплитског архиепископа из 1164. године; N° 139, *iuppanus Desa*, као сведок на исправи извесног пресбитера Михе из Сплита (1175 – 1180); *Codex III*, N° 379, *Деса*, опат манастира на Локруму (1235); N° 239, *Desa de Luca Casotto*, трогирски племић (1227); N° 69 *Desa de Pezze*, задарски племић (1208); N° 168, *Desa de Picica*, задарски племић (1221); итд.

[430] *Monumenta Serbica*, ed. F. Miklosich, Vienna 1858, passim.

[431] Објавио их је Шишић, *Летопис*, 192, 200 – 201.

Када се говори о почецима Десиног политичког деловања, требало би га довести у везу са западном политиком српског великог жупана Уроша I према Дукљи, Захумљу и Травунији. Пре него што је постао велики жупан Рашке, Деса је играо значајну улогу у поменутим областима, па би се осветљавању овог дела његовог живота требало посветити пре истраживања периода када је владао као велики жупан Рашке.

Према *Летопису Попа Дукљанина*, Десу су неки противници дукљанског краља Радослава довели на власт у Зету и Травунију, уздајући се да ће уз његову помоћ свргнути дукљанског владара.[432] Као најмлађи син рашког великог жупана Уроша I, који у Рашкој није располагао баштином, Деса је стекао Травунију и део Зете помоћу оног дела дукљанске властеле који се опирао владавини дукљанског краља Радослава.

Тешко је рећи када је отпочела Десина владавина у Травунији и Горњој Зети. Појединостима богато Орбиново излагање о Деси упућује на то да се писац *Краљевства Словена* није ослањао само на Дукљаниново сведочанство, већ је располагао још неким, данас изгубљеним извором. Наиме, приметивши да Деса *сваким даном јача*, краљ Радослав је у Дубровник послао Давида Ренесија, тадашњег намесника Будве, да набави нешто оружја из Италије. Которанима је послао Михаила Ренесија са упутством да их одврати од савезништва са Десом и упозори да се припазе Десиних *пустих обећања*. Изгледа да краљеви савети нису променили ток ствари, јер су управо Которани убили Давида Ренесија код Рисна, када се из Дубровника враћао у Будву.

Затим се Деса узохоли, закључује Мавро Орбин, те се прогласи баном, односно војводом, владајући Хумом и одатле све до Котора и Горње Зете. До краја живота остао је владар у тим земљама, а кнезу Радославу не успе никада да добије натраг одузете земље.[433]

Из сажетог Орбиновог приказа могу се наслутити догађаји који су имали вишегодишње трајање. Почетак Десине владавине у Требињу и делу Дукље, односно у Горњој Зети, пада свакако пре узурпације престола рашког великог жупана, која се одиграла око 1153. године.[434] Завршне Орбинове речи о томе како се Деса *узохолио и прогласио баном, односно војводом* односе се, стога, на време када је Деса привремено преузео власт од Уроша I (1153 – 1155).

[432] *Ljetopis*, 104.
[433] *Орбин*, 244 –245.
[434] Види напред.

Поп Дукљанин напомиње да је дукљански краљ Радослав, преузевши власт у Дукљи, отишао у Цариград цару Манојлу Комнину, како би стекао потврду своје власти. Пошто је Манојло I Комнин почео да влада 1143. године, излази да је Радослав тек после Манојловог крунисања могао да отпочне своје владавину. С друге стране, Поп Дукљанин бележи да су незадовољни дукљански племићи довели Урошевог сина Десу и предали му на управу Травунију и Горњу Зету, да би им помогао у борби против краља Радослава. Тако, на основу *Летописа Попа Дукљанина*, произилази да је Урош I још увек био велики жупан Рашке у време када је његов син стекао Травунију и Горњу Зету. Уколико је Урош I управљао Рашком приближно до 1145. године, почетак Десине власти у Травунији и Горњој Зети пада око 1144. године.

Десино политичко деловање у време док је био господар Травуније и Горње Зете омеђено је 1144. и 1153. годином. Наиме, 1153. године он је по први пут постао велики жупан Рашке, што је остао током наредне две године, након којих је вољом цара Манојла I Комнина присиљен да одступи са власти и престо поново преда свом најстаријем брату Урошу II Примиславу. Једини подаци о његовој десетогодишњој владавини у Травунији и Горњој Зети налазе се у повељама које су у науци сврстане у тзв. *Локрумске фалсификате*, а које се тичу црквених поседа манастира на острву Мљету и Локруму. Међу randодавцима налази се и Деса, који је издао две повеље, па би требало испитати да ли су и ове повеље фалсификати или преписи оригинала.

Првом повељом потврђује се даровање цркве Св. Панкрација у Бабином Пољу (Мљет) бенедиктинском манастиру на Локруму, док се другом повељом дарује острво Мљет манастиру Св. Марије на Рту Баргано у Италији.[435]

У првој повељи, Деса је *вољом божјом велики војвода земље захумске* (*Ego Desse uoluntate et dispositione dei magnus comes terre Zachulmie*), а текст је писао презбитер Милогој у цркви Св. Михаила. На пергаменту је рукописом XVIII века дописано: *ad numerum 26 anni 1151*. Писар из Десиног времена, дакле, није датирао документ. Сама Десина титула, *magnus comes terre Zachulmie*, недвосмислено упућује на закључак да је ова повеља фалсификат, јер се тек Немањин брат Мирослав јавља као *велики кнез* Захумља, и то је титула која се у изворима јавља од времена владавине Стефана Немање, када се Захумље налазило под управом српске владарске породице.

[435] Шишић, *Летопис*, 192 – 193; 200 – 201.

Друга повеља представља препис из прве половине XIV века, али, за разлику од прве, садржи другачију титулатуру владара као и елементе за датирање – *Anno domini M°C°LI indiccione XIIII. Ego Dessa, dei gracia Dioclie, Stobolie, Tacholmie dux* (...).

Различите Десине титутле које се јављају у ове две повеље упућују на закључак да оне нису могле бити издате исте, 1151. године, како је то наведено. У првом случају датирање је извршио неко у Дубровнику у XVIII веку, док је у случају друге повеље преписивач својевољно дописао уводну реченицу *Anno domini M°C°LI indiccione XIIII*(...). Ф. Шишић је сасвим јасно показао да је прва Десина исправа настала током прве половине XIII века.[436] Међутим, другу Десину исправу Шишић је сматрао аутентичном и упозорио да она по свом саставу и садржају битно одудара од осталих *Локрумских фалсификата*. Оно што је остало нерешено јесте питање Десине титуле наведене у овој повељи. Шишић је предложио да се уместо *Stobolie* чита *Tribunie*, а уместо *Tacholmie – Zacholmie*. Овај предлог би свакако требало усвојити и разумети да је 1151. године Деса још увек био само кнез Травуније, Захумља и Горње Зете (Дукље) и да је то представљало врхунац његовог политичког успона пре него што је стекао великожупанску част 1153. године. Није јасно када је и под којим условима Деса проширио своју власт на Захумље.

Захумље је 1126/1127. године још увек било под влашћу Градихне, зета Завидиног и праунука Стефана Војислава. Након повратка Уроша II на власт у Рашкој око 1127. године, Градихна се из Захумља повукао у Драч, тражећи уточиште код Византинаца. Уз византијску подршку успео је да око 1131. године порази краља Ђорђа и сам постане краљ Дукље; Захумље је тада могло доћи под управу једног од Градихниних синова: Радослава, Јована или Владимира. Стога је Деса пре 1151. године могао да из Захумља потисне Јована или Владимира, будући да је Радослав био краљ, па је, самим тим, Захумље најпре могло да буде поверено на управу једном од његова два брата.

Мавро Орбин помиње да је Десин брат Мирослав ратовао неуспешно са Дубровчанима 1148. године,[437] али је овај податак веома сумњив већ због чињенице да је поменути Мирослав био брат Немањин, а не Десин, а сами догађаји припадају времену седме или осме деценије XII века. Стога се овај Орбинов кратак хронолошки податак не може користити у анализи почетка Десине владавине у Травунији и Горњој Зети.

[436] Шишић, *Летопис*, 210.
[437] *Orbin*, 192.

Десина владавина у западним областима отпочела је, сасвим сигурно, за време друге владавине великог жупана Уроша I (1126/1127 – 1145), а тачну годину би требало тражити у времену када је Дукљом већ владао краљ Радослав, који је управу над земљом добио у Цариграду од цара Манојла Комнина, непосредно пошто је овај ступио на престо 1143. године. У то време српски двор је већ увелико развио јаке везе са угарским краљевством, где је већ тада боравио Десин брат Белош, који од 1144. године у угарским повељама носи наслов бана, а 1145. године постаје палатин, највећи достојанственик у Угарској.[438]

Тих година су, вероватно, увелико били у току преговори о заједничкој угарско-српској сарадњи против Византије и, како следи из византијских извора, Срби су први отпочели непријатељства 1149. године. Балканским полуострвом 1147. године пролази крсташка војска, која ће задати велике невоље цару Манојлу I, и веома је могуће да је то је био повод овим преговорима. Нормански краљ Рожер II чак је заузео Крф, Коринт и Тебу, па је Манојло I морао већ 1149. године да затражи обнову савезништва са немачким царем Конрадом III.[439] С друге стране, Рожер II је могао да рачуна на помоћ француског краља Луја VII, као и на моћну породицу Велфа, која је била огорчени супарник Конрада III.

Осим Угара, са којима су били у блиским односима, Срби су ступили у преговоре и са Рожером II, па би било сасвим природно претпоставити да су везе одржаване и преко западних крајева земље у Приморју, одакле је постојала могућност примања и слања посланстава норманског краља. Деса је држао Захумље, а главни град ове области био је Стон, у којем се налазила и добро заштићена лука. Деса је преко Захумља одржавао контакте са западним српским савезницима и у том правцу развио веома добре везе, о чему, додуше веома кратко, пише и византијски писац Јован Кинам.[440]

Сам Јован Кинам, објашњавајући разлоге српске побуне 1149. године, кривицу за ове догађаје недвосмислено приписује Белошу, који је наговарао угарског краља да помогне Србима, јер ће на тај начин заправо потчинити Далмацију (Србију).[441] Иако је и раније, као краљев ујак, имао утицаја на угарску политику, овако крупне захтеве и планове могао је Белош најпре остварити тек од када је постао угарски палатин, а то је било 1145. године.

[438] Калић, *Жупан Белош*, 67.
[439] Острогорски, *Историја*, 359 – 360.
[440] *Cinn.* 212.20 – 23; *ВИНЈ IV*, 62.
[441] *Cinn.* 104.10 – 23 ; *ВИНЈ IV*, 28 – 29.

Десино преузимање власти у Травунији, Захумљу и Горњој Зети, одиграло се тако у склопу општих припрема које су вршене на страни антивизантијске коалиције, која је обухватала Нормане Рожера II, Угре, Велфе и Србе. Стога би почетак његове владавине у овим областима требало ставити приближно у 1144. годину. Тако је између 1144. и 1149. године Деса довршио освајања у Дукљи, остављајући под влашћу дукљанског краља Радослава уску област између Котора и Скадра.[442] Власт над Захумљем задобио је најкасније око 1150/1151. године. Захумље је, по свој прилици, било под влашћу Владимира, најмлађег брата краља Радослава, будући да Мавро Орбин, говорећи о Десином сукобу са Радославом, помиње само његовог брата Јована, док се Владимиру губи сваки траг.[443]

Рат Уроша I против Византије окончан је поразом српског великог жупана у бици на Тари 1150. године. Деса, који је владао у западним крајевима, очигледно је избегао непосредне последице братовог пораза. Његова власт у тим крајевима постала је заправо још јача, јер је политика његовог брата доживела слом, а незадовољство међу српским жупанима после изгубљеног рата погодовало је Десиним стремљењима. Осим тога, он је далеко лакше од Уроша II могао да настави одржавање веза са јужном Италијом и Норманима. Стога је Деса око 1153. године збацио свога брата са власти уз помоћ Угара, односно бана Белоша и жупана у самој Рашкој, и преузео престо.

Манојло Комнин вероватно није могао одмах да реагује, али се повољна прилика указала 1154. године, када је умро Рожер II и када се отворио простор за обнову византијске политике према Италији. Већ 1155. године византијска војска се искрцала код Анконе, па би стога решавање прилика у Србији требало тражити у месецима или години пре ове офанзиве. Највероватније је Манојло кренуо да реши ствари у Србији непосредно по смрти Рожера II, без сумње најјачег Десиног савезника. С друге стране, Деса је у извесној мери веровао да може да рачуна на помоћ Угара – што се није догодило. Можда је због изостанка угарске помоћи Манојло могао тако лако да среди прилике у Србији. Срби су му сами довели Уроша и Десу, изразивши жељу да цар пресуди коме ће припасти власт у Рашкој. Кинам каже да су Срби ово учинили из страха од цара,[444] а тај страх могуће је разумети као последицу изостанка угарске помоћи, коју је Деса по преузимању власти вероватно очекивао. Догађај би требало датирати у време после смрти Рожера II и пре византијске офанзиве на јужну Италију, по свој прилици у крај 1154. или почетак 1155. године.

[442] *Ljetopis*, 104.
[443] *Orbin*, 245.
[444] *Cinn.* 113.10 – 11; *ВИНЈ IV*, 38.

Није познато шта се догодило са Десом након што је био принуђен да брату врати престо. На први поглед, могло би се очекивати да се вратио у Травунију и Захумље, где је наставио борбу са дукљанским краљем, сишавши привремено са сцене високе политике у коју је био уплетен и до које се уздигао 1145 – 1153. године. Орбин даје један кратак податак да је Деса протерао краља Радослава 1161. године,[445] дакле, пре него што је по други пут постао велики жупан Рашке. Орбину је још познато да је Деса по смрти покопан у Требињу, у цркви Св. Петра у Пољу, а да су власт наследили његови синови.[446]

Према Орбину, Десини синови су били Мирослав, Константин и Немања – што је у старијој историографији довело до данас одбачног мишљења да је Деса заправо отац Стефана Немање. Орбин доноси још један занимљив податак – после Десине смрти власт у Рашкој преузео је Владимир, млађи брат дукљанског краља Радослава, који је иначе живео са породицом у Рашкој. Наводно су њега Десини синови поразили код Приштине и збацили са власти. У описаним догађајима лако се препознаје Немањин сукоб са најстаријим братом Тихомиром, који је уз византијску подршку покушао да врати великожупански престо у Рашкој. Стога би требало занемарити податке о Десиним синовима, Владимиру и учешћу дукљанске династије у сукобима у Рашкој, забележене код Орбина. Истовремено, поставља се питање да ли је Деса наставио да влада у својим пређашњим областима или је, после 1154/1155. године, ове области заувек изгубио.

Орбиново излагање о Деси, а посебно генеалошки подаци, највећим делом је нетачно. Сукоб са краљем Радославом окончан је до 1153. године, када је Деса привремено постао велики жупан Рашке и када је сву снагу и дипломатску вештину усмерио према Византији и западним савезницима, како би се на том положају одржао. Отуда Орбинов податак да је Деса протерао краља Радослава 1161. године није тачан и требало би га одбацити.

Изгледа да је Десин одлазак у Рашку искористио његов северни сусед, босански бан Борић, такође угарски савезник и штићеник, који је 1154. године освојио Захумље. Наиме, Орбин преноси писање данас изгубљеног извора, у коме је подробно изложен рат бо-

[445] *Orbin*, 204.
[446] *Orbin*, 245.

санског бана Борића са Дубровником, уз вредне појединости о току саме битке која се одиграла недалеко од Требиња.[447] Другим речима, у време овог рата Борић је већ господарио Травунијом и Захумљем. Изгледа да су обе ове области остале под Борићевом управом све до његове смрти или пада са власти. У том случају, може се закључити да је Деса управљао Травунијом и Захумљем од 1144. до 1153. године.

Јован Кинам помиње да је цар Манојло I поставио Десу за великог жупана Рашке око 1162. године, након смене Уроша II Примислава кога је наследио Белош, и добровољног Белошевог одласка у Угарску, чиме је престо рашког великог жупана остао упражњен. Када је цар наредио да пред њега доведу Десу, како би га поставио на власт у Рашкој, он је већ тада управљао Дендром, *богатом и многољудном земљом у суседству Ниша*.[448] Том приликом је цар поставио услов да Деса после преузимања великожупанске части напусти Дендру у корист Византије.

Ова Кинамова вест од пресудне је важности за расветљавање догађаја између 1154/1155 – 1162. године, односно за разумевање Десине судбине након што је царевом арбитражом 1154/1155. године лишен великожупанске части. Манојло I Комнин је тежио да задовољи чланове владајуће породице у Рашкој, како би спречио нарастање напетости и немире до којих би могло доћи, и тиме отклонио извор непостојаности власти великог жупана, који је био јемац мирних односа са Византијом. Стога је византијски цар поступао најчешће благонаклоно према бившим великим жупанима, дајући им на управу земље у Византији, које су су били у суседству Рашке. Тако је и Деса 1154/1155. године добио на управу Дендру, богату област покрај Ниша, коју је по добијању части великог жупана 1162. године био у обавези да врати. Када је уклонио са власти најстаријег Десиног брата Уроша II Примислава, цар му је такође даровао богату област подесну за испашу стоке.[449]

Изгледа да овај поступак цара Манојла I Комнина према Деси додатно указује на то да је Деса у међувремену изгубио власт у западним крајевима који су, када је 1153. године приграбио великожупанску власт у Рашкој, дошли под власт босанског бана Борића.

Већ 1163. године цар Манојло I је током боравка у Нишу решио да се посвети приликама у Србији, јер је дознао да је Деса поново запосео Дендру и да се не држи уговора. Такође, постојале су назнаке

[447] О овим догађајима видети ниже у поглављу о бану Борићу.
[448] *Cinn.* 204. 15 – 18; *ВИНЈ IV*, 58.
[449] *Cinn.* 204.9 – 12; *ВИНЈ IV*, 58.

да он одржава везе са угарским краљем, будући да је приликом сусрета са угарским посланицима, који су те исте године боравили у Манојловом логору, назвао угарског владара својим господарем. Стога је Манојло уприличио суђење Деси, доказао му кривицу и послао га у Цариград, где је држан у дворском затвору.[450] Тако барем приповеда Јован Кинам. С друге стране, Никита Хонијат не помиње Десино прогонство, већ само каже да му је цар *уз страшне заклетве* опростио грехе и оставио га да влада.[451]

Кинамови и Хонијатови описи односа цара Манојла I према Деси као да се односе на два различита догађаја која су, што је врло могуће, хронолошки замењена. Први је датиран у 1163. годину, а други у 1165. годину. Према првом извештају, Деса је већ 1163. године послат у Цариград, што би уједно значило да је он већ тада свргнут са власти. Према другом, он је 1165. године дао заклетве верности и допуштено му је да се врати у своју земљу. Уколико би оба извештаја била прихваћена као тачна, излази да је Деса 1163. године био прогнан у Цариград, затим враћен на власт, а потом, 1165. године, пошто је поново показао колебљивост у верности цару, ипак остављен на великожупанској дужности. Ово се чини немогућим, па би стога ваљало другачије поставити хронологију и исходе поменутих преговора.

Кинамов извештај из 1163. године требало би датирати у 1165. годину и прихватити као веродостојан податак да је Манојло том приликом Десу послао у заточеништво у Цариград. Хонијатов извештај из 1165. године требало би ставити у 1163. годину, када је Деса поново узурпирао Дендру и када је намеравао да се одметне од Византије. Те планове помиње и Кинам, говорећи о Десиним везама са Алеманима, из чијег је рода желео да себи доведе невесту и тим путем заправо створи савез којим би ојачао свој положај према Византији.[452]

Може се закључити да је Деса 1163. године избегао цареву казну и наставио да влада Рашком, али да је зато 1165. године, када су његове непријатељске намере постале више него очигледне, био смењен са власти и послат у Цариград. После 1165. године Десино име се више не јавља у изворима. Мало је вероватно да је Деса касније из Цариграда стигао у Травунију, где је и умро, како пише Мавро Орбин. Међутим, изгледа да одговор на питање шта се догађало са Де-

[450] *Cinn.* 212.14 – 214.5; *ВИНЈ IV*, 61 – 63.
[451] *Chon.* 136.54 – 56; *ВИНЈ IV*, 139.
[452] *Cinn.* 18 – 23; *ВИНЈ IV*, 62.

сом после 1165. године лежи у правилном тумачењу вести млетачког дужда Андрије Дандола.

Млетачки дужд Андрија Дандоло у својој *Хроници* бележи да је кћер војводе Десе (*ducis Desse*) била удата за Леонарда, кнеза Осора (*Auseri*), сина млетачког дужда Витала II Микијелија (1156 – 1172), а уз посредовање угарског краља Стефана III (1162 – 1172).[453] Андрија Дандоло датира овај брак у 12/13. годину владавине млетачког дужда, односно у 1168/1169. годину.

Јединствен податак млетачког хроничара из XIV века о Десиним породичним везама у историографији није довољно објашњен. Наиме, посредовање угарског краља Стефана III приликом склапања овог брака побуђује пажњу, посебно стога што се у наставку ове вести говори и о браку другог препсвог сина Николе, кнеза Раба, са Маријом, кћерком Ладислава II, тада већ покојног брата угарског краља Гезе II (1141 – 1162) и једно време незаконитог угарског краља (1162 – 1163), односно стрица Стефана III. Андрија Дандоло оба ова брака представља као последицу политике Стефана III, што би недвосмислено значило да је и Десина кћерка удата у склопу општег дипломатског плана угарског краља.

Отуда се поставља питање где је у том тренутку боравио Деса – да ли у близини угарског краља или у својим областима на западу (Травунија, Захумље, Горња Зета). Будући да 1168/1169. године сасвим сигурно више није био велики жупан, он је могао да влада само у западним крајевима. Тако би податак византијских писаца да га је цар Манојло затворио у Цариграду могао хронолошки да се одреди у раздобље 1165 – 1168. Међутим, тада је у Рашкој већ дошло до потпуног преокрета и Стефан Немања је чврсто држао великожупанску власт. Вероватно су и западне области које је Деса раније држао ушле у Немањину интересну сферу, па је он најпре могао да се склони у Угарску. Прави тренутак за његово ослобађање из Цариграда могао је да наступи 1167. године, када су Византија и Угарска склопиле трајан мир. Тада је, захваљујући посредовању угарског двора, Деса могао бити ослобођен заточеништва и упућен у Угарску.

Тако се на основу вести Андрије Дандола стиче утисак да је Деса последње године свога живота провео на угарском двору,[454] где је његова породица још од времена Десиног деде жупана Марка, па преко Десиног брата Белоша, уживала велики углед. Брак који је

[453] *Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta aa. 46 – 1280 d.C.*, ed. E. Pastorello, Bologna 1938, 249.27 – 28 (= *Dandulo*), „*Inter hec, Stephanus rex Ungarie, cum duce amiciciam fingens, Leonardo eius nato comiti Auseri filiam ducis Desse in coniugem tradidit...*"

[454] Упор. Благојевић, *Кнежевине*, 58.

склопљен са сином млетачког дужда, а посредовањем угарског краља Стефана III, није више представљао реалну дипломатску снагу, јер је угарски краљ већ наредне године од Млечана преотео Сплит, Трогир, Шибеник и многа друга места Далмације.[455] Другим речима, оба ова брака, која помиње Андрија Дандоло, склопљена су само да би Стефан III добио на времену, прикривајући праве намере према Млецима. Очеви обе кћери које су удате за синове млетачког дужда били су само титуларни владари без стварне моћи. Уосталом, сам Андрија Дандоло, говорећи о планираним женидбама duждевих синова, текст започиње реченицом: *Stephanus rex Ungarie, cum duce amiciciam fingens...* – што сасвим јасно говори о правим намерама Стефана III.

Описани политички догађаји, у којима се Деса појављује као носилац политичких идеја и дела, пружају слику занимљиве личности, којој се способност прилагођавања и деловања у различитим приликама мора признати. Већ у раној младости, када је употребљен као оруђе једне политичке струје у Дукљи против законитог дукљанског владара, показао је способност да указану прилику претвори у велики добитак. За непуну деценију сукоба успео је да прошири своју власт на Захумље, Травунију и највећи део Дукље. Изгледа да је ослонац имао и у католичкој цркви, о чему је успомена сачувана код Мавра Орбина, који сматра да би Деса прихватио католичку цркву да није страховао од својих словенских племића.[456] С друге стране, Византинац Михаило Солунски, патријарх цариградски 1170 – 1178, када говори о Деси као да прави алузије на његово црквено опредељење, наводећи пасус из *Библије* (*Књига пророка Језекиља*, 33, 12) – *јер безбожност безбожника нека не буде по безбожника погубна у дан када се од безбожности своје буде одвратио.*[457]

Користећи се неуспехом свога брата Уроша II Примислава у рату са Византијом 1150. године и незадовољством неких од рашких жупана, смело је, уз угарску подршку, око 1153. године насилно преузео власт у Рашкој, отворено се успротививши Византији. Иако је после две године био збачен са великожупанске власти, он је и даље могао играти значајну политичку улогу, држећи област Дендру на истоку, чиме га је цар Манојло привремено задовољио по уклањању са великожупанског трона. Када је по други пут постао велики жупан, 1162. године, поново се упустио у сукоб са Византијом, осла-

[455] *Dandulo*, 249.30 – 32.

[456] *Orbin*, 245.

[457] *ВИНЈ IV*, 204.

њајући се на Угарску, што га је на крају коштало заточеништва у цариградској дворској тамници, у коју је одведен 1165. године.

Поред ослонца на Угарску, Деса је тражио везе и на западу, са Немцима. Током оба периода своје великожупанске власти тежио је да се обезбеди везама са западним савезницима, свестан да се усамљена Рашка не може одржати пред Византијом цара Манојла I Комнина.

Последње године живота провео је највероватније у Угарској. Тамо је доспео после 1167. године и склапања угарско-византијског мира, којим је могло бити обухваћено и његово ослобађање на захтев Угарске. Брак његове кћери са Леонардом, сином млетачког дужда, био је последица политике угарског краља, а титула војводе, која је том приликом забележена уз Десино име, остала је само празно сведочанство његове некадашње моћи.

БОРИЋ

О босанском бану Борићу не зна се много.[458] Околности под којима је дошао на власт такође нису познате. Оно што је на основу писања Јована Кинама у историографији поуздано утврђено јесте да је Борић 1154. године учествовао као угарски савезник у рату против Византије. Војни одред, који је цар Манојло I (1143 – 1180) упутио против Борића, [459] грешком је напао на главнину угарских снага и био потучен. Тако је Борић привремено остао изван домашаја византијског цара. Кинамова кратка вест о Борићу и термин σύμμαχος, који користи описујући његов однос са угарским краљем, наводи на закључак да је бан Борић 1154. године био угарски вазал[460] и да је у том својству вршио своју дужност у рату против Византије у Подунављу, приликом опсаде Браничева.

Такође је установљено да је Борић имао поседе у Славонији, у пожешкој жупанији.[461] На основу сачуване дипломатичке грађе познато је да је и породица Борића бана вековима после његове смрти располагала знатним земљишним поседима на том и суседном простору.[462] Ипак, још увек није познато одакле је бан Борић био родом.

---

[458] Уопштено о бану Борићу, Ћирковић, *Историја*, 42 – 43. О пореклу бана Борића, видети, Б. Недељковић, *Постојбина првог босанског бана Борича*, ИЧ 9/10 (1959) 55 – 69 (= Недељковић, *Постојбина*).

[459] *Cinn.* 131.22 – 132.3; *ВИНЈ IV*, 51 – 52.

[460] Упор. В. Ћоровић, *Бан Борић и његови потомци*, Глас СКА 182 (1940) 48 – 49.

[461] У питању је Борићев поклон темпларима села Здеље *(Esdel)*, који је одобрио угарски краљ Стефан IV (1162/1163), а поменут је у повељи темпларима угарског краља Андрије II из 1209. године; упор. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III*, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1905, N° 74 (= *CD III*).

[462] *CD III*, N° 74 (1209); *CD IV*, N° 328 (1248); *CD IV*, N° 368 (1250); *CD V*, N° 611 (1258). Подробније о поседима Борићевих потомака у Славонији, M. Karbić, *Posjedi plemićkog roda Borića bana do sredine XIV. stoljeća*, Scrinia Slavonica 5 (2005) 48 – 61 (= Karbić, *Posjedi*).

Најчешће су заступљена два мишљења – да је био пореклом из Славоније или из Захумља.[463] У сваком случају може се сматрати да није био родом из уже Босне.

Иако су потомци бана Борића у Славонији, односно околини Пожеге, имали знатне земљишне поседе, који се изричито у повељама јављају као њихова *баштина* (*hereditas*), то никако не значи да су ти поседи били и Борићева *баштина*, тј. очевина, будући да је те поседе могао стећи за живота, пре свега услед својих добрих веза и савезничких односа са угарским краљем. Податак из једне повеље угарског краља Беле IV из 1244. године, којом се одређује опсег босанске бискупије, у којој се помиње земља *Tunnicha* у власништву Тољена, његове браће и рођака који су сродници потомака Борића бана,[464] уједно одређује најзападније поседе Борићевих потомака у Славонији.[465]

Насупрот бројним повељама из XIII и XIV века које указују на Славонију, околину Пожеге или Брода као исходиште Борићевог рода, постоји само један траг који води према Захумљу као месту његовог порекла. У питању је једна фалсификована повеља којом се локрумским бенедиктинцима дају поседи на Мљету, раније у власништву цркве Св. Панкрација.[466]

Наиме, у уводном делу ове повеље бан Борић саопштава да му је дошао Винценције, опат локрумског манастира, са монасима, доносећи му на увид старе повеље, међу којима се налазила и она Љутовида протоспатара, а било је и оних исправа које су издали његови *стари претходници*, *ab aliis nostris antiquis [pre]decessoribus terre principibus*,[467] како би бан потврдио власништво локрумском манастиру над земљиштем цркве Св. Панкрација на Мљету у Бабином Пољу. Упркос томе што је ова повеља фалсификат, она је ипак морала да садржи одређене тачне податке како би фалсификат изгледао што веродостојније – а то је најпре податак да је бан Борић владао у Захумљу.[468]

Поменута повеља бенедиктинском манастиру није одређена годином, већ индиктом и месецом, па је отуда у историографији датирана у време између 1156. и 1159. године.[469] Неко је у XVIII веку дописао, као и у случају Десиних повеља, *Ad numerum 26 an. 1151.* Седми индикт, који се јавља у Борићевој повељи, августа месеца није падао 1151, већ 1159. године. У склопу политичког деловања бана Борића према Дубровнику, о чему ће бити речи, ова година се сасвим складно уклапа.

Формулација *ab aliis nostris antiquis [pre]decessoribus terre principibus*, коју је бан Борић искористио у својој повељи локрумским бенедиктинцима, још увек не значи да су *претходници*, тј. ранији господари Захумља, били у сродству са Борићем. Правно гледано, сасвим је очекивано да савремени владар Захумља приликом издавања повеље помиње и претходне владаре, како би нагласио легитимност самог чина, што није извесна потврда да је он њихов потомак, али отвара ту могућност. У сваком случају, ово оснажује претпоставку да је бан Борић родом из Захумља. У истој повељи локрумским бенедиктинцима Борић помиње и своје рођаке који се налазе у Захумљу (*...ego banus Baricius cum filiis meis atque propinquis...*), што додатно повећава могућност да је и његова породица била пореклом из Захумља. С друге стране, у доцнијим повељама босанских владара и властеле потомци бана Борића нигде се не помињу.

Бан Борић је Босном владао сасвим сигурно до 1163. године, када се као сведок наводи у једној повељи угарског краља Стефана IV.[470] Он је у својству босанског бана, уз дозволу угарског краља Стефана IV, за спас своје душе 1163. године поклонио темпларима село *Esdel* (Здеље) у Славонији.[471] Податак је сачуван у повељи угарског краља Андрије II (1205 – 1235) из 1209. године, уз још једну узгредну примедбу да су ове темпларске поседе проширили и Борићеви унуци (*Boricii nepotes*), што је потврдио и Андријин отац, угарски краљ Бела III (1172 – 1196).[472] Будући да је Борић село Здеље поклонио *pro remedio anime sue*, изгледа да је убрзо после тога преминуо. Појава његових унука пре 1209. године сагласна је са оваквом хронологијом. Другим речима, бан Борић је умро убрзо после 1163. године. Да ли је он умро као владар Босне, или као изгнаник и бивши бан, остаје нејасно, иако се на основу повеље из 1163. године чини да је он тада још увек био босански бан.

---

463 Упор. Недељковић, *Постојбина*, 57 – 58, где су наведена старија мишљења и литература; Karbić, *Posjedi*, 50.

464 Упор. *CD IV*, N° 208 (1244), *...terra Tolys cum fratribus et cognatis generationis Borich bani Tunnicha vocata.*

465 *Tunnicha* би требало да је данашња Томица; упор. Karbić, *Posjedi*, 54, нап. 31.

466 Шишић, *Летопис*, 195 – 196.

467 *Ibid.* 195; упор. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1904, Н 74 (= *CD II*). *CD II*, N° 86.

468 Упор. Недељковић, *Постојбина*, 64 – 65.

469 Упор. Шишић, *Летопис*, 195.

470 *Monumenta historica episcopatus zagrabiensis*, ed. J. B. Tkalčić, Zagrabiae 1873, N° 2: *Boricio bano*. У, *CD II*, N° 94, грешком издавача је испао читав ред у коме се појављује име Борића бана.

471 Податак је сачуван у повељи угарског краља Андрије II темпларима у Далмацији и Хрватској из 1209. године; упор. *CD III*, N° 74.

472 *CD III*, N° 74.

Хроника Симона де Кезе бележи да је по наредби угарског краља Стефана III (1162 – 1172) извесни *miles Gotfridus nominatus de Mesnensi regione* пошао против босанског војводе (*adversus ducem de Bosna*) и да га је победио.[473] Поставља се питање против кога је и када угарски владар војно интервенисао у Босни. Што је још важније, Готфрид се није задржао у Босни, већ се вратио у Угарску и стекао велику наклоност угарског краља.

Помињање бана Борића као сведока уз угарског краља Стефана IV у повељи из 1163. године значило би да је био уплетен у грађански рат у Угарској, као противник Стефана III. Познато је да је угарски бан Белош такође подржавао Стефана IV,[474] па се отуда може претпоставити да је бан Борић у политици следио свог (вероватног) заштитника Белоша. Међутим, исход овог рата Борић највероватније није дочекао, јер је најкасније 1164. године преминуо, док се у исто време и Белошу губи сваки траг у изворима. Већ 1165. године убијен је и Стефан IV, па је Стефан III коначно остао једини краљ Угарске и грађански рат је окончан.[475] Стога би податак Симона де Кезе о војној интервенцији у Босни против тамошњег бана могао да се односи подједнако на самог Борића или на непознатог Борићевог наследника, који је најпре могао бити византијски штићеник, па самим тим, супротстављен Стефану III. До похода на Босну морало је доћи пре 1167. године, када је између Угарске и Византије успостављен трајнији мир, а Босна доспела у интересну зону Византије.

Може се, дакле, рећи да је бан Борић владао Босном приближно од 1150. до 1164. године. Његова делатност углавном је непозната, а извори који пружају податке о њему су малобројни. Свакако, код Мавра Орбина остао је забележен веома подробан извештај о рату бана Борића са Дубровником. У историографији се о овом догађају мало писало, а пресудну улогу одиграо је одавно изречен закључак Вјекослава Клаића да је извештај Мавра Орбина о Борићевом рату са Дубровником – измишљен.[476] Понекад се у историографији догађа да се једном изречени закључци прећутно преузимају и да ретко дође до њихове корените промене. Чини се да је то био случај и са описом дубровачко-босанског рата забележеним код Мавра Орбина.

[473] *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum*, ed. L. Veszprémy – F. Schaer, Budapest 1999, 172 – 174.

[474] Упор. Калић, *Белош*, 78.

[475] Стефан IV је поражен јуна 1163. године и повукао се на територију Византије, где је очекивао да ће наћи подршку цара Манојла I Комнина. Како се после 1163. године из извора губе Белош и Борић, ова подударност вероватно није случајна, па би требало претпоставити да су обојица изгубила своје претходне позиције – Белош бана Угарске, а Борић бана Босне. Белош је наставио да живи у Угарској (упор. *Cinn.* 204.12 – 15), док је Борић или убрзо преминуо или уклоњен вољом Стефана III са банске части у Босни.

[476] V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 50 – само одбацује дубровачке хроничаре Орбина, Лукаревића па до Растића. Није јасно на основу чега. N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1989, 63, следи суд В. Клаића, јер ни он не објашњава разлоге овог одбацивања. Шишић, *Летопис*, 220, сматра да Борићевог рата са Дубровником никада није ни било. С. Ћирковић, *Мавро Орбин, Краљевство Словена*, Београд 1968, коментар на страни 340 – 341 (= Ћирковић, *Орбин*), упозорава да је Орбин користио неки извор који је био пун анахронизама и да је, у основи, прича дубровачког порекла.

Када је 1154. године избио рат са Дубровником, лоза бана Стефана, кога је 1082/1083. за кнеза Босне поставио дукљански краљ Бодин,[477] више није владала Босном, али је изгледа остала у најужем окружењу босанског бана. Наиме, у бици код Требиња левим крилом босанске војске командовао је брат Борићеве жене Лавице, Томаш Вукмирић. Његово презиме, изведено из личног имена Вукмир, указује да је он највероватније био потомак сина кнеза Стефана, Вукмира – можда најпре Вукмиров унук. То би значило да је између 1100. и 1154. године дошло до преовладавања угарског утицаја у Босни и довођења банова који су били угарски вазали. Године 1137, на сабору у Острогону угарски краљ Бела II (1131 – 1141) дао је своме сину Ладиславу *Bosnensem ducatum.*[478] Претходне, 1136. године, Бела II је вратио под угарску круну велики део Далмације, и није немогуће да је том приликом утврдио и залеђе, потчинивши Босну постављањем на власт себи лојалног бана.

Угарски краљеви су, изгледа, од 1137. године владали Босном преко домаћег бана, али су у краљевској титулатури задржали само наслов Раме, јер им је та област Рашког Подгорја припадала на основу мираза који је стечен женидбом Беле Слепог Јеленом, кћерком рашког великог жупана Уроша I.[479] Један од ових банова био је и Борић, а као угарски вазал он је морао да у спољној политици следи Угарску.

Орбин доноси веома подробан опис Борићевог рата са Дубровчанима. Прво, он саопштава да је Борић дошао у сукоб са Дубровчанима након што је претходно загосподарио Захумљем. Отуда, можда, његова женидба Лавицом, сестром Томаша Вукмирића, чија је породица изгледа и потицала из Босне. Овим браком, ородивши се, дакле, са старом владарском породицом, могао је Борић да учврсти своју власт у Босни. Затим је, услед неког спора босанског еписко-

[477] *Ljetopis*, 97: *Deinde cepit Bosnam posuitque ibi Stephanum knesium.*

[478] *CD II*, N° 45.

[479] О начину на који је Рама дошла у титулатуру угарских краљева, видети, Живковић, *Рама*, 153 – 164.

па и дубровачког архиепископа, отпочео сукоб са Дубровником. Лукаревић тврди да је у питању био Милован, епископ Крешева. Али бан се спремао да дође са већом војском тек следеће године, и то је, заправо, поход о коме пишу Орбин и Лукаревић. Орбин каже да се први сукоб одиграо 1154. године, а да је следеће године дошло до главне битке. Лукаревић изричито наводи да је до главног сукоба дошло у септембру 1154. године. Византијским календаром мерено, пошто година почиње септембром, могуће је да се ради о истој, 1154. години (септембар – децембар).

Наиме, Орбин закључује да је после пораза босански бан постао велики пријатељ Дубровчана, док Лукаревић изричито каже да су Дубровчани имали великих сукоба са Борићем из године у годину.[480] Лукаревић је уопште био склон скраћивању изворника, али је Орбин очигледно тежио улепшавању. Оба писца ипак пружају недвосмислен податак да је Борић уз себе имао угарску коњицу, коју обојица цене као веома вичну ратовању.[481]

Подаци о члановима угледних породица из Дубровника, Улциња, Котора и Пераста који су водили дубровачку савезничку војску, као и описани војни распоред, прилично су подробни и чине јачом претпоставку о веродостојности самог догађаја. Лево крило дубровачке војске састојало се од Улцињана под командом Николе Улцињанина и Пераштана под заповедништвом Милоша Шестокрилића, а обједињено је вођством Дубровчанина Цива Цријевића. Десним крилом заповедао је Михо Бобаљевић у својству врховног команданта. Са Бобаљевићем је на десном крилу био и Которанин Петар Болица, највероватније у средишту дубровачког бојног реда.[482] На десном крилу босанске војске био је Томаш Вукмирић, брат банове жене Лавице,[483] док је Борић командовао левим крилом, где се налазила и угарска коњица.[484]

Описи рана које су заповедници задобили, као и подаци о томе где су и како погинули, такође указују на добар извор који је послужио обојици писаца.[485] Томаш Вукмирић је убио Циву Цријевића, а сам био посечен од Пераштана. Никола Улцињанин, који је претходно покушавао да помогне Цријевићу, био је рањен стрелом и при-

[480] Orbin, 349; *Luccari*, 21.
[481] *Luccari*, 21, изричито каже да пише на основу сведочанстава *многих који су тамо били*.
[482] За познију појаву неких од ових породица у изворима, видети, Ћирковић, *Орбин*, 340 – 341.
[483] *Luccari*, 20, додаје да је Томаш Вукмирић имао уз себе 4 000 војника.
[484] *Orbin*, 348 – 349.
[485] *Luccari*, 20, чак напомиње да је Петар Болица рањен у десну страну груди.

сиљен да се повуче. Најзад, требало би поставити питање откуда то да су Улцињ, Котор и Пераст пружили помоћ Дубровнику. Улцињ за тако нешто није имао никаквог интереса, јер је исувише удаљен од позорнице сукоба, али се ипак одазвао позиву Дубровчана. Једини одговор јесте да су сви ови градови, укључујући и Дубровник, потпадали под зону утицаја Византије и да су из тог разлога деловали у заједници. Угарско-византијско ратовање углавном се одвијало у Подунављу и добро је познато да је до примирја дошло тек 1155. године, а да је нарушено тек после смрти Гезе II, 1162. године.[486]

Стога је било природно да угарске чете помажу своме вазалу Борићу у рату против Византије, баш као што је и он 1153. или на пролеће 1154. године, помагао Угре под Браничевом.

У склопу свих познатих догађаја око бана Борића посебно се издваја чињеница да се његова појава у Захумљу подудара са одласком Десе из те области и његовим постављењем за рашког великог жупана, вољом угарског двора. Стиче се утисак да је Борић постављен за босанског владара у оквиру дипломатске активности Угарске. Тачније, угарски бан Белош, Десин брат, могао је да постави оданог властелина на место босанског бана, помажући му да прошири власт и на област Захумља. То би објаснило због чега је Деса 1155. године, када га је византијски цар Манојло I Комнин уклонио са великожупанског престола Рашке, морао да се задовољи скромном облашћу Дендре, односно због чега није могао да се врати у Захумље и Травунију. Тамо је већ тада чврсто држао власт Борић. Такође, претпоставка Б. Недељковића да је Борић био рођак Белошев,[487] односно у сродству са рашком владарском кућом, овим добија на тежини.

Рат који је избио између Борића и Дубровника 1154. године приказан је код Мавра Орбина као последица црквеног спора између босанског епископа и дубровачког архиепископа.[488] Иако је Орбин олако прешао преко суштине сукоба, може се уочити да је то било веома крупно питање, које је, поред Борића, покренуло у рат и његове угарске савезнике. Изгледа да је Борић, стекавши Захумље, извршио одређене измене надлежности епископа, односно да је босанском епископу покушао да подреди и оне области које су се налазиле у надлежности дубровачког архиепископа. Тај сукоб око црквених надлежности одиграо се, пре свега, на простору Захумља и Травуније. Покушај једног средњовековног владара да промени границе цркве-

[486] Упор. Калић, *Жупан Белош*, 30 – 31, нап. 42 – 44.
[487] Недељковић, *Постојбина*, 68.
[488] *Orbin*, 347.

них епархија увек је последица политичке одлуке и одјек је владареве жеље да територија на којој врши световну власт буде и у духовном смислу под надзором „његовог" црквеног поглавара.

Папа Анастазије IV је 19. децембра 1153. године потврдио дубровачког архиепископа Андрију и одредио опсег његове црквене јурисдикције. Међу областима које су припадале дубровачкој архиепископији налазиле су се Захумље, Србија и Травунија (*regnum Zachulmie, regnum Seruilie ac regnum Tribunie*).[489] Само неколико дана касније папа је поново писао дубровачком архиепископу, одобривши му да из цркве искључи епископа Улциња, Дриваста и Котора, као и которског кнеза.[490] Оно што се сигурно може закључити јесте да је пред сам почетак рата између Борића и Дубровника заиста постојао црквени сукоб дубровачког архиепископа и више епископа са подручја Дукље, односно оних који су столовали у земљи византијског штићеника и Десиног супарника краља Радослава.

Поставља се питање да ли је поглавар дубровачке архиепископије, ступивши на трон 19. децембра 1153. године, имао извесних неугодности приликом успостављања своје власти над епископима Захумља, Травуније или Србије. На основу оригиналне папске повеље од 24. децембра 1153. године, јасно је да долази до црквеног сукоба на територији Дукље. Такође, на основу Орбинових и Лукаревићевих података да су помоћ Дубровчанима пружили управо Которани и Улцињани, са којима је 1153. године Дубровник био у сукобу поводом питања црквене јурисдикције, очигледно је да је током прве половине 1154. године овај сукоб превазиђен.

Суштина спора дубровачког архиепископа са епископима Бара, Улциња и Котора сводила се на то да је епископ Бара ове епископије у Дукљи сматрао својим суфраганима. Опадање политичке моћи дукљанских владара током прве половине XII века довело је и до укидања барске архиепископије и враћања претходног стања, када је та област потпадала под власт дубровачког архиепископа. Чести сукоби са Десом између 1145. и 1153. године приморали су дукљанског краља Радослава да прихвати савез са византијским Дубровником, а самим тим, и да подреди своје епископе дубровачком јереју.

Долазак Борићев за босанског бана око 1150. године у склопу угарске политике и његово преузимање Захумља и Травуније 1153. године, у време када је Деса преузео великожупанску власт у Рашкој, довело је и до сукоба у црквеним питањима, будући да је Борић покушао да припојене области – Травунију и Захумље – подреди своме

489 *CD II*, № 74. У питању је оверен препис папске буле.

490 *CD II*, № 75. Повеља је сачувана у оригиналу у Дубровачком архиву.

епископу. Лукаревић сматра да је тај епископ био у Крешеву, које, истина, у каснијим столећима фигурира као снажан католички центар, али за XII век не постоје подаци који би упућивали на закључак да је Крешево уопште постојало. Податак Мавра Орбина да је Борић после пораза код Требиња послао на мировне преговоре епископа Требиња, указивао би на то да је овај епископ већ био подређен босанском епископу, када је као човек од поверења босанског бана могао да у његово име преговара са Дубровчанима. Отуда црквени спор, забележен код Орбина и Лукаревића као суштина сукоба, избија као највероватнији разлог. Другим речима, Борић је 1153. године покушао да постојећој црквеној организацији у Босни припоји епископије које су биле под дубровачким архиепископом.

Разуђени историјски извори о бану Борићу или, још више, о његовим потомцима, тешко могу пружити целовиту слику његовог порекла, политичке делатности и самог краја. Можда се најпре може рећи да је Борић бан био ожењен сестром Томашевом, који је био Вукмировов син и унук бана Стефана. Према генерацијском моделу који подразумева период од 30 година, ово би значило да је Стефан рођен око 1050. године, Вукмир око 1080, а да су Томаш и његова сестра рођени око 1110. године. Тако би Борић бан припадао генерацији рођеној око 1110, односно истом оном нараштају коме су припадали и Урош II, Белош, Деса, Немања, Мирослав, Страцимир и Тихомир – у Србији, тј. Рашкој.

Требало је да босански престо припадне легитимном наследнику Томашу Вукмирпћу, али он из неког разлога очигледно није постао босански бан, већ је на то место дошао Борић. Женидба сестром Томаша Вукмирића указује на то да између Борића и потомака кнеза Стефана није постојало крвно сродство. Отуда се јавља могућност, како је то у историографији већ уочено, да је Борић доведен за бана Босне.

Поставља се питање одакле је Борић дошао за босанског бана и доцнијег владара Захумља и Травуније. Угарске повеље из XIII и XIV века наводе на помисао да је и сам бан Борић био пореклом из Пожеге или Брода, односно Славоније, будући да се на том простору дуго јављају његови потомци. С друге стране, у повељама босанских владара и властеле, име Борића бана и његовог рода не налази се ни у најмањем трагу. Отуда би требало да следи закључак да је Борић био пореклом из Угарске, односно Славоније, а да је у Босну доведен као угарски штићеник.

Међутим, околности под којима је окончана Борићева владавина у Босни унеколико могу објаснити разлоге услед којих се његови потомци не помињу на простору Босне или Захумља. Наиме, уко-

лико је снагом византијског оружја он био изгнан из Босне, онда је и читава његова породица могла да се склони у Славонију, где је као вазал одраније могао од угарског владара добити извесне земљишне поседе. У Босни је тада дошло до потпуног политичког преокрета и престо босанског бана морао је да припадне некоме ко је био вазал византијског цара. Отуда и војна интервенција Стефана III у Босни, коју је кратко прибележио Симон де Кеза.

Расположиви подаци из историјских извора не могу пружити коначан одговор на питање о пореклу Борића бана. Најпре се може рећи, будући да су приликом наслеђивања банске части изостављени непосредни потомци кнеза Стефана, да је Борић постао босански бан политичком вољом Угарске. У то време је спољном политиком Угарске руководио бан Белош, син великог жупана Рашке Уроша I, који је 1153. године непосредно утицао на промену на великожупанском престолу Рашке. Тада је за великог жупана постављен Деса, најмлађи брат Белошев, а области које је он до тада држао на западу – Захумље и Травунију – преузео је Борић. Белош је на тај начин могао обезбедити јединство угарских савезника, задовољавајући њихове политичке и територијалне амбиције.

Уколико се у виду има огроман Белошев утицај на спољну политику Угарске, посебно према земљама јужно од Саве, онда се може допустити могућност да је Борића поставио управо Белош, а то је морало бити пре 1157. године, када је Белош највероватније морао да напусти Угарску.[491] Разлози због којих је Белош одлучио да Босну препусти на управу Борићу, а не неком од чланова угарске владарске породице, највероватније леже у самом сукобу између Гезе II и принца Стефана. Наиме, према споразуму из 1152. године, Стефан је задржао надлежности које су му по праву припадале, али је остао без територије и стварне власти. Један од главних присталица принца Стефана био је управо његов ујак – бан Белош. Тако је, тражећи равнотежу између завађених чланова угарске краљевске породице, бан Белош пронашао средње решење, поставивши Борића за бана Босне.

Поставља се питање због чега је управо Борић био Белошев избор. На ово питање не постоји сигуран одговор и најбоље је прећутно, без покушаја да се утврде стварни разлози, прихватити чињеницу – великаш Борић је око 1150. године постављен за босанског бана. Женидба ћерком потомка кнеза Стефана створила је и политичку основу да се Борић одржи на власти. Стога није било неопходно да бан Босне буде пореклом из Босне или Захумља. Могао је бити и из јужне Угарске, односно Славоније, управо из околине Пожеге или Брода.

[491] Макк, *Árpáds*, 68.

Крај Борићеве владавине пада у 1163. годину, непосредно након је као сведок потписан на повељи Стефана IV. Он је тада још увек носио титулу бана, иако је већ био изгнан из земље. Његов пад требало би довести у везу са византијским ратним напорима према унутрашњости Балканског полуострва и са довођењем новог бана, зависног од византијског цара.

FAMILIA REGNANS ET REGNUM

Уместо уобичајеног поговора, који би требало да укаже на основне закључке о владарима и њиховом времену, можда је целисходније размотрити заједнички образац који, на известан начин, повезује личности чија је владавина обележила период раног средњег века у Србији, Захумљу, Босни и Дукљи. Сваки портрет јесте мањи или већи део мозаика, потребан за решавање далеко важнијих питања која се, пре свега, тичу спољне политике и унутрашњег уређења земље. Управо ове две теме чине основну нит која спаја портрете, а од које се даљом анализом допире до других, не тако очигледних питања – разлози који су водили владаре у освајања, привредна кретања, развој друштва, црква, итд. Пружањем одговора дошло би се и до заокружене слике о раном средњем веку код Срба и до могућности да се, на основу резултата анализе сродних процеса, оцени положај Србије према другим државама Европе. Портрети владара чине само окосницу око које би тек требало извајати основне облике друштва њиховог времена.

Однос *владарске породице и државе* поставља се, стога, као најприкладније питање којим би се ова књига могла окончати. *Familia regnans et regnum* јесте кључно начело по коме се одвијају догађаји у оновременим српским кнежевинама. Судбина владарске породице неодвојива је од судбине државе – по овом обрасцу тече историјска радња и политичка збивања добијају своје усмерење.

Питање односа владарске породице и државе могуће је у потпуности посматрати само на простору Србије и Дукље. Недовољно је података за слично разматрање у Захумљу, Травунији или Паганији. У Србији су владали наследници кнеза под којим су Срби населили Далмацију у време цара Ираклија. Може се закључити да је престо после очеве смрти припадао најстаријем сину. Како је до овог избора долазило, на који начин је вршена инвеститура, да ли је би-

ла потребна и сагласност осталих жупана и угледника – тешко је рећи. Константин Порфирогенит напомиње да је цар Василије I Србији и приморским кнежевинама потврдио владаре које су *они хтели и изабрали, од рода од кога су они желели и волели*. Овај исказ упућује на претпоставку да су владаре морали потврдити жупани, иако су самим рођењем припадали породици која је Србијом владала од времена цара Ираклија. Пажљивије читања *Летописа Попа Дукљанина* открива сразмерно честу потврду владара од стране окупљене властеле, упркос томе што је владар син преминулог кнеза или краља и што му престо неспорно припада.

У случају српског кнеза Мутимира и његовог сина Прворслава јављају се браћа као сувладари. Константин Порфирогенит ово питање није појаснио, али је оставио два битна опажања. Прво, Властимира су наследила три сина, *поделивши земљу*. Друго, Мутимира је наследио најстарији син – Првослав. Да ли је, дакле, земља дељена и тим чином државна територија и целовитост земље довођена у питање, или је власт наслеђивао најстарији син? По свему судећи није, јер је власт према устаљеним обичајима посматрана као право владарске породице да управља земљом. Браћа врховног владара имала су учешћа у унутрашњој управи и, заједно са осталим угледним жупанима, вероватно чинила неку врсту савета, али је носилац спољне политике био најстарији брат. Тако су владарска породица и земља чиниле једно.

Свакако, овакав начин привидне поделе власти могао је довести и до нежељених последица у случају превремене смрти најстаријег брата, чији је потомак, на пример, био још увек малолетан. Тада су млађа браћа покојног владара могла покушати да преотму престо – али то није било у складу са обичајима, већ се дешавало као последица повољног тренутка и имало узрок у тежњи сувладара да преузму врховну власт. У Дукљи је било оваквих случајева – после Бодинове смрти наступио је метеж када су се Бодинови рођаци борили за власт. Обично су у оваквим приликама и суседне земље помагале поједине такмаце – у Дукљи је то чинила Византија, а у Србији, после Вуканове смрти, Угарска. Поводом овог питања био би сасвим довољан закључак (који је међу последњима формулисао Милош Благојевић) да се наслеђивање власти у Србији вршило примогенитуром, док је сениорат постојао као могућност, посебно у несређеним политичким околностима.

Требало би подсетити да Часлав, који је по оцу припадао српском владарском роду, док је по мајци био Бугарин и при том није био рођен у Србији, са лакоћом преузима власт када се на тај чин одлучио. Није било никаквог отпора, напротив, здушно је подржан.

Управо ту је на делу начело *familia regnans et regnum* – без владарске породице нема државе. У Србији се знало да Часлав припада старом владарском роду и да преузимање власти јесте остварење онога што му по праву и устаљеним обичајима припада.

Српски владари, како они у Србији, тако и у Дукљи, имали су своја стална седишта. У Дукљи је то била Прапратна, доцније Скадар и Котор. У Србији Порфирогенитовог доба то је најпре могао бити Дестиник, град у коме је Клонимир покушао да преузме власт у Србији. Доцнији нестанак овог топонима из извора можда објашњава управо чињеница да је стара династија, којој су припадали Мутимир и његови наследници, смрћу Часлављевом престала да постоји. Дестиник је тако изгубио на значају, а престоница српског великог жупана у време Вукана и зачетка нове династије постало је неко друго, у изворима непознато место.

Узурпатори се нису могли надати подршци у земљи. У *Летопису Попа Дукљанина* поменут је Тихомил као најмоћнији од српских жупана, али ни он се не усуђује да после Часлављеве смрти преузме наслов врховног владара. Проћи ће век и по док се у Србији не успостави нова династија, чији су зачетници Вукан и Марко. У раздобљу безвлашћа и опадања, владари Србије се у изворима и не помињу. У том међувремену – од нестанка старе (Часлављева смрт) до појаве нове династије (Вукан) – требало би очекивати да се област око Раса издваја по значају.

Јединство владара и државе, односно владарске породице и државе, пресудно је за разумевање механизма власти у Србији прве половине XII века. Завида, син Вуканов, изгубио је власт у Србији, али су узурпатор Урош I и његови синови и наследници Урош II Примислав, Белош и Деса припадали владарској породици – тако да се не може говорити о узурпацији у пуном значењу. Силаском Десе, последњег потомка Уроша I, са политичке позорнице Србије, власт је поново враћена Завидиним синовима. Изван овог породичног круга нико се у Србији није докопао врховне власти. Зар то није јасан знак да је и византијски цар, уколико је желео да Србија буде умирена, морао да поштује правило *familia regnans et regnum*.

Византијски цар Манојло Комнин смењивао је и постављао српске велике жупане – али ни он, иако војно надмоћан, никада није покушао да на српски трон постави великог жупана другог рода. Чак и када је смењивао и постављао синове Уроша I, није се усудио да поремети редослед права наслеђивања – који је увек текао од најстаријег до најмлађег сина. Ово потврђује постојање чврстих и јасних правила наслеђивања власти у Србији, која је и византијски цар био присиљен да поштује.

Ако се поглед начас одвоји од Србије и усмери према европским државама тога времена, уочиће се да је начело *familia regnans et regnum* свуда било присутно – у Франачкој, Немачкој, Угарској, Бугарској. Србија није била изузетак, већ потврда правила. Полазећи од овог древног начела, присутног још код паганских Срба, текао је постепено, истовремено са увођењем хришћанства, даљи развој владарске идеологије која ће омогућити коначно обликовање обрасца светородности, оваплоћеног у династији Немањића. Отуда би се могло рећи да је у српским кнежевинама раног средњег века друштвено уређење било сасвим у складу са нормама свога времена. Тама изазвана недостатком извора прекрива српски рани средњи век, али није потпуно непрозирна и свакако не вреди као доказ да је српско племе живело свој политички живот на начин нескладан оновременом животу других европских народа.

Скраћенице

Анастасијевић, *Отац Немањин*	Д. Анастасијевић, *Отац Немањин*, Београд 1914.
Ann. Baren.	*Annales Barenses*, MGH SS V, ed. G. Pertz, Hannoverae 1844, 51 – 56.
Ann. Comn.	*Anne Comnène Alexiade*, I – III, ed. *B. Leib*, Paris 1937 – 1945.
Anonymi	*Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1883, 1 – 163.
Beševliev, *Inschriften*	V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963.
Благојевић, *Кнежевине*	М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 45 – 62.
ВИНЈ II	Византијски извори за историју народа Југославије II, прир. Б. Ферјанчић, Београд 1959.
ВИНЈ III	*Византијски извори за историју народа Југославије III*, уред. Г. Острогорски – Ф. Баришић, Београд 1966.
ВИНЈ IV	*Византијски извори за историју народа Југославије IV*, уред. Г. Острогорски – Ф. Баришић, Београд 1971.
ГСНД	Гласник Скопског научног друштва
ГСУД	Гласник Српског ученог друштва
DAI	*Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, I – II*, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington DC 1967.
Dandulo	*Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta aa. 46 – 1280 d.C.*, ed. E. Pastorello, Bologna 1938.
De cerim.	*Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae byzantine libri duo*, ed. I. Reiskii, Bonnae 1829.

Einh.	*Einhardi Annales*, MGH SS I, ed. G. Pertz, Hannoverae 1826, 135 – 218.
EHR	English Historical Review
Живковић, *Два питања*	Т. Живковић, *Два питања из времена владавине краља Бодина*, ЗРВИ 42 (2005) 45 – 50.
Живковић, *Једна хипотеза*	Т. Живковић, *Једна хипотеза о пореклу великог жупана Уроша I*, ИЧ 52 (2005).
Живковић, *Јужни Словени*	Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600 – 1025)*, Београд 2002.
Живковић, *О првим поглављима*	Т. Живковић, *О првим поглављима Летописа Попа Дукљанина*, ИЧ 44 (1998) 11 – 34.
Живковић, *Поход*	Т. Живковић, *Поход бугарског цара Самуила на Далмацију*, ИЧ 49 (2002) 9 – 25.
Живковић, *Рама*	Т. Живковић, *Рама у титулатури угарских краљева*, ЗРВИ 41 (2004) 153 – 164.
Житије светог Симеона	*Житије светог Симеона, Стефан Првовенчани*, Сабрана дела, приред. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1999.
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
ЗФФ	Зборник Филозофског факултета
Ioh. Diac.	*La Cronaca veneziana del Diacono Giovanni*, Cronache Veneziane antichissime, ed. G. Monticolo, Roma 1890.
ИСН I	*Историја српског народа I*, уред. С. Ћирковић, Београд 1994.
ИЦГ I	*Историја Црне Горе*, Титоград 1967.
ИЧ	Историјски часопис
Јиречек, *Историја*	К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952.
Калић, *Жупан Белош*	Ј. Калић, *Жупан Белош*, ЗРВИ 36 (1997) 63 – 81.
Калић, *Урош II*	Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 21 – 38.
Karbić, *Posjedi*	M. Karbić, *Posjedi plemićkog roda Borića bana do sredine XIV. stoljeća*, Scrinia Slavonica 5 (2005) 48 – 61.

Luccari	*Copioso ristretto de gli Annali di Rausa libri quattro di Giacomo di Pietro Luccari*, Venetia 1605.
Ljetopis	*Ljetopis Popa Dukljanina*, ed. V. Mošin, Zagreb 1950.
Makk, *Árpads*	F. Makk, *The Árpads and the Comneni, Political Relations Between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989.
Максимовић, *Зигос*	Љ. Максимовић, *Зигос на српско-византијској граници*, ЗФФ 15/1 (1985) 73 – 90.
Максимовић, *О времену похода*	Љ. Максимовић, *О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију*, ЗФФ 14/1 (1979) 69 – 76.
Максимовић, *Организација*	Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 31 – 43.
Marci Chronica	*Marci Chronica De gestis Hungarorum ab origine gentis ad annum MCCCXXX producta*, ed. F. Toldy, Pesta 1867.
Недељковић, *Постојбина*	Б. Недељковић, *Постојбина првог босанског бана Борича*, ИЧ 9/10 (1959) 55 – 69.
Новаковић, *Основи*	Ст. Новаковић, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима, Легенда о Владимиру и Косари*, Београд 1893.
Новаковић, *Српске области*	Ст. Новаковић, *Српске области X и XII века*, ГСУД 48 (1880) 1 – 151.
Orbin	*Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni Historia di don Mavro Orbini Ravseo abbate melitense*, Pesaro 1601.
Острогорски, *Историја*	Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969.
Острогорски, *Хроника*	Г. Острогорски, *Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, ИЧ 1/2 (1948) 24 – 29.
Пириватрић, *Држава*	С. Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1998.

Psellos	*Michael Psellos Chronographie*, ed. E. Renauld, I – II, Paris 1926, 1928.
Ragnina	*Annales Ragusini Anonumi item Nicolai de Ragnina*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1883, 166 – 301.
Радојковић, *Разматрања*	Б. М. Радојковић, *Разматрања о деоном владању и деоним кнежевинама*, ИЧ 8 (1959) 1 – 15.
Радојчић, *Уређење*	Н. Радојчић, *Друштвено уређење код Срба у раном средњем веку – према Барском родослову*, ГСНД 15/16 (1936) 1 – 28.
Стевовић, *О првобитном изгледу*	И. Стевовић, *О првобитном изгледу и времену градње цркве Св. Михајла у Стону*, ЗРВИ 35 (1996) 175 – 193.
Scyl.	*Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, ed. H. – G. Beck - A. Kambylis - R. Keydell, Berolini 1973.
Scyl. Cont.	*Ioannes Scylitzes Continuates*, ed. Th. Tzolakis, Thessaloniki 1968.
Theoph.	*Theophanis Chronographia I – II*, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883.
Theoph. Cont.	*Theophanes Continuatus*, ed. I. Bekker, Bonnae 1838.
Ћирковић, *Историја*	С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
Ћирковић, *Орбин*	С. Ћирковић, *Мавро Орбин, Краљевство Словена*, Београд 1968.
Ћоровић, *Scripta*	В. Ћоровић, *Scripta minora*, прир. Б. Маринковић, Ваљево 1998.
Ћоровић, *Хисторија Босне*	В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940.
Ферлуга, *Византија*	Ј. Ферлуга, *Византија и постанак најранијих јужнословенских држава*, ЗРВИ 11 (1968) 55 – 66.
Ферлуга, *Управа*	Ј. Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957.
CD I, II, III, IV	*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967.

	Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II, ured. T. Smičiklas, Zagreb 1904.
	Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1905.
	Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1906.
Cecaum.	*Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris*, ed. B. Wassiliewsky – V. Jernstedt, Petropoli 1896.
Cinn.	*Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonnae 1836.
Chon.	*Nicetae Choniatae Historia*, ed. H. – G. Beck – A. Kambylis – R. Keydell, Berlin 1975.
Шишић, *Летопис*	Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, посебна издања СКА 67, Београд – Загреб 1928.

Извори и литература

ИЗВОРИ

Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta aa. 46 – 1280 d.C., ed. E. Pastorello, Bologna 1938.

Annales Barenses, MGH SS V, ed. G. Pertz, Hannoverae 1844, 51 – 56.

Annales Beneventani, MGH SS II, ed. G. Pertz, Hannoverae 1829, 173 – 185.

Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1883.

Anne Comnène Alexiade, I – III, ed. *B. Leib*, Paris 1937 – 1945.

Antonius de Bonfinis, Rerum Ungaricarum Decades, ed. I. Fógel – B. Ivány – L. Juhász, Lipsisae 1936.

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I, ed. L. Thallóczy – C. Jireček – E. Sufflay, Vindobona 1913.

V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963.

Византијски извори за историју народа Југославије II, прир. Б. Ферјанчић, Београд 1959.

Византијски извори за историју народа Југославије III, уред. Г. Острогорски – Ф. Баришић, Београд 1966.

Византијски извори за историју народа Југославије IV, уред. Г. Острогорски – Ф. Баришић, Београд 1971.

Diplomata Hungariae Antiquissima I, 1000 – 1131, ed. G. Györffy, Budapest 1992.

Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, ed. F. Rački,
Zagrabiae 1877.

Einhardi Annales, MGH SS I, ed. G. Pertz, Hannoverae 1826, 135 – 218.

Estratto dalla Leggenda di S. T., Storia documentata delia marinerezza bocchese, ed. G. Gelcich, Ragusa 1889.

Житије светог Симеона, Стефан Првовенчани, Сабрана дела, приред.
Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1999.

Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni Historia di don Mavro Orbini Ravseo abbate melitense, Pesaro 1601.

Ioannes Scylitzes Continuates, ed. Th. Tzolakis, Thessaloniki 1968.

Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. H. – G. Beck – A. Kambylis – R. Keydell, Berolini 1973.

Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. A. Meineke, Bonnae 1836.

La Cronaca veneziana del Diacono Giovanni, Cronache Veneziane antichissime, ed. G. Monticolo, Roma 1890.
Liber Statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272, ed. V. Bogišić – C. Jireček, Zagrabiae 1904.
Liutprandi Antapodosis, MGH SS III, ed. G. Pertz, Hannoverae 1839, 273 – 339.
Lupi Protospatarii Annales MGH SS V, ed. G. Pertz, Hannoverae 1844, 52 – 63.
Ljetopis Popa Dukljanina, ed. V. Mošin, Zagreb 1950.
Marci Chronica De gestis Hungarorum ab origine gentis ad annum MCCCXXX producta, ed. F. Toldy, Pesta 1867.
Мирослављево јеванђеље (одломци), прир. Љ. Стојановић, Споменик СКА 20 (1893) B – XII, 1 – 23.
Michael Psellos Chronographie, ed. E. Renauld, I – II, Paris 1926, 1928.
Monumenta Serbica, ed. F. Miklosich, Vienna 1858.
Nicetae Choniatae Historia, ed. H. – G. Beck – A. Kambylis – R. Keydell, Berlin 1975.
Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters, ed. R. J. H. Jenkins – L. G. Westerink, Washington 1973.
P. Magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum, rec. E. Jakubovich, Fontes historiae bulgaricae 31, Serdicae 2001, 13 – 62.
Reginonis Chronicon, MGH SS I, ed. G. Pertz, Hannoverae 1826, 537 – 629.
Салиски закон, прев. И. Пухан – Н. Микуландра, Београд 1951.
Simonis de Kéza Gesta Hungarorum, ed. L. Veszprémy – F. Schaer, Budapest 1999.
Стари српски записи и натписи II, уред. Љ. Стојановић, Сремски Карловци 1923.
Стари српски родослови и летописи, прир. Љ. Стојановић, Сремски Карловци 1927.
Теодосије, Житије Светог Саве, пре. Л. Мирковић, ред. Д. Богдановић, Београд 1990.
Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, Bonnae 1838.
Theophanis Chronographia I – II, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883.
Theophylacti Bulgarie archiepiscopo Historia martyrii, ed. Migne, PG 126, 1864.
Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana, ed. F. Rački, Zagrabiae 1894.
Fontes rerum byzantinarum I, ed. W. Regel, Petropoli 1892.
Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris, ed. B. Wassiliewsky – V. Jernstedt, Petropoli 1896.
Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I, ured. I. Kukuljević- Sakcinski, Zagreb 1874.
Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967.
Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II - V, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1904 – 1907.
Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, I – II, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington DC 1967.
Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae byzantine libri duo, ed. I. Reiske, Bonnae 1829.
Copioso ristretto de gli Annali di Rausa libri quattro di Giacomo di Pietro Luccari, Venetia 1605.

ЛИТЕРАТУРА

Д. Анастасијевић, *Отац Немањин*, Београд 1914.
Х. Г. Бек, *Византијски миленијум*, Београд 1998.
L. Benevolo, *Grad u istoriji Evrope*, Beograd 2004.
М. Благојевић, *О „Земљишту радње Немањине"*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, уред. J. Калић, Београд 2000, 65 – 75.
М. Благојевић, *Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στρυμών) и Тара (Τάρα) у делу Јована Кинама*, ЗРВИ 17 (1976) 65 – 76.
М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 45 – 62.
J.B.Bury, *The Bulgarian Treaty of 814 and the Great Fence of Thrace*, EHR 25 (1910) 276 – 287.
М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу*, Годишњак Историјског архива 5 (1967) 121 – 156.
А. Ф. Гильфердингъ, *Исторiя Сербовъ и Болгаръ*, Собранiе сочиненiй И, С. Петербургъ 1868.
I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.
М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977.
А. Дероко, *Црква Св. Апостола Петра у Бијелом Пољу*, ГСНД 7/8 (1930) 141 – 146.
М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978.
I. Dujčev, *Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXè siècle*, ZRVI 7 (1961) 53 – 60.
В. J. Ђурић – Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку I*, Београд 1997.
Т. Живковић, *Два питања из времена владавине краља Бодина*, ЗРВИ 42 (2005) 45 – 58.
Т. Живковић, *Дукљанско-византијски рат 1072 – 1075*, ИЧ 47 (2002) 35 – 57.
Т. Живковић, *Једна хипотеза о пореклу великог жупана Уроша I*, ИЧ 52 (2005) у штампи
Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600 – 1025)*, Београд 2002.
Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Белу*, ИЧ 50 (2004) 9 – 32.
Т. Живковић, *О првим поглављима Летописа Попа Дукљанина*, ИЧ 44 (1998) 11 – 34.
Т. Живковић, *О северним границама Србије у раном средњем веку*, ЗМС за историју 63/64 (2001) 7 – 17.
Т. Живковић, *Поход бугарског цара Самуила на Далмацију*, ИЧ 49 (2002) 9 – 25
Т. Живковић, *Рама у титулатури угарских краљева*, ЗРВИ 41 (2004) 153 – 164.
Т. Живковић, *Синови Завидини*, ЗМС за историју 71 (2005)
Т. Живковић, *Тактикон Успенског и тема Далмација*, ИЧ 48 (2001) 9 – 43.
Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, Београд 2004.
Историја српског народа I, уред. С. Ћирковић, Београд 1994.
Историја Црне Горе, Титоград 1967.
V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga I*, Zagreb 1867.

К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952.
J. Калић, *Европа и Срби у XII веку*, Глас САНУ 384 (1998) 95 – 108.
J. Калић, *Жупан Белош*, ЗРВИ 36 (1997) 63 – 81.
J. Калић, *Кнегиња Марија*, Зограф 17 (1986) 21 – 35.
J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 21 – 38.
M. Karbić, *Posjedi plemićkog roda Borića bana do sredine XIV. stoljeća*, Scrinia Slavonica 5 (2005) 48 – 61.
L. Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira* (poseban otisak Bihaća hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti) Zagreb 1932.
V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882.
N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1989.
J. Ковачевић, *Маргиналије уз проблеме археологије и уметности раног средњег века (II)*, ЗФФ 8/1 (1964) 113 – 124.
Љ. Ковачевић, *Неколика питања о Стефану Немањи*, Глас СКА 58 (1900) 1 – 106.
G. Kolias, *Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice*, Athens 1939.
V. Koščak, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925 – 928*, Historiski zbornik 33 – 34 (1981) 291 – 355.
I. Kukuljević, *Kronika hrvatska iz XII vieka*, Arhiv za povjesnicu jugoslovensku 1 (1851) 1 – 37.
J. Lesny, *Stefan Zavida als Sohn von Uroš I. und Vater von Stefan Nemanja*, Südostforschungen 48 (1989) 37 – 49.
J. Lešny, *Historia Królestwa Slowian czyll Latopis Popa Duklanina*, Warszawa 1988.
F. Makk, *The Árpads and the Comneni, Political Relations Between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989.
Љ. Максимовић, *Зигос на српско-византијској граници*, ЗФФ 15/1 (1985) 73 – 90.
Љ. Максимовић, *О времену доласка Неретљана на далматинска острва*, ЗФФ 8/1 (1964) 145 – 152.
Љ. Максимовић, *О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију*, ЗФФ 14/1 (1979) 69 – 76.
Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 31 – 43.
Љ. Максимовић, *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35 (1996) 155 – 174.
Љ. Максимовић, *Србија и правци византијских похода у XII веку*, ЗРВИ 22 (1983) 7 – 19.
Љ. Максимовић, *Структура 32. главе списа De administrando imperio*, ЗРВИ 21 (1982) 25 – 32.
В. Макушевъ, *Изслѣдования объ историческихъ памятникахъ и бытописателяхъ Дубровника*, Санктпетербургъ 1867.
M. Medini, *Starine Dubrovačke*, Dubrovnik 1935.
С. Мијушковић, *Љетопис попа Дукљанина*, Титоград 1967.
Б. Недељковић, *Постојбина првог босанског бана Борича*, ИЧ 9/10 (1959) 55 – 69.

J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art I – III*, Washington 1991.
G. Novak, *Povijest Splita I – II*, Split 1957.
С. Новаковић, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима*, Београд 1893.
С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, ГСУД 48 (1880) 1 – 151.
N. Nodilo, *Prvi ljetopisci i davna historiografija dubrovačka*, Rad JAZU 65 (1883) 92 – 128.
Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1996.
N. Oikonomidès, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècle, Paris 1972.
Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969.
Г. Острогорски, *Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, ИЧ 1/2 (1948) 24 – 29.
Г. Острогорски, *Српско посланство Василију II*, Византија и Словени, Београд 1970, 147 – 158.
С. Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1998.
B. Prokic, *Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV*, München 1906.
Б. М. Радојковић, *Разматрања о деоном владању и деоним кнежевинама*, ИЧ 8 (1959) 1 – 15.
Н. Радојчић, *Друштвено уређење код Срба у раном средњем веку – према Барском родослову*, ГСНД 15/16 (1936) 1 – 28.
A. Rambaud, *L'empire Grec aux dixième siècle. Constantin Porphyrogénète*, Paris 1870.
F. Rački, *Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest Srednjega Vieka*, Književnik 1 (1864) 199 – 227.
S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.
П. Срећковић, *Стање и односи српских архонтија према Угрији и према Византији у половини XII века*, ГСУД 54 (1883) 155 – 186.
С. Станојевић, *Колонизација Словена на Балканско полуострво, Византија и Срби*, II, Нови Сад 1906.
С. Станојевић, *О Јужним Словенима у VI, VII и VIII веку*, Глас СКА 80 (1909) 124 – 154.
С. Станојевић, *О Немањином оцу*, Старинар 5 (1930) 3 – 6.
И. Стевовић, *О првобитном изгледу и времену градње цркве Св. Михајла у Стону*, ЗРВИ 35 (1996) 175 – 193.
И. Стевовић, *„Prospetto della cita di Ragusa", нови извор за најранију историју византијског Дубровника*, ЗРВИ 29/30 (1991) 137 – 154.
G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire Byzantin*, Paris 1884.
С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
С. Ћирковић, *Мавро Орбин, Краљевство Словена*, Београд 1968.
С. Ћирковић, *„Насељени градови" Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998) 9 – 32.

В. Ћоровић, *Када је Часлав дошао на власт?*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 14/1–2 (1934) 6 – 16.
В. Ћоровић, *Scripta minora*, прир. Б. Маринковић, Ваљево 1998
В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940.
М. Ћоровић-Љубинковић, Односи Словена централних области Балкана и Византије од VII до XII века, Материјали 9 (1972) 81 – 100.
G. Fasoli, *Le incursioni Ungare in Europa nel secolo X*, Florence 1945.
Б. Ферјанчић, *Василије I и обнова византијске власти у IX веку*, ЗРВИ 36 (1997) 9 – 30.
Б. Ферјанчић, *Далмација у спису De administrando imperio – врела и путеви сазнања*, ЗРВИ 30 (1991) 9 – 21.
Б. Ферјанчић, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења)* ЗРВИ 35 (1996) 117 – 154.
Б. Ферјанчић, *Структура 30 главе списа De administrando imperio*, ЗРВИ 18 (1978) 61 – 80.
Ј. Ферлуга, *Византија и постанак најранијих јужнословенских држава*, ЗРВИ 11 (1968) 55 – 66;.
Ј. Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957.
Ј. Ферлуга, *Византијско царство и јужнословенске државе од средине X века*, ЗРВИ 13 (1971) 75 – 107.
Ј. Ферлуга, *Листа адреса за стране владаре из књиге О церемонијама*, ЗРВИ 12 (1970) 157 – 178.
J. Ferluga, *Sur la date de la création du thème de Dyrrachium*, Actes du XIIe congrès d'etudes byzantines, Ochride 10 – 16 septembre 1961, I – II, Belgrade 1964, I, 83 – 92.
V. Foretić, *Korčulanski kodeks 12. stoljeća*, Starine 46 (1956) 23 – 44.
Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, посебна издања СКА 67, Београд – Загреб 1928.
F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.
T. Wasilewski, *Stefan Vojislav de Zahumlje, Stefan Dobroslav de Zeta et Byzance au milieu du XIe siècle*, ZRVI 13 (1971) 109 – 126.

Белешка о аутору

Тибор Живковић, историчар, рођен 1966. у Мостару. Основне и постдипломске студије завршио на Филозофском факултету у Београду. Бави се раздобљем раног средњег века, посебно изучавањем односа Јужних Словена и Византије. Током досадашњег научног рада објавио монографије: *Словени и Ромеји*, Београд 2000; *Јужни Словени под византијском влашћу*, Београд 2002; *Црквена организација у српским земљама, рани средњи век*, Београд 2004. Објавио је више научних радова у домаћим и страним часописима. Од 2002. године директор је Историјског института САНУ. Живи и ради у Београду.

Рeīисшар имена

А

Б

В

Г

Д

Ђ

Е

Ж

З

И

Ј

К

Л

Љ

М

Н

О

П

Р

С

Т

Ћ

У

Ф

Х

Ц

Ч

Џ

Ш

W

Регистар географских назива

А

Б

В

Г

Д

Е

Ж

З

И

Ј

К

Л

Љ

М

Н

О

П

Р

С

Т

ТИБОР ЖИВКОВИЋ
ПОРТРЕТИ СРПСКИХ ВЛАДАРА
(IX–XII век)

Библиотека *Јазон*, књига 14

Прво издање, 2006. година

Издавач
ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА
Београд, Обилићев венац 5
www.zavod.co.yu

Лектура и коректура
мр ИВАНА БАШИЋ

Ликовни уредник
АИДА СПАСИЋ

Графички уредник
ДРАГАН ТАДИРОВИЋ

Регистри
СЛАВИЦА МЕРЕНИК

Обим: 13½ штампарских табака
Формат: 17 × 24 cm
Тираж: 1 000 примерака

Рукопис предат у штампу јуна 2006. године.
Штампање завршено јула 2006. године.
Штампа „Будућност", Нови Сад